

Министерство науки и высшего образования РФ
ФГАОУ ВО «Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова»
Научно-исследовательский институт Олонхо
Министерство культуры и духовного развития РС(Я)
АУ РС(Я) «Театр Олонхо»
МР «Горный улус»

Н.М. ТАРАСОВ

КҮН ЭРИЛИ

**БҮДҮРҮЙБЭТ
НҮҢЭР БӨБӨ**

ДУУЛАБА БААТЫР

АЛА ТҮЙГҮН

Олонхо

Утверждено к печати Ученым советом
Научно-исследовательского института Олонхо СВФУ имени М.К. Аммосова

*Издание осуществлено за счет средств
АУ РС(Я) «Театр Олонхо» и МР «Горный улус»*

Главный редактор д.и.н., проф. **В.Н. Иванов**

Рецензент к.филол.н. **А.Е. Захарова**

Научный редактор д.филол.н., проф. **В.В. Илларионов**

«Кюн Эрили» (запись С.Н. Федорова, 1998 г.)
«Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» (самозапись, 2000 г.)
«Дуулага Баатыр» (самозапись, 2001 г.)
«Ала Туйгун» (самозапись, 2002 г.)

Составители:

А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов (вступ. статьи)
С.Д. Львова, А.Е. Божедонова, О.К. Павлова,
Г.Е. Саввинова, М.Т. Сатанар (комментарии)

Ответственные редакторы: **Р.Н. Анисимов, Р.В. Корякина**

Тарасов, Николай Михайлович.

Т19 **КЮН ЭРИЛИ. НЕСПОТЫКАЮЩИЙСЯ НЮСЭР БЁБЁ. ДУУЛАГА БААТЫР. АЛА ТУЙГУН** : олонхо / Н. М. Тарасов; [сост. : А. Ф. Корякина, Ю. П. Борисов и др.; отв. ред. Р. Н. Анисимов]; М-во науки и высш. образования Росс. Федерации, Сев.-Вост. фед. ун-т им. М. К. Аммосова, Научн.-иссл. ин-т Олонхо. – Якутск : Кытыл, Медиа-Холдинг Якутия, 2019. – 252 с. – (Серия «Олонхо современности»).

ISBN 978-5-471-00753-6.

Агентство СІР НБР Саха

В книгу вошли тексты олонхо «Кюн Эрили», «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё», «Дуулага Баатыр» и «Ала Туйгун» современного олонхосута Горного улуса Н.М. Тарасова. По основному содержанию и образу главных героев публикуемые олонхо, согласно классификации Н.В. Емельянова, относятся к типу олонхо о защитниках племени айыы и ураангхай саха. Научный аппарат книги содержит подробные сведения об эпических традициях Н.М. Тарасова и стилистических особенностях его эпических текстов, в примечаниях и в указателях даётся толкование этнографических реалий, мифологических и эпических персонажей, отдельно изложены сюжеты текстов олонхо.

Книга предназначена для фольклористов, студентов и учащихся, а также для всех интересующихся эпическим наследием народа саха.

УДК 398.22 (=512.157)

ББК 82.3 (2=634.1)

© Северо-Восточный федеральный университет, 2019

© Олонхосут Тарасов Н.М., 2019

© Корякина А.Ф., Борисов Ю.П. и др., составители, 2019

© АУ РС(Я) «Театр Олонхо», 2019

© МР «Горный улус», 2019

© Оформление «Кытыл», 2019

ЭПИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В СКАЗИТЕЛЬСТВЕ Н.М. ТАРАСОВА

Становление олонхосута

Получивший признание общест-венности олонхосут современно-сти Николай Михайлович Тарасов родился в 1928 г. в 4-м Малтанин-ском наслеге Горного района ЯАССР. До Великой Отечественной войны он успел окончить только началь-ную школу. Оставшемуся в годы вой-ны круглой сиротой подростку при-шлось прервать учёбу и наравне со взрослыми трудиться в колхозе, ле-сопромхозе.

В детстве Николая Михайлови-ча окружала живая эпическая среда. Дед Степан (Бырыкы), его родные братья Михаил (Ыдабар), Николай (Бүрүүкэ) Потаповы все были та-лантливыми исполнителями народ-ных песен и олонхо. Мать Николая Михайловича Катерина была обла-дательницей удивительно красивого голоса. Старшая сестра Николая Ма-рия тоже хорошо пела и была запе-валой осуохая. Дяди Николая Михайловича по материнской линии, Василий (Мэскэй) и Николай Потаповы (Мачыыт), в 1940-50-х гг. сказывали олонхо, отличались красивым голосом и богатым образным языком. По воспоми-наниям Николая Михайловича, они ночь напролет сказывали одно олонхо, подхватывая друг у друга нить повествования, а мальчик слушал это, зата-ив дыхание, с большим восхищением. Корни Н.М. Тарасова по отцовской ли-нии происходят из рода Сологоон, известного в Горном улусе одарёнными людьми. Среди них были сыновья Тэкээнэй Михаила, Григорий и Егор (Кул-лаарар), запомнившиеся современникам как именитые олонхосуты. Таким образом, Николаю Михайловичу сказительский талант передан по генам.

В становлении любого сказителя важную роль играют традиции эпи-

ческой среды, из которой вышел он. Известно, что в прошлом на огромной территории расселения якутов существовали отдельные очаги региональных сказительских традиций. Исходя из территориальной принадлежности, Н.М. Тарасов относится к олонхосутам Горного улуса. По данным издания «Олонхо ытык зйгэтэ» (2010 г.), в данном улусе насчитывается 53 олонхосута. Следует учесть, что Горный район был создан в 1931 г. на основе отдельных наслегов Намского и Хангаласского улусов, а в названных улусах изначально существовали развитые сказительские традиции. Получается, что сказительство Горного улуса берёт начало с центральной сказительской школы. Также надо помнить, что с западной стороны Горный улус граничит с Вилюйским улусом, поэтому не исключено и влияние вилюйской сказительской школы.

Николай в молодости любил слушать по радио сказывание олонхосутов. Ему очень нравилось олонхо П.П. Ядрихинского – Бэдьээлэ «Джырыбына Джырылыатта». Одно время он тесно общался с именитым олонхосутом В.Н. Поповым – Бочоох. Словесное искусство родного народа – олонхо – навсегда завоевало сердце Н.М. Тарасова. Он долго вынашивал тексты своих готовых олонхо, напевал про себя частенько песни-речи его героев. Но он долго не решался выступать перед слушателями, держал свой природный дар внутри себя. Олонхосут объяснял это позже тем, что в старину не принято было сказывать олонхо в молодом возрасте, считалось недозволенным взывать именем предков к нижним и верхним мирам. Только в 1990-е гг. стал участвовать в смотрах, фестивалях как запевала национального танца осуохай, исполнитель народной песни тойук. Олонхо же сказывать начал по-настоящему ближе к 70 годам. В 1996 г. впервые исполнил своё олонхо «Кюн Эрили». В 2000-е гг. сказывал своё второе олонхо «Дуулага Баатыр» в течение двух часов.

Время творения Н.М. Тарасова пришлось на конец XX в. Желание передать подрастающему поколению, своим внукам самобытный памятник якутского поэтического языка было так сильно, что он за очень короткое время успел самолично записать свои олонхо. В своем репертуаре Н.М. Тарасов имел пять олонхо: «Кюн Эрили» («Күн Эрили»), «Кюн Джэсёүлджюн» («Күн Дьөһүөлдүөн»), «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» («Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөбө»), «Дуулага Баатыр» («Добун манан халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт Дуулаҕа Баатыр»), «Ала Туйгун» («Ала Дьоруо аттаах Ала Туйгун»). Сказывал на республиканских культурных мероприятиях, его приглашали на международные симпозиумы, конференции, семинары, фестивали. В 1999 г. в Институте гуманитарных исследований был организован его творческий вечер.

Интересна история записи олонхо «Кюн Эрили». Впервые видеозапись этого олонхо в исполнении сказителя была произведена в 1996 г. студенткой ЯГУ Е.А. Леонтьевой. Спустя некоторое время она же письменно зафиксировала текст олонхо с этой видеозаписи. Далее, в 1998 г. текст олонхо с уст самого олонхосута записал С.Н. Федоров, член Союза журналистов РФ. В том же году в целях изучения творчества олонхосута, Е.А. Леонтьева повторно произвела письменную запись «Кюн Эрили», на этот раз со слов олонхосута. По её свидетельству, три варианта записи олонхо отличаются друг от друга: в первой записи олонхо состоит из 2164 поэтических строк,

во второй – из 2394, в третьей – из 3648. Видно, что с каждым исполнением продолжительность сказывания Н.М. Тарасова увеличивалась.

Текст олонхо «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» был записан в 1999 г. В.В. Илларионовым. Первая часть олонхо впервые в истории якутского сказительства была переведена на восточный – японский язык, филологом-переводчиком, докторантом университета Тиба (Япония) Ямасита Мунэхиса. Интересно, что перевод был осуществлён без языка-посредника напрямую с якутского на японский, т. к. Ямасита Мунэхиса в достаточной степени владеет якутским языком. Переведенная часть была опубликована в книге «Исследования по эпохам» (2001 г.).

Сказительство Н.М. Тарасова получило высокую оценку знатоков и ценителей эпического творчества. По воспоминаниям современников, слушателей завораживало богатство художественного языка сказителя. Как свидетельствует Т.В. Иванова, сопровождавшая олонхосута на многих мероприятиях, он в начале сказывал тихим голосом, но, когда пел песни своих героев, он весь преображался, голос звучал сильнее.

Олонхосут ушел из жизни в 2002 г.

Сегодня, благодаря деятельности олонхосутов современности, эпическая среда не угасла, сказительство развивается и продолжает быть востребованным наукой и общественной практикой. В этом, несомненно, есть большая заслуга и олонхосута Николая Михайловича Тарасова.

В 2006 г. Е.А. Семенова, С.Н. Федоров готовили четыре олонхо Н.М. Тарасова к публикации, но за отсутствием финансовых средств книга вышла малым тиражом и до широкого круга читателей не дошла.

В данное издание вошли олонхо «Кюн Эрили» в записи С.Н. Федорова (1998 г.) и «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» (2000 г.), «Дуулага Баатыр» (2001 г.), «Ала Туйгун» (2002 г.) в самозаписи олонхосута.

Сюжетно-композиционный строй олонхо Н.М. Тарасова «Кюн Эрили», «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё», «Дуулага Баатыр», «Ала Туйгун»

По объёмам олонхо Н.М. Тарасова «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» («Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөһө»), «Дуулага Баатыр» («Добун манган халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт Дуулаҕа Баатыр»), «Ала Туйгун» («Ала Дьоруо атаах Ала Туйгун»), «Кюн Эрили» («Күн Эрили») – небольшие: «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» состоит из 2015 поэтических строк, «Дуулага Баатыр» – из 1894, «Ала Туйгун» – из 1484, «Кюн Эрили» – из 2297 строк. Однако, как вспоминают земляки и поклонники сказительского таланта олонхосута, Николай Михайлович сказывал свои олонхо продолжительностью до трёх часов, то есть он мог импровизировать, расширять сюжеты, как ему угодно. Когда готовили к публикации тексты его олонхо, некоторые советовали олонхосуту сократить сказывание из-за того, что такие большие олонхо, как «Куллун Куллустуур» И.Г. Тимофеева-Теплоухова, «Тойон Джагарыма» Кюннюк Уурастырова «трудны для чтения и понимания современного читателя». Видимо, следуя этим советам, Н.М. Тарасов местами сократил олонхо «Ала Туйгун», так как в тексте данного олонхо местами обнаруживается нарушение логической последовательности. Когда сын Ала Туйгуна богатырь Дохсун Баатыр возвращается домой после богатырского похода, его встречают неизвестно откуда взявшиеся жена Уйгулаана Куо, сын Юё-

лэн Хардааччы. Хотя в содержании олонхо нет речи ни о женитьбе богатыря, ни о рождении ребёнка. Также не обнаруживается имя суженой Юёлэн Хардааччы, не говорится о её происхождении. Неожиданно у Ала Туйгуна оказывается дочь, ранее нигде не упоминавшаяся, Айталы Куо, которую похищает богатырь абаасы Тимир Джизэсинтэй. Отсюда можно предположить, что первоначально олонхо было задумано как большое олонхо о трёх поколениях богатырей, однако оно было значительно сокращено.

Согласно классификации Н.В. Емельянова, по своему содержанию и происхождению главного героя, все четыре олонхо Н.М. Тарасова относятся к типу олонхо о богатырях Среднего мира – защитниках племени айыы и ураангхай саха, т. к. в них основной темой является защита богатырями соплеменников от нападений чужеродных племен абаасы-чудовищ.

В сюжетной структуре, композиционном строе, образной системе и поэтическом языке олонхо есть свои прочно устоявшиеся традиции. Обычно сказители перенимают сюжеты олонхо от других сказителей, поэтому сюжеты олонхо свободно переходят из одного олонхо в другое. В зависимости от обстоятельств и уровня интереса слушателей, сказитель может одно и то же олонхо сократить при исполнении, опустив некоторые детали, подробности описания и даже целые разделы сюжета, или же развернуть его, добавив новые сюжетные линии, описания и детали из других олонхо. Воспитанный на эпических традициях именитых олонхоискусств, Н.М. Тарасов строго придерживается в своих олонхо традиционного сюжетно-композиционного строя. Тексты его олонхо имеют устойчивую традиционную композицию. В каждом сюжете обязательными частями являются завязка, развитие действия, кульминация, развязка.

Зачин всех его четырех олонхо начинается с описания стародавнего времени. Описание этого времени дается традиционными эпическими формулами: 'Давно за хребтами / Стародавних дней бранных, / Далеко за вершинами / Древних лет тревожных'.

Во вступлении богатым, образным языком описывается Средний мир: *Абыс иилээх-саҕалаах / Айгыр-силик / Аан ийэ дойду буолан / Ананан үөскээбит эбит. / Тоҕус иилээх-саҕалаах / Туруу бараан дойду буолан / Туналыһан тупсубут эбит.* По традиции описывается великолепие, изобилие Среднего мира с четырех сторон света. Посреди аласа стоит величественное священное дерево Аал Луук Мас. Хозяевами этой земли являются родители богатырей. Происхождения у всех героев-богатырей одинаковое – у всех имеются родители: у Нюсэр Бёгё отец Ордуос Баай Тойон, мать Илгэ Баай Хотун; у Дуулага Баатыра – старик Төрют Баай и старуха Тёлкэ Баай; у Дохсун Баатыра – Ала Туйгун и Ючюгэй Юёдүйээн. Родители богатыря Кюн Эрили старик Сюнгкэн Эрили Тойон и старуха Айыы Налбар Хотун были спущены Юрюнг Аар Тойоном в Средний мир с назначением стать родоначальниками племени айыы.

У Н.М. Тарасова богатыри – не одиночки. Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё имеет сестру шаманку Айыы Нуогалджын, младшую сестру красавицу Кюннэйэ Куо, которая воспитана в любви и ласке. Богатырь Кюн Эрили – старший сын в семье, кроме него есть дочь, красавица Кыыс Кыраанньалаан, и младший сын богатырь Ого Дохсун. У богатыря Ала Туйгун и его жены Ючюгэй Юёдүйээн родился сын, его назвали Дохсун Баатыром. Мальчик

вырастает так быстро, как в сказке. Богатырь Дуулага Баатыр отличается чудесным рождением: в один прекрасный день у старика Тёрют Баай и старухи Тёлкё Баай рождается сын. Новорожденный мальчик, только появившись на свет, убегает неизвестно куда. Возвращается к родителям богатырём. Богатырь Ала Туйгун имеет сына Дохсун Баатыр, дочь Айталыына Куо, а у Дохсун Баатыра сын Юёлэн Хардаачы.

Во всех олонхо на южной стороне стоит огромная юрта родителей богатырей. Детализированно, красочно описываются строения, двор, коновязь у дома. Описывается мирная, счастливая жизнь хозяев Среднего мира. Этой части всех олонхо сказитель уделяет больше места и, видимо, больше времени во время сказывания. В этих фрагментах олонхо раскрывается всё богатство языка Н.М. Тарасова, умелое владение им канонами традиционного олонхо.

Описание становления богатырей у Н.М. Тарасова своеобразно. Становление богатырей Нюсэр Бёгё, Кюн Эрили дается коротко, они – изначально защитники племени айыы, никем не назначены богатырями, их никто не спускает с Верхнего мира. Чуть шире описано становление богатыря Дохсун Баатыр, который отправляется за богатырскими снаряжениями к кузнецам Кудай Бахсылаана. Мать провожает с благословением. По велению отца будущий богатырь обращается за благословением к духу-хозяину огня Хатан Тэмизэрийэ Аан Уххан Тойон и к духу-хозяйке священного дерева Аал Луук Мас Аан Алахчын Хотун. Кудай Бахсылаан с благословением отдает ему богатырские снаряжения и щит.

Захватывающе описывается появление на свет богатыря Дуулага Баатыр. Едва родившись, он убегает в неизвестном направлении. Огорченные родители, старик Тёрют Баай и старушка Тёлкё Баай, приглашают шаманку Улуу Джаргыл, которая в поисках новорожденного ребенка камлает три дня подряд. Она пересказывает старику Тёрют Баай и старушке Тёлкё Баай своё видение: в Верхнем мире четыре приставленных богатыря айыы нянчат их новорожденного сына, уложив в люльку. По указу Юрюнг Аар Тойона, удаган, дочь Солнца Кюгэлджин Куо, воспитывает из него всесильного богатыря-защитника племени айыы. Старикам остается только смириться с этим. Однажды поднимается сильная буря, начинается дождь. Старик выходит во двор и видит у своей коновязи-сэргэ всадника – могучего богатыря во всеоружии. Это – их сын богатырь Дуулага Баатыр. Устраивается праздник в честь его возвращения.

Все тексты олонхо содержат красочные описания физической мощи, внушительной внешности, добротности богатырских снаряжений главных героев. Таким гигантом предстает богатырь Кюн Эрили: *Тобус мастаах онгочону / Туруору анньан кэбиспит курдук / Буу хаан көбүстээх, / Алта былас / Дарабар сарыннаах, / Үс былас / Өргүйэр өттүктээх, / Биэс былас / Биэкэйэр бииллээх* 'Могучая спина / Как лодка из девяти деревьев, / Плечи широкие / В шесть размахов, / Бёдра крепкие / В три размаха, / Талия тонкая / В пять размахов'.

Конь в эпической традиции – помощник, друг и советник богатыря. Он обладает магическими свойствами, может говорить человеческим языком. Описание коня и его снаряжений у Н.М. Тарасова упрощенное, относительно короткое, но при этом вызывает восхищение образное описание богатырской езды.

Завязка конфликта в олонхо Н.М. Тарасова – традиционная: богатыри айыы вступают в поединок с богатырями абаасы ради освобождения похищенных ими женщин айыы. В олонхо «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» заявляется одноногий, однорукий, одноглазый абаасы Ёсёх Бёлёёх в железном одеянии, чтобы свататься к Кюннэйэ Куо. В олонхо «Дуулага Баатыр» отдыхающий богатырь слышит топот коня. Выйдя из дома, он видит богатыря Эрчимэн Бэргэн. Тот сообщает, что его сестру Айталы Куо похитил богатырь абаасы из Нижнего мира Суодал Хара. Кюн Эрили потерпел поражение в поединке с этим абаасы. Теперь Эрчимэн Бэргэн просит помощи у богатыря Дуулага Баатыр. В олонхо «Ала Туйгун»: однажды Дохсун Баатыр с сыном Юёлэн Хардааччы отправляются на охоту. Вернувшись, они застают отца Ала Туйгун в горе: их сестру красавицу Айталыныу Куо похитил богатырь абаасы Тимир Джиэсинтэй. В «Кюн Эрили» мотив выезда богатыря – получение вести: к Кыыс Модунтай прибывает свататься богатырь из Нижнего мира абаасы Ала Могойдоон (Уот Моҕойдоон). Тойон Дархан просит помощи у Кюн Эрили. Богатырь айыы быстро добирается до того места, где Кыыс Модунтай сражается с Ала Могойдооном, вступает в поединок вместо нее и одерживает победу. В другой раз абаасы Алып Хара Баатыр прибывает свататься к сестре Кюн Эрили – Кыыс Кыраанньалаан и хитростью похищает её. Ого Дохсун и подроспевший к нему на помощь богатырь айыы Уйусхан Бэргэн терпят поражение. Затем к ним на помощь прибывает Кюн Эрили и, победив в сражении Алып Хара Баатыра, освобождает красавицу Кыыс Кыраанньалаан и богатырей Ого Дохсун и Уйусхан Бэргэн. Далее к Кюн Эрили прилетает посыльный из Нижнего мира Далан Ёксёкю, в которого превращается богатырь абаасы Харыалджымал Мохсогол (Харыалдымал Мохсоҕол), младший сын правителя Нижнего мира старика Арсан Дуолай и старухи Буор Мангалас (Буор Мангалас). Он прибывает с оскорбительным посланием, что его брат Тимир Джиэрсин зовет богатыря Кюн Эрили служить ему слугой-посыльным. Разгневанный богатырь айыы стреляет в него из своего лука, но не попадает. Кюн Эрили отправляется в боевой поход в Нижний мир и находит Тимир Джиэрсина. После словесной перепалки они вступают в поединок. Кюн Эрили одерживает победу.

Кульминация олонхо – описание ожесточенных поединков между богатырями айыы и абаасы. Описывается невзрачная страна племени абаасы – Нижний мир, в котором оказываются богатыри айыы. Традиционным образом происходит словесная перепалка богатырей перед поединком. Во время поединков в «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» земля начинает трястись и разрушаться. По велению Верхнего божества Юрюнг Аар Тойона четыре небесных богатыря-вестника отправляют Нюсэр Бёгё и Ёсёх Бёлёёх на гору сражений. У сражающихся богатырей силы начинают иссякать. Как в древних олонхо, на помощь к богатырям приходят сёстры. Шаманка Уот Чолбоодой в облики несущей смерть трёхглавой птицы приносит сгусток крови и бросает богатырю абаасы, тот подставляет открытый рот. Шаманка Айыы Нуогалджын приносит живительную (молочную) влагу и бросает богатырю Нюсэр Бёгё, тот подставляет открытый рот. Богатыри оба становятся в десять раз сильнее прежнего и продолжают схватку.

В развязке всех олонхо торжествует добро: богатыри айыы убивают своих врагов, богатыри абаасы терпят поражение. Нюсэр Бёгё побеждает

богатырей абаасы Ёсөх Бёлёёх, Балтараа Баатыр, шаманку абаасы Уот Чолбоодой. Дуулага Баатыр одолевает богатырей абаасы Суодал Хара, Алтан Амырыт, убивает женщину абаасы Кыыс Солуоннай. Кюн Эрили сражается с Уот Могойдооном, Алып Хара Баатыром, Харыалджымал Мохсоголом и одерживает победу над ними. Олонхосут образными словами ярко описывает, как Нюсэр Бёгё, подняв вверх богатыря абаасы, бросает его в огненное море Уот Кудулу, в это время шаманка абаасы Уот Чолбоодой, пытаясь спасти брата, подставляет бубен, но сестра богатыря Нюсэр Бёгё шаманка Айыы Нуогалджын протыкает её бубен, в результате чего шаманке абаасы не удается спасти брата. Потерпевшая поражение Уот Чолбоодой улетает с плачем.

В двух олонхо богатыри выполняют своё другое предназначение – они женятся на освобождённых ими девушках айыы. Дуулага Баатыр женится на Айталы Куо. Кюн Эрили берёт в жёны Кыыс Модунтай.

Все олонхо Н.М. Тарасова заканчиваются праздником-угощением и установлением мирной, счастливой жизни. Богатыри айыы становятся родоначальниками племени айыы.

В построении сюжетов олонхосут соблюдает эпические каноны: сюжеты полноценны и разнообразны.

Эпические мотивы сказительства Н.М. Тарасова (на примере его олонхо «Кюн Эрили»)

Тексты традиционного сказывания состоят из постоянно повторяющихся в разных текстах мотивов в описании эпического мира, персонажей, богатырских поединков.

В олонхо современного олонхосута Н.М. Тарасова эпическое время дается традиционными эпическими формулами: *Былыргы дьыл / Былдьаһыктаах мындаатыгар, / Урукку дьыл / Охсуһуулаах уорҕатыгар* 'На далекой вершине давних лет, / На хребте стародавних дней бранных'. Такой зачин сближает современное олонхо с древними типами олонхо.

Богатым, образным языком описывается земля богатыря: *Аҕыс иилээх-саҕалаах / Айгыр-силик / Аан ийэ дойду буолан / Ананан үөскээбит эбит. / Тоҕус иилээх-саҕалаах / Туруу бараан дойду буолан / Туналыйан тупсубут эбит* 'Восьмикрайняя, восьмигранная / Изначальная мать земля / Создана, сотворена была. / Девятикрайняя, девятигранная / Мать-земля образована была'. Здесь олонхосут не развивает темы о сотворении мира, о заселении Среднего мира племенами айыы.

Рождение богатыря традиционно: родители Кюн Эрили старик Сүнгкэн Эрили Тойон (Сүнгкэн Эрили Тойон) и старуха Айыы Налбар Хотун были спущены по велению Юрюнг Аар Тойона в Средний мир с предназначением стать родоначальниками племени айыы. У них трое детей: старший сын богатырь Кюн Эрили, дочь красавица Кыыс Кыраанньалаан, младший сын богатырь Ого Дохсун (Оҕо Дохсун).

В олонхо имеет место мотив несметного богатства богатырей: Несосчитанного / Айыы скота рогатого замычала, / Невиданного количества / Джёсөгёй скота конного заржала.

Посреди страны богатыря растет-цветет священное дерево Аал Луук Мас, которое «бурлит белым молоком, кипит желтым маслом».

Богато внутреннее убранство юрты родителей богатыря: *Элгээн күөл /*

*Энглэдбиччи тонмутун курдук / Манган сандалы / Остуоллаах буолар эбит,
/ Икки үөр атыыра / Охсуһан өрүтэ тустан, / Куустуһан туралларын кур-
дук / Суостуган мэнэлгэннээх / Суо хаан оһохтоох эбит 'Похожий на замёрз-
шее озеро / Стоял белоснежный стол, / Как два табунных жеребца, / Стоя,
тягающихся в силе, / Теплом отдающая / Печь была'.*

Мотив наречения богатыря в эпосе – одно из обязательных, и он имеет важное место в раскрытии его образа: новоиспеченный богатырь наречён богатырским именем – *Күн халлаан күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит күүстээх-уохтаах Күн Эрили* 'Сильный Кюн Эрили, рожденный держась за ключ солнца и неба, характеризующим его, как могучего богатыря айыы под покровительством Верхних Божеств.

Мотивом выезда богатыря является получение вести: к Кыыс Модунтай приехал свататься богатырь из Нижнего мира абаасы Ала Могойдоон. Тойон Дархан просит помощи у Кюн Эрили. Богатырь айыы быстро добирается до того места, где Кыыс Модунтай сражалась с Ала Могойдооном, вступает вместо неё в поединок и одерживает победу. В другой раз абаасы Алып Хара Баатыр прибывает свататься к сестре Кюн Эрили – Кыыс Кыраанньалаан и хитростью похищает её. Ого Дохсун пускается за ним в погоню. Призванный на помощь богатырь Уйусхан Бэргэн, превратившись в Далан Ёксёкю (Далан Өксөкү), стремительно летит вслед за Ого Дохсуном. Кюн Эрили, победив в сражении Алып Хара Баатыра, освобождает красавицу Кыыс Кыраанньалаан и богатырей Ого Дохсун и Уйусхан Бэргэн.

В ходе дальнейшего развития сюжета к Кюн Эрили прилетает посыльный из Нижнего мира Далан Ёксёкю, в которого превратился богатырь абаасы Харыалджымал Мохсогол (Харыалдьымал Мохсоҕол), младший сын правителя Нижнего мира старика Арсан Дуолай и старухи Буор Мангалас (Буор Мангалас). Он приносит послание, что его брат Тимир Джиэрсин (Тимир Дьэирсин) зовет богатыря Кюн Эрили стать ему слугой-посыльным. Богатырь айыы приходит в ярость, стреляет из своего лука, но не попадает. Разгневанный Кюн Эрили отправляется в боевой поход в Нижний мир и находит Тимир Джиэрсина. После словесной перепалки они вступают в поединок. Кюн Эрили одерживает победу.

В трудные для героев минуты на помощь приходят родичи. Младший брат Кюн Эрили Ого Дохсун отправляется в боевой поход, чтобы освободить свою сестру Кыыс Кыраанньалаан. Когда он терпит поражение, к нему на помощь спешит Кюн Эрили и спасает обоих.

Развязкой олонхо становится женитьба героев и возвращение их в родную страну. В олонхо Н.М. Тарасова по возвращении богатырей с похода устраивается свадьба-ысыах богатыря Уйусхан Бэргэн и Кыыс Кыраанньалаан, Кюн Эрили и Кыыс Модунтай.

Как показал анализ мотивов олонхо «Кюн Эрили», мы обнаружили в нем следующие традиционно устойчивые для якутского олонхо мотивы: описание пространства и времени, описание мирового священного дерева, описание чудесной страны, предназначение богатыря, сватовство богатырей абаасы к девушкам племени айыы, оскорбление богатыря айыы богатырем абаасы, приставание женщин абаасы к богатырям айыы, победа богатыря айыы над врагами в ожесточенной схватке, взаимовыручка родичей, женитьба героев и возвращение их в родную страну. Эти основные мотивы яв-

ляются каркасом олонхо «Кюн Эрили».

Из немногих отступлений от канонов можно указать следующее: в традиционном олонхо святым духом-иччи священного дерева Аал Луук Мас является Аан Алахчын Хотун. А в олонхо Н.М. Тарасова «Дуулага Баатыр» хозяйкой Аал Луук Мас выступает Алам Лахсым Хотун.

Могут быть и второстепенные мотивы, например, Кюн Эрили Н.М. Тарасова угощает внутренностями своего противника духов жадности Ингсэ Мэнэгэй (Инсэ Мэнэгэй) и Обот Соллонг (Обот Соллонг) с просьбой одарить его силой. Он обладает чудесным даром превращаться в шестигранное копье. Такое дополнение второстепенными мотивами происходит в рамках эпической традиции для достижения образности и экспрессии исполняемого сказителем олонхо.

Все сказанное указывает на то, что Н.М. Тарасов, как истинный мастер слова, умел импровизировать, расширять или сокращать основные мотивы, а также дополнять второстепенные мотивы.

Образная система олонхо Н.М. Тарасова

Родители героев – жители Среднего мира, родоначальники племени айыы. Все они живут в достатке и изобилии. В их именах раскрываются их характер, социальное положение: Ордуос Баай Тойон и Илгэ Баай Хотун – Сердитый, богатый Господин и Миролюбивая, богатая Госпожа («Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё»), Тёрют Баай и Тёлкё Баай – Родовитый Богач и по судьбе Богатая («Дуулага Баатыр»), Ала Туйгун и Ючюгэй Юёдьюээн – Отменный, отличный и Хорошая Юёдьюээн («Ала Туйгун»), Сянгкэн Эрилик Тойон и Айыы Налбар Хотун – Гигантский Эрили Господин и Божественная, широкая Госпожа («Кюн Эрили»).

Имена богатырей указывают на физическую силу главных героев: *Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөбө* – Неспотыкающийся *Нюсэр Бёгё*, *Добун манган халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт Дуулаҕа Баатыр* – На белое небо стоя рожденный Дуулага Баатыр, *Ала Дьоруо аттаах Ала Туйгун* – Ала Туйгун с пегим иноходцем, *Күн халлаан күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит, күүстээх-уохтаах Күн Эрили* – Сильный Кюн Эрили, рожденный держась за ключ солнца и неба. В создании образов богатырей айыы олонхосут не отходит от традиций: они отличаются внушительной внешностью, огромной силой. Они по-разному добывают свои богатырские снаряжения. Дохсун Баатыр отправляется за богатырскими снаряжениями к кузнецу Кудай Бахсылаан, который с благословлением отдает ему богатырские снаряжения и щит. В своих действиях богатыри соблюдают народные обряды: перед боевым походом они получают благословление родителей, обязательно обращаются за благословением к духу-хозяину огня Хатан Тэмизэрийэ Аан Уххан Тойону и к духу-хозяйке священного дерева Аал Луук Мас Алам Лахсым Хотун. Как в древних эпосах, богатыри обладают магическими способностями: Дуулага Баатыр может превратиться в сказочную птицу, Эрчимэн Бэргэн – в небесного сокола. Эрчимэн Бэргэн с помощью живительной влаги оживляет сестру. Нюсэр Бёгё, превратившись в дым, спускается в Нижний мир. Богатыри айыы могут выдерживать поединки продолжительностью до трёх месяцев и победить богатыря абаасы. По традиции древних олонхо, богатыри айыы беспощадно расправляются с телом побежденного врага: Дуулага Баа-

тыр угощает телом убитого им богатыря абаасы Уот Уруйдаана – хозяина моря Уот Кудулу. В благодарность тот открывает перед богатырями дорогу через море. Богатыри мужественно выполняют своё предназначение быть защитниками племени айыы. Образ богатыря айыы у Н.М. Тарасова занимает главное место в олонхо.

В сказительском творчестве Н.М. Тарасова образ священного дерева Аал Луук Мас обязателен, он присутствует во всех четырех олонхо: в прекрасном Среднем мире растет Аал Луук Мас. Верхняя сторона возносится до синих небес, но испугавшись сквозняка, поворачивается к Среднему миру. Нижняя сторона растет до самого Нижнего мира, но, испугавшись холода, поворачивается к Среднему миру. Аал Луук Мас подпитывает жителей Среднего мира живительной (молочной) влагой. Его благословляет дух-хозяйка Земли Аан Алахчын Хотун. Его охраняет дух-хозяйка Аал Луук Мас Алам Лахсым Хотун. В описании Священного дерева олонхосут не отходит от традиции.

Присутствуют мифологические образы Всевышнего Аар Тойона, духа-хозяйки Земли Аан Алахчын Хотун, духа-хозяина огня Хатан Тэмиэрийэ, хозяина тайги Баай Барыылаах Тойона.

Хотя описания внешности богатырских коней, их убранства, езды и магических свойств по объёму незначительны, тем не менее создают полноценные образы: кони являются верными друзьями богатырей, описывается их стремительная езда, они обладают магическими свойствами.

Женские образы традиционны. В портретах сестры богатыря Нюсэр Бёгё Кюннэйэ Куо, сестры Кюн Эрили Кыыс Кыраанньалаан, невесты богатыря Дуулага Баатыр Айталы Куо лаконично и весьма красочно передается их неземная красота.

Внушающими страх, отвратительными рисуются богатыри абаасы Джиэрбэнг Тингилэх Тимир Джизсинтэй («Ала Туйгун»), Суодал Хара, Алтан Амырыт («Дуулага Баатыр»), Уот Могойдоон, Алып Хара, Тимир Джиэрсин, Алып Хара Баатыр («Кюн Эрили»), Ёсёх Бёлёёх, Балтараа Баатыр («Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё»). Они одноноги, одноруки, одноглазы, в железном одеянии. Женщина абаасы предстаёт с острыми когтями и клювом. Представители абаасы отличаются хвастовством, жестокостью, хитростью, коварством. Они похищают женщин айыы, проявляют чудовищное упорство в желании жениться на них.

Второстепенными героями являются шаманки – сёстры богатырей айыы и абаасы, шаманка Улуу Джаргыл, вестники-посыльные, хозяин моря Уот Кудулу Уот Уруйдаан, духи жадности Ингсэ Мэнэгэй и Обот Соллонг, кузнец Кудай Бахсылаан. Функция этих героев – вспомогательная.

В заключении следует отметить: в олонхо современного сказителя обращает на себя внимание читателя удивительно красочное, художественно-выразительное описание родной страны богатырей айыы, красоты и изобилия Среднего мира. Несмотря на небольшой объем олонхо Н.М. Тарасова, эти описания занимают достаточно много места. Также развернуто описывается ожесточенная схватка между богатырями айыы и абаасы, которая длится иногда 90 дней – три месяца. Их поединки будоражат спокойную жизнь всего Среднего мира, и богатырям айыы победа достается нелегко. Нередко они обращаются за помощью к своим родичам.

Тексты олонхо Н.М. Тарасова отличаются: в их сюжете отсутствуют устойчивые для древних олонхо мотивы сотворения мира Верховными божествами айыы, заселения Среднего мира племенами ураангхай-саха, мотивы закали богатыря. В трех олонхо отсутствует мотив получения коня. Всё это является доказательством того, что эпическая традиция испытывает влияние времени и постепенно меняется вместе с ним. Но эти отличия никоим образом не влияют на содержание олонхо Николая Михайловича.

Вышеизложенное позволяет нам утверждать: олонхосут Н.М. Тарасов продолжает эпические традиции в сюжетно-композиционном строе, сохранении древних мотивов, составе образной системы древних олонхо. Соблюдая устоявшиеся сюжеты, основные устойчивые каноны, олонхосут создал тексты олонхо, уникальные по разнообразию творческой фантазии, образности и красоте поэтического языка. Всё указанное характеризует сказительство Н.М. Тарасова как своеобразное, самобытное творчество.

А.Ф. Корякина, к. п. н.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ СОВРЕМЕННОГО ОЛОНХОСУТА Н.М. ТАРАСОВА

Представленные тексты содержали незначительные отклонения от стихотворной структуры, которые были отредактированы нами согласно основному принципу структурного построения якутского олонхо – ритмико-синтаксического параллелизма, а также аллитерации и ассонанса. Кроме того, чтобы облегчить восприятие стихотворной структуры текста читателям, был применен абзацный отступ. При использовании абзацного отступа мы также учитывали следующие виды логического деления текста на части:

Во-первых, традиционный прием языка олонхо – анадиплосис (подхват), к использованию которого олонхосут прибегает множество раз, например:

«Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё»: 937-940	Тэбис-тэнник Тирэһэн тураннар охсустахтара. Бу охсуһа сырыттахтарына, Үөһээ халлаанга...	Бились они На равных. Когда так бились , В верхнем небе...
---------------------------------------	--	--

В подобных примерах повтор основы ключевых лексем образует связку предыдущего и последующего эпических периодов, что создает плавный переход от одного описания к другому и образует развитие нити повествования. То есть, конец стиха подхватывается следующим стихом, вследствие чего возникает сцепление двух отдельных тематических групп.

Во-вторых, наиболее распространенным и излюбленным средством олонхосута является анадиплосис типа: *ол гынан баран* 'после этого':

«Кюн Эрили»: 1571-1576	Тонг сири Тобуктарын харабар диэри Тобу кэһэн кэбистилэр. Ол гынан баран Биһиги киһибит обургу Өр-өтөр гыммата...	Землю мерзлую До коленных чашек Насквозь продавили. После этого Наш человек Долго не мучался...
------------------------	---	---

Эти анадиплосисы находятся на стыке эпических периодов с различной тематикой и связывают повествование в единое целое, образуют развитие нити повествования, развивающего сюжет.

Кроме упомянутых видов сказитель иногда использует анадиплосисы типа: *ол кэннэ, ол кэнниттэн* 'после этого'; *ол курдук* 'так, таким образом'; *бу манна буоллабына* 'здесь'; *маныха туран, маныха буоллабына* 'в это время, после этого' и др.

В публикуемых текстах олонхо Н.М. Тарасова основную лексическую базу составляют традиционные, общепринятые для данного жанра фольклора обширные группы лексем, представляющие собой: 1) архаизмы-реалии: *сири иһит* 'посуда сири', *удъаа хамыйах* 'большой деревянный ковш', *бадаайы хамыйах* 'большая деревянная ложка', *чабычах* 'небольшой берестяной сосуд', *сабарай чабычах* 'большой берестяной сосуд', *үүн тиэрбэһэ* 'железное кольцо удил', *аарык* 'погремушка', *кыһа* 'кузнечный горн', *кычам* 'тебенёк', *сулар* 'недоуздок', *күһэнэ* 'металлические кружки на спине шаманского костюма, изображающие солнце, месяц и т.п.', *томторбо* 'утолщение между кольцеобразными зарубками на коновязи', *хонсуоччу* 'крючок на седле', *сүллүгэс* 'дубина', *батас* 'пальма' и мн. др.; 2) эпические топонимы: *Аан ийэ дойду*, *Арҕаа дойду*, *Аллараа дойду*, *Чыналҕаннаах Чыыстай буолак эбэ хотун*, *Уот Кудулу байҕал*, *Охсуһар очуос хайа* и др.; 3) диалектные и индивидуальные особенности языка олонхосута, в том числе варианты слов с фонетическими соответствиями, например: *манана* (лит. *баҕана* 'столб'), *тобуһуон* (лит. *тобус уон* 'девяносто'), *тахха* (лит. *тахса* 'свыше'), *оһурдук* (лит. *ол курдук* 'так, таким образом'), *көнчөх* (лит. *көччөх* 'молодая осенняя утка'), *кэнниэр* (лит. *кэниэр* 'проклятие'), *хабырҕа* (лит. *хабарҕа* 'горло'), *балчыр* (лит. *баччыр* 'достигший возраста, когда сидит, ползает, но пока не умеющий ходить'), *буу* 'захудалый', *бүүс* (лит. *үүс* 'рысь'), *баалтаар* (лит. *маалтаар* 'стрела с тупым наконечником'), *бочоох* (лит. *быччыкы* 'мелкий карась'), *сөбүргэнэ* (лит. *сэбэргэнэ* 'балки юрты') и др.; 4) русизмы: *борокуот* 'пароход', *бааралаһа* 'попарно', *акылаат* 'оклад, фундамент', *бабаарына* 'поварня', *бэчээтинэй* 'печатный', *аалай* 'алый', *арсыын* 'аршин', *чиэппэр* 'четверть' и др. Все вышеизложенные лексические единицы были сохранены согласно текстологическим требованиям.

Поправки сделаны только в словах с явными грамматическими ошибками или с возможными опечатками, которые не сочетаются с ближайшим контекстом, например: *атыттан* (вм. *айыыттан*), *кэспиттэрэ* (вм. *кэбиспиттэрэ*), *алай* (вм. *аалай*), *адаҕа* (вм. *атаҕа*), *киһи* (вм. *киһини*), *оннук* (вм. *оннун*), *дойдубат* (вм. *дойдубар*), *иһэр* (вм. *иһэн*) и др.

Из языковых особенностей отдельно следует отметить модальное слово *дъэ* 'ну', которое используется в текстах олонхо очень часто и является индивидуальной особенностью языка сказителя Н.М. Тарасова, например:

Текст олонхо	строка	пример	перевод
«Ала Туйгун»	1292	– Дъэ , нохоо...	– Ну, сынок...
«Кюн Эрили»	2102	Алдьархайа дъэ буолбут...	Несчастье вот наступило...
«Неспотыкающийся Нюсэр Бөгө»	1845	Биир күн туран дъэ ...	В один день...
	1641	Кэлэ тардыый! – диэтэҕэ дъэ ...	Приди скорей! – сказал...

Как видно из примеров, рассматриваемое модальное слово используется в начале, середине и в конце поэтической строки. Основное функциональное значение данного слова – экспрессия, то есть описание состояния и отношения к происходящему событию как самого олонхосута, так и персонажа олонхо.

Известно, что системность эпоса прежде всего зависит от его иерархических уровней – основных структурообразующих элементов эпического текста. Таковыми, по мнению отечественных и зарубежных исследователей, являются (по убывающему порядку) в композиционном отношении: эпические периоды и тирады, типические (общие) места, эпические формулы. Все упомянутые иерархические уровни эпического текста взаимосвязаны и взаимообусловлены основной структурной формой древнетюркского эпического стиха – принципом ритмико-синтаксического параллелизма. Эти устойчивые конструкции являются основополагающим элементом якутского олонхо и наблюдаются во всех текстах. Они являются опорой, своеобразным каркасом для творческого исполнения сказителя-импровизатора, с помощью которого сказитель излагает свою тему, самостоятельно варьируя ее в рамках традиционной сюжетной схемы.

При этом, использование олонхосутом тех или иных эпических формул и типических мест напрямую связано с субъективным фактором: насколько сказитель владеет фондом изобразительных средств, знает эпическую традицию и т.д. То есть, эти устойчивые конструкции наглядно показывают знание и понимание сказителем эпической системы, его поэтической структуры.

Рассмотрим конкретные примеры устойчивых конструкций из публикуемых олонхо. Эпическое творчество Н.М. Тарасова, отраженное в устойчивых конструкциях, можно разделить на две группы: «общеэпические» (свойственные всем текстам олонхо) и «идиостилистические» (свойственные только творчеству Н.М. Тарасова).

В первую группу «Общеэпические конструкции» входят устойчивые, переходящие от одного олонхо к другому конструкции, отражающие традиционную эпическую действительность.

1. Формулы эпического времени. Все четыре текста традиционно начинаются с описания эпического времени, которое имеет важнейшую роль и призвано визуально перенести слушателей в описываемый эпический мир, например:

«Ала Туй-гун»: 1-10	Былыргы дьыллар Былдаһыктаах мындааларыгар, Урукку дьыллар Охсуһуулаах уорбаларыгар, Эргэтээҕи дьыллар Этиһиилээх иэннэригэр, Ааспыт дьыллар Анараа таһааларыгар, Нөҥүө дьыллар нөрүөннэригэр, Чирэс дьыллар тимэхтэригэр...	Далеко за вершинами Древних лет тревожных, Давно за хребтами Стародавних лет бранных, За ширью Дальних лет беспокойных, За окраинами Прошедших лет, В середине лет грядущих, На краю лет близких...
---------------------	---	--

Как видно из примера, эпическая формула времени состоит из шестичленного ритмико-синтаксического параллелизма, где в каждом члене последовательно раскрывается эпическое время. Первые четыре члена традиционны и аналогичны друг другу и отмечают собственно-эпическое время в аспекте ретроспективы (прошедшего времени), а пятый и шестой члены отличаются тем, что отмечают уже проспективное время (направленное в будущее) и соответственно переданы по одной строке: *нөнүө дьыллар нөрүүннэригэр* 'в середине лет грядущих' / *чиэрэс дьыллар тимэхтэригэр* 'на краю лет близких'. Здесь следует отметить, что эти дополнительные члены не являются отклонением от традиций, так как подобные вариации эпической формулы времени встречаются довольно часто, например, у таких знаменитых олонхосутов, как Т.В. Захаров – Чээбий, В.О. Каратаев, П.Е. Решетников и многих других.

Рассматриваемая формула является наиболее усовершенствованной в творчестве Н.М. Тарасова, так как в других трех олонхо сказитель использует вариацию этой формулы в виде трех-четырёхчленных параллелизмов, которые характерны для большинства олонхо.

2. Описание богатырского жилища:

«Дуулага Баатыр»: 457-464	Уҥа диэки олорор киһи Улар саҕа буолан кэстөр эбит, Хангас диэки олорор киһи Хабды саҕа буолан кэстөр эбит, Суол ааныгар олорор киһи Суор саҕа буолан кэстөр эбит, Кэтэбэриин олорор киһи Кэбэ саҕа буолан кэстөр эбит...	Сидящий с правой стороны С размером глухаря виднеется, Сидящий с левой стороны С размером куропатки виднеется, Сидящий рядом с дверью С размером ворона виднеется, Сидящий напротив входа С размером кукушки виднеется, оказывается...
---------------------------	--	--

В этом примере наблюдается четырехчленный ритмико-синтаксический параллелизм, который является типическим местом и широко используется во всех олонхо. В типическом месте последовательно раскрывается внутреннее расположение жилища богатыря Дуулага Баатыр, где сидящие в четырех сторонах юрты-балаган люди сравниваются с разновидностями птиц, что подчеркивает огромные размеры сооружения. Вариации этого типического места содержатся во всех четырех олонхо Н.М. Тарасова.

3. Богатырский лук:

«Кюн Эрили»: 403-408	Толуон-илиэн дойду Туоһа туостаах, Кимиэн-имиэн дойду Киилэ кииллээх, Хамыан-имиэн дойду Хатыҥа хатыҥнаах...	С берестяной обмоткой Из страны Толуон-илиэн, С килевой древесиной Из страны Кимиэн-имиэн, С березовой древесиной Из страны Хамыан-имиэн...
----------------------	---	--

В данном примере представлен фрагмент типического места, описывающего богатырский лук, который смастерен из разновидностей древесины, растущей только в мифических странах *Толуон-илиэн*, *Кимизн-имизн* и *Хамыан-имизн*, что придает ему волшебную силу. Следует отметить, что во всех олонхо придается особое значение этой разновидности богатырского снаряжения и вариации данного типического места переходят от одного олонхо к другому без особых изменений. Вариации этого типического места наблюдаются в трех текстах Н.М. Тарасова: «Кюн Эрили», «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» и «Дуулага Баатыр».

4. Описание внешности богатыря:

«Кюн Эрили»: 527-529	Суллаабыт тиит курдук сотолоох, Былыа тиит курдук был- чыннаах, Хастаабыт тиит курдук харылаах...	Голени будто оголённые лиственницы, Мышцы будто наростные листвен- ницы, Предплечья будто содранные ли- ственницы...
----------------------	--	--

Как видно, типическое место, описывающее внешность богатыря укладывается в традиционную формулу, выраженную трехчленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, образованным дословным повторением словосочетания: *тиит курдук* 'будто лиственница'. В конце каждого стиха в результате параллелизма аффиксы принадлежности на *-лаах* образуют грамматическую рифму. Подобные описания распространены во всех олонхо и носят обязательный характер. При этом, в данном примере олонхосут в отличие от других сказителей использовал новое слово – *былыа* 'шишковидный нарост, желвак' вместо общепринятого *бысталаабыт* 'обрубленные'. Вариации рассматриваемого типического места просматриваются в двух текстах: «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё» и «Кюн Эрили».

5. Описание внешности красавицы олонхо:

«Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё»: 471-474	Киирэн эрэр күн Килбиэнин курдук, Тахсан эрэр күн Сарданатын курдук...	Будто сияние Заходящего солнца, Будто блеск Восходящего солнца...
---------------------------------------	---	--

Здесь приведено типическое место, состоящее из двучленного ритмико-синтаксического параллелизма, образованного способом аналитического противопоставления. Аналитическое противопоставление достигается посредством использования антонимических словосочетаний: *киирэн эрэр күн* 'заходящее солнце' / *тахсан эрэр күн* 'восходящее солнце', которые являются ядром параллелизма. Аналогичные примеры широко применяются и в других олонхо. Однако, эта формула у Н.М. Тарасова наблюдается только в тексте «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё».

6. Богатырская битва:

«Кюн Эрили»: 1187-1192	Ириэнэх сири Иэччэртэрин харабар диэри Ибили тэпсэн кэбистилэр, Тон сири Тобуктарын харабар диэри Тоѳута тэпсэн кэбистилэр...	Землю сырую До сустава бедренного Насквозь продавили, Землю мёрзлую До чашек коленных Насквозь протоптали...
---------------------------	--	---

В этом примере олонхосут, чтобы показать силу и мощь дерущихся богатырей двух миров, использует традиционное, устойчивое типическое место, состоящее из двучленного параллелизма. В нем сказитель использует прием противопоставления – употребляет антонимические словосочетания типа: *ириэнэх сир* ‘сырая земля’ / *тон сир* ‘мерзлая земля’ в качестве ключевых словосочетаний и исходя из них по принципу аллитерации подбирает другие элементы параллелизма. Вариации этого типического места наблюдаются во всех четырех текстах Н.М. Тарасова, более того, подобные примеры употребляются почти во всех олонхо.

7. Продолжительность богатырского похода:

«Ала Туйгун»: 1419-1422	Кыһыны кырыатынан, Сайыны самырынан, Күһүнү күбүгүнэн, Сааскытын хаксаатынан билэн...	Зиму по стужам, Лето по дождям, Осень по ненастьям, Весну по ветрам узнавая...
----------------------------	--	---

В данном типическом месте, образованном четырехчленным параллелизмом, передается гиперболическое описание богатырского похода, который был настолько долгим, что богатырь Ала Туйгун времена года узнавал только по смене погоды. Вариации данного типического места наблюдаются только в двух текстах: «Ала Туйгун» и «Дуулага Баатыр», что указывает на их преемственность.

Кроме вышеизложенных устойчивых типических мест, переходящих от одного олонхо к другому без особых изменений как на поверхностной структуре, так и на глубинном уровне, в эпическом творчестве Н.М. Тарасова содержатся и идиостилистические устойчивые конструкции, характерные только для его текстов.

1. Во всех четырех олонхо сказитель очень красочно и витиевато представляет своим слушателям **сказочный мир олонхо**:

«Кюн Эрили»: 65-79	Сүүрүк аты Сүһүөх быһарынан Сүөгэй сүүдүрүннээх, Аллаах аты Атах быһарынан Араҕас илгэ быйаннаах,	Скаковую лошадь До колена дотягивающееся Сметанное изобилие разлилось, Беговую лошадь До ног высоких дотягивающееся Желтое изобилие разлилось,
-----------------------	--	---

Үтүө аты Өрөҕөтүгэр диэри Үрүҥ илгэ үктэллээх, Дьоруо аты Тобугунан охсуллар Добун күөх уйгулаах, Сэлиик аты Сииһинэн сэлэллэр Сизэрэй күөх сирэмнээх эбит...	Добротного коня До брюшка достающее Белое изобилие разлилось, Иноходного коня До колен достающее Зеленое изобилие разлилось, Рысака коня До спины достающее Зелёное раздолье разлилось, оказыва- ется...
---	---

В данной эпической формуле, состоящей из пятичленного ритмико-синтаксического параллелизма, перетекающей в целый эпический период, олонхосут описывает изобилие и раздолье Среднего мира, где с помощью таких символов достатка как: сметана, сливочное масло, молоко и, соответственно, зеленые сочные травы, благодаря которым появляются эти продукты. Они сравниваются с частями тела лошади различных мастей. Аналогичные конструкции, гиперболизирующие изобилие и богатство Среднего мира, рассматривается во всех четырех публикуемых текстах, что свидетельствует об их устойчивости.

Рассмотрим еще один подобный пример:

«Ала Туйгун»: 174-181	Этэрбэһинэн кэһиллэр Илгэ быяннанан, Олоочунан кэһиллэр Уйгу быяннанан, Кэтинчэнэн кэһиллэр Кэрэ быяннанан, Атаҕынан кэһиллэр Айылгы быяннанан...	Торбосами измеряемой С благодатью белой, <i>Олоочу</i> измеряемым С изобилием благодатным, <i>Кэтинчэ</i> измеряемой С прекрасной благодатью, Ногами измеряемой С постоянной благодатью...
--------------------------	--	---

Здесь также, как и в вышеприведенном примере описывается богатство и изобилие Среднего мира. Эпическая формула, состоящая из четырехчленного параллелизма, образована дословным повторением лексем: *кэс* 'идти в брод' и *бийан* 'изобилие, достаток'. При этом, гиперболизуемое богатство измеряется разными видами обуви вплоть до босых ног. Подобные примеры обнаруживаются в двух текстах: «Ала Туйгун» и «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё».

2. Растения Среднего мира:

«Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё»: 264-267	Толуу көмүс ыарҕа Таба түһэн үүммүт эбит, Сатыы көмүс ыарҕа Саба үүнэн киирбит эбит...	Ёрник из добротного золота Удачно вырос, оказывается, Ёрник из мелкого золота Покрывая вырос, оказывается...
---------------------------------------	---	---

Растения эпического мира также изображаются с помощью гиперболы. Так, в приведенном примере эпической формулы, состоящей из двучленного параллелизма, сказитель описывает мелкую растительность – кустарник, который сравнивается с разновидностями золота: *толуу көмүс* ‘добротное золото’ / *сатыы көмүс* ‘мелкое золото’.

Следует отметить, что в подобных случаях обычно используются традиционные формулы, где описываемое растение сравнивается с разновидностями золота по способу её обработки, например: *тардыы көмүс талахтаах, изъии көмүс иирэлээх* ‘с тальником из вытянутого золота, с ивами из гнутого золота’, которые также наличествуют в текстах олонхо Н.М. Тарасова «Дуулага Баатыр» и «Кюн Эрили». В свою очередь, использование новой формулы показывает мастерство олонхосута, богатство его фонда эпических формул.

3. Богатырский двор:

«Дуулага Баатыр»: 497-499	Кирдээх тиэргэн кэнээбит, Саахтаах тиэргэн салаллыбыт, Ыылаах тиэргэн ырааппыт...	Грязный двор расширился, Навозный двор развился, Зловонный двор увеличился...
---------------------------	---	---

Обычно в других олонхо описание богатырского двора – хозяйства ограничивается перечислением белошёрстной и черношёрстной мастей рогатого и конного скота, поголовье которых измеряется аласами и полями. Они также содержатся в текстах олонхо Н.М. Тарасова, однако олонхосут эти описания дополнил вышеприведенной эпической формулой, которая призвана подробно раскрыть место содержания скота – загоны. Благодаря этой формуле, состоящей из трехчленного ритмико-синтаксического параллелизма, образованного дословным повторением ядерной лексемы: *тиэргэн* ‘двор’ и аллитерационным сочетанием периферийных лексем, последовательно и детально описываются загоны и стойла богатыря айыы. Примечательно, что эта формула содержится во всех четырех текстах.

4. Богатырское жилище:

«Дуулага Баатыр»: 434-438	«Ээх» диэх курдук истиэнэлээх, «Сөп» диэх курдук сөбүргэнэлээх, «Нуу» диэх курдук долбуурдаах, «Хайдах этэй» диэх курдук хаппахчылаах, «Туох этэй» диэх курдук чууланнаах...	Будто скажет «ну ладно» стену имеет, Будто скажет «хорошо» балку имеет, Будто скажет «нуу» полку имеет, Будто спросит «как было» <i>хаппахчы</i> имеет, Будто спросит «что было» чулан имеет...
---------------------------	--	---

Сказитель при описании жилища богатыря также использует детализацию совместно с олицетворением. В ней отдельные части юрты-балаган олицетворяются и как бы вот-вот заговорят с олонхосутом. В приведенном примере эпическая формула состоит из пятичленного ритмико-синтакси-

ческого параллелизма, образованного дословным повторением словосочетания: *диэх курдук* 'будто скажет, будто заговорит' и в конце каждой поэтической строки аффикс обладания на *-лаах* образует грамматическую рифму. Вариации этой формулы содержатся в текстах «Дуулага Баатыр» и «Ала Туйгун».

Здесь следует отметить, что в других олонхо в подобных случаях используются устоявшиеся эпические формулы, где последовательно раскрывается внутреннее убранство жилища, предметы которого также имеют волшебное свойство рассказывать сказки и сказывать олонхо.

5. Описание Нижнего мира:

«Кюн Эрили»: 1007-1009	Хабарѳа хаана харгылаах, Сүрэх хаана сүүрүктээх, Көбүс хаана көнгүстээх...	С отмелью из аортной крови, С протоками из сердечной крови, С речками из спинной крови...
---------------------------	--	---

С целью напугать страху на слушателей, сказитель кроме общеизвестных эпических формул и типических мест использует свою эпическую формулу, где раскрываются водоёмы Нижнего мира при помощи трехчленного ритмико-синтаксического параллелизма, образованного дословным повторением ядерной лексемы: *хаан* 'кровь' и периферийных контекстных синонимов: *хабарѳа* 'горло' / *сүрэх* 'сердце' / *көбүс* 'часть спины выше поясицы' и *харгы* 'отмель' / *сүүрүк* 'протока' / *көнгүс* 'речка', подобранных по принципу аллитерации, где в конце каждой поэтической строки аффикс обладания на *-лаах* образует грамматическую рифму. Вариации этой формулы встречаются в текстах: «Кюн Эрили» и «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё».

6. Описание празднования:

«Кюн Эрили»: 2230-2234	Улаан бөбөнү Уна диэки охтороннор, Хара бөбөнү Хагас диэки охтороннор, Кэрэни кэтэбэриин диэки охтороннор...	Чалых жеребят Направо свалили, Черный скот Налево свалили, Красивую скотину С задней стороны свалили...
---------------------------	---	--

Во всех олонхо после возвращения богатыря из боевого похода в Нижний мир родителями богатыря или родителями невесты организуется большой ысыах. Так и в текстах Н.М. Тарасова детализированно описываются приготовления к ысыаху. В данном случае представлен трехчленный ритмико-синтаксический параллелизм, где третий член полностью не сформирован и не соответствует первым двум членам, что обнаруживается из-за отсутствия в нем дословно повторяющейся лексики *бөбөнү* 'много, множество', а также его структурных отличий. Это, на наш взгляд, указывает на ее новизну, то есть, олонхосут в своем репертуаре только начинают пользоваться этой формулой. Об этом также свидетельствует то, что ее

можно обнаружить только в двух текстах: «Кюн Эрили» и «Неспотыкающийся Нюсэр Бёгё».

7. Всеобщая радость:

«Дуулага Баатыр», строки: 917-919	Сынгахтаах бөҕө сыллаһан, Уостаах [бөҕө] убураһан, Тарбахтаах бөҕө таптаһан...	Имеющие щеки все поцеловались, Имеющие губы все расцеловались, Имеющие пальцы все любовью занялись...
-----------------------------------	--	---

После завершения ысыаха в честь возвращения богатыря айыы все, кто был на празднестве, начинают целоваться друг с другом и заниматься любовью, о чем говорится в приведенной эпической формуле, которая состоит из трехчленного ритмико-синтаксического параллелизма, образованного контекстными синонимами, подобранными по аллитерационному принципу и закрепленными воедино дословным повторением лексемы *бөҕө* 'много, множество'. Следует отметить, что в других олонхо подобные массовые сцены сексуальной близости не встречаются и, в основном, описывается только физическая любовь богатыря и его избранницы. Рассмотренная эпическая формула содержится только в тексте олонхо «Дуулага Баатыр», что свидетельствует о его нераспространенности в репертуаре сказителя.

Таким образом, рассмотрев стилистические особенности эпических текстов Н.М. Тарасова, можно установить, что публикуемые тексты являются целостными произведениями, основанными на канонах и традициях якутского героического эпоса олонхо. В них органично сочетаются как устойчивые общеэпические конструкции, переходящие от одного олонхо к другому, так и идиостилистические конструкции, свойственные только творчеству Н.М. Тарасова. Все это свидетельствует о том, что олонхосут был выдающимся сказителем современности, в совершенстве овладевшим искусством якутского сказительства. Будучи сказителем-импровизатором, Н.М. Тарасов в своем эпическом творчестве успешно варьирует устойчивые конструкции и использует новые, собственные конструкции, основанные на главенствующем в якутском олонхо принципе – принципе ритмико-синтаксического параллелизма, чем обогащает стилистику своих эпических произведений. В публикуемых текстах отсутствуют объемные эпические периоды, кроме описания природы Среднего мира, вследствие чего тексты олонхо Н.М. Тарасова имеют сравнительно небольшой объем, при этом не утрачивают своего значения как полноценного эпического произведения.

Ю.П. Борисов, к. филол. н.

АЛБАНА-АРЧЫЛАНА ТУРУОХТУН!

Сүүрбэ биирис үйэбэ
Сэтгэ иилээх-сағалаах
Сир ийэ дойду
Ситэ-сириэдийэ турдун!
Абыс иилээх-сағалаах
Аан ийэ дойдум
Албана-арчылана туруохтун!
Тобус иилээх-сағалаах
Туруу бараан дойдум
Тупса-туругура туруохтун!
Аал уот оттулуннун,
Алгыс тыла этилиннин,
Унаар буруо олохсуйдун,
Алаһа дьиз тэрилиннин,
Тойон сэргэ туругурдун,
Иитэр сүөһү күрүөлэннин,
Төрүүр оҕо төлкөлөөх буоллун,
Кэнчээри ыччат кэскиллээх буоллун,
Уйгу-быян олохсуйдун,
Дьол-соргу тубустун!

Ньукулай Тарааһан

**КҮН ХАЛЛААН КҮЛҮҮҮҮТТЭН
ТУТУҮАН ҮӨСКЭЭБИТ
КҮҮСТЭЭХ-УОХТААХ
КҮН ЭРИЛИ**

- 1   Былыргы дьыл
          Былдыһыктаах мындаатыгар,
          Урукку дьыл
          Охсуһуулаах уорҕатыгар,
          Эргэтээҕи дьыл
          Этиһиилээх үйэтигэр,
          Икки саха
          Иитиллэ илигинэ,
          Үс саха
- 10   Үөскүү илигинэ,
          Түөрт саха
          Төрүү илигинэ,
          Кытаайыскай тангас диэн
          Кылбаччы суоҕуна,
          Бэйбириэт тангас диэн
          Мэличчи суоҕуна,
          Торҕо тангас диэн
          Таһыччы суоҕуна,
          Сир ийэ хотун
- 20   Сиэрэй тиинг тингилэҕин курдук
          Тэлгэнэн-тэнийэн,
          Үөскээн-улаатан,
          Сэттэ иилээх-саҕалаах
          Сир ийэ дойду буолан
          Ситэн сириэдийбит эбит,
          Аҕыс иилээх-саҕалаах
          Айгыр-силик
          Аан ийэ дойду буолан
          Ананан үөскээбит эбит,
- 30   Тоҕус иилээх-саҕалаах
          Туруу бараан дойду буолан
          Туналыйан тупсубут эбит.
          Айгырыаҕа баҕар диэннэр
          Таас хайанан дьайыгнаммыт эбит,
          Буор хайанан буодьуламмыт эбит,
          Сир хайанан сиксиктэммит эбит,
          Энэр хайа энэрдэммит эбит.
          Итии байҕал энэрдээх,
          Тонг байҕал улаҕалаах,
- 40   Сылаас байҕал сыдыаайдаах,
          Улуу өрүс ойоҕостоох,
          Ойон тыгылыһан тахсар күннээх,
          Отут хонуктаах
          Тэргэн ый бэлиэлээх,
          Түөрт ааттаах,

- Атааннаах-мөнгүүннээх
 Аан ийэ дойду буолан
 Айыллыбыт эбит.
 Кинкиниир киэнг халлаан
 50 Иккилээх таба
 Кулгаафын саҕатынан
 Тэнийэн-гэбиллэн,
 Уунан-улаатан,
 Үс хаттыгастаах
 Өндөл дьулус манган халлаан буолан,
 Сэтгэ хаттыгастаах
 Сиикэй манган халлаан буолан,
 Аҕыс хаттыгастаах
 Араҕас сабыдал манган халлаан буолан
 60 Ананан үөскээбит эбит,
 Тоҕус хаттыгастаах
 Добун манган халлаан буолан
 Тупсан туругуран турбут эбит.
 Бу дойду буоллаҕына
 Сүүрүк аты
 Сүһүөх быһарынан
 Сүөгэй сүүдүрүннээх,
 Аллаах аты
 Атах быһарынан
 70 Араҕас илгэ быйаннаах,
 Үтүө аты
 Өрөҕөтүгэр диэри
 Үрүң илгэ үктэллээх,
 Дьоруо аты
 Тобугунан охсуллар
 Добун күөх уйгулаах,
 Сэлиик аты
 Сиһинэн сэлэллэр
 Сизэрэй күөх сирэмнээх эбит.
 80 Туой буор үктэллээх эбит,
 Туранг буор кунустаах эбит,
 Тутум кумах тутулуктаах эбит,
 Арсыын кумах ардайдаах эбит,
 Чиэппэр кумах дьирбиилээх эбит,
 Ийэ буор ортолоох эбит,
 Ирбэт тонг алыннаах эбит,
 Күөх кырыс сабыылаах эбит,
 Сиэдьи-буодьу үктэллээх эбит,
 Сибэккинэн киэргэллээх эбит,
 90 Ыллыы турар чыычахтаах эбит,
 Көтө турар күөрэгэйдээх эбит,

- Дайа турар татыйыктаах эбит,
Кэрээбэт кэҕэлээх эбит,
Өрөөбөт өтөннөөх эбит.
Туруйа кэлэн
Туойан ааһар
Томтордоох эбит,
Кыталык кэлэн
100 Кынкыначчы ыллаан ааһар
Кырдаллардаах эбит,
Иэдьэгэй бадарааннаах эбит,
Бырта мырааннаах эбит,
Харта хайалаах эбит,
Үргүнньэх үрүйэлээх эбит,
Чоҕочу толоонноох эбит,
Сыа сыһылардаах буолар эбит.
Бу үтүө дойдуну
Ортотугар киирэммин
110 Арҕаа диэки өттүн
Арыя баттаан көрдөхпүнэ –
Атыыр эһэ
Арҕаһын түүтүн
Арыя тардан кэбиспит курдук
Алаар* хара тыалар буоланнар
Анныһан-аргыстаһан,
Сиэттиһэн-холбоһон
Түһэн бара турдахтара.
Ол бэтэрээ өттүн диэки көрдөххө –
120 Айыһыт Хотун
Ала чахчы аргыстаспыт
Аарыма улахан бэйэлээх
Алаастардаах эбит.
Хоту диэки өттүн
Холбуйа көрөн кэбистэххэ –
Тоҕус үрэх холбоһон
Куугунаан киирэр эбит,
Аҕыс үрэх
Аргыстаһан киирэр эбит,
Сэттэ үрэх
130 Сиэттиһэн киирэн ааһар эбит.
Ол бэтэрээ өттүн диэки көрдөххө –
Туорум көмүс курдаах,
Тумустаах этэрбэстээх,
Дор курдук бытыктаах,
Дордордьугас* сирэйдээх
Тойон-имэн дьоннор
Тоҕуоруһан түмсэн тураннар,

- 140 Тугу эрэ сүбэлэнэ туралларын курдук,
 Лоһуор көмүс туораахтаах
 Лонкунас тиит тыа
 Тумуллардаах эбит.
 Илин өттүн диэки
 Эргитэ баттаан көрдөххө –
 Эрдэбэс көтөр түүтүн
 Эрийитэ баттаан
 Кэбиспит курдук
 Эргэнэ хара
 Тыалар буоланнар,
 Анньыһан-аргыстаһан,
- 150 Тутуһан-доҕордоһон,
 Сиэттиһэн-сэндэлиһэн,
 Киирэн түһэн
 Бара турдаختара.
 Ол бэтэрээ өттүн диэки
 Иэйиэхсит Хотун изнигийбит
 Тардыы көмүс талахтаах,
 Эрийии көмүс иирэлээх,
 Ньургун бэйэлээх
 Толоон сиксиктэрдээх эбит.
- 160 Соҕуруу өттүн диэки
 Сулуйа баттаан көрдөххө –
 Соһо чуоҕур
 Хайалар буоланнар,
 Аалсыһан-анньыһан
 Киирэн түһэн бара турдаختара.
 Ол бэтэрээ өттүн диэки көрдөххө –
 Кийиит дьахталлар
 Киэргэнэн-киэргэнэн бараннар,
 Ханыйлаһан-сиэттиһэн,
- 170 Хаамсан киирэн иһэллэрин курдук
 Сиэрэй солко сэбирдэхтээх
 Хатын мас хаймыылардаах эбит.
 Сараппааннаах кыргыттар
 Сандалдьыһа хаамсан иһэллэрин курдук
 Сатыы ыарҕа
 Саба үүнэн киирбит эбит.
 Дьууппалаах кыргыттар
 Дьоролдьуччу хаамсан иһэллэрин курдук
 Долодуһун хаан ыарҕалар
- 180 Тута батыһан үүммүт эбиттэр.
 Аҕыс салаалаах
 Ача күөх от
 Анньан үүнэр эбит,

- 190 Сэтгэ салаалаах
Сиибиктэ күөх от
Ситэн торолуйбут эбит,
Тоѳус салаалаах
Добун күөх от
Тупсан үүнэр эбит,
Үс салаалаах
Үкэр күөх от
Үтэн үүнэр эбит.
    Бу дойдуга буоллаѳына
Үс күннүк сиртэн
Үллэн көстөр
Туой кэрэ булгунньах үрдүгэр
Аѳыс салаалаах
Аал Луук Мас
Үүнэн турар эбит.
- 200   Бу мас буоллаѳына
Үс хаттыгастаах
Өндөл дьүрүс манган халлаан
Үөһэ өттүгэр тахсан,
Сэтгэ хаттыгастаах
Сиикэй манган халлаан
Нөнгүө өттүгэр тахсан,
Аѳыс хаттыгастаах
Араѳас сабыдал манган халлаан
Үрдүгэр тахсан
- 210 Анньыллан баран,
Төрөөбүт сириҥ диэки
Төттөрү иѳиллэн
Түспүт эбит.
Силиһэ буоллаѳына
Тон сири тобулу үүнэн,
Ириэнэх сири ибили үүнэн,
Айдааннаах аѳыс бийһин ууһун
Аргыарыгар тийэн баран,
Төттөрү иѳиллэн тахсан,
- 220 Орто туруу бараан дойдуга
Үрүҥ илгэнэн
Үллэ сытар эбит,
Араѳас илгэнэн
Алла сытар эбит.
Онно буоллаѳына
Көтөр-сүүрэр
Барыта булбут,
Бу мантан аһаан-сиэн
Сылдьар буолар эбиттэр.

- 230   Бу мас буоллабына
Хара көмүс хатырыктаах,
Лоһуор көмүс туораахтаах,
Сиэрэй солко сэбирдэхтээх,
Ситэн-тупсан,
Туругуран-торолуйан,
Аан ийэ дойду иччитэ
Арчылаан ааһар буолар эбит.
          Бу мас алын кырыытын диэки
Эргитэ баттаан көрдөххө –
- 240   Баһаам улахан
Балаһан тутуллаан турар эбит.
Түөрт уон түөрт сиринэн
Дьөлүтэ сынньаннар
Түннүктээбит эбиттэр.
Орто дойдуга
Ороһуоллаах салгын оҕустабына
Ороскуоттах буолуо диэннэр,
Отут хос ойоҕостообут эбиттэр,
Үөһэттэн үс бийһин
- 250   Үргүөрэ үргүйдэбинэ
Үлүгэр дьүөрэлээх буолуо диэннэр,
Үс хос үрүттээбит эбиттэр,
Аллараттан айдааннаах
Абыс бийһин ууһун
Аргыара табыстабына
Алдьархай быһылааннаах буолуо диэннэр,
Абыс хос алыннаан кэбиспиттэр эбит.
          Бу дьизэ
Тингэһэ тириитинэн бүрүллүбүт
- 260   Лип хаан аанын
Тиэрэ тэлэйэ тардан,
Иһигэр киирэн көрдөххө:
Элгээн күөл
Эҥкэлдьиччи тонмутун курдук
Маһан сандалы
Остуоллаах буолар эбит,
Икки үөр атыыра охсуһан,
Өрүтэ тустан,
Куустуһан туралларын курдук
- 270   Суостуган мэнгэлгэннээх
Суо хаан оһохтоох эбит,
Икки атыыр оҕус
Харсан-харсан баран
Түксүлэрэ буолан,
Сүүс-сүүстэриттэн өйөнсөн

- Дугдуһа сыталларын курдук
Киэнг нэлэмэн
Холумтаннаах буолар эбит.
Оттубут уот
280 Умуллубат эбит,
Өрбүт күөс
Үрүмэрбэт эбит.
«Ээх» диэххэ айылаах истиэнэлээх,
«Сөп» диэххэ айылаах сөбүргэнэлээх,
«Нуу» диэххэ айылаах долбуурдаах,
Хараҥа хаппахчылаах,
Үрүг көмүс чуулааннаах;
Уҥа диэки олорор киһи
Улар саҕа буолан көстөр,
290 Кэтэҕириин диэки баар киһи
Кэҕэ саҕа буолан көстөр,
Хангас диэки баар киһи
Хараҥаччы саҕа буолан көстөр,
Суол ааныгар олорор киһи
Суор саҕа буолан көстөр
Улахан дьохуннаах дьэ эбулар эбит.
Манна туох баар буолар эбитий диэн
Толкуйдаан көрдөххө:
Кэриэн ымыһа бөҕө
300 Манна кэккэлээбит эбит,
Чороон айах
Манна чуоҕуйбут эбит,
Бэркэй* иһит бөҕө
Манна бэрээдэктэммит эбит,
Матаачча иһит бөҕө
Манна бааралаабыт эбит,
Чаабырылыы* ойуулаах,
Чамчааһыннаах тигиилээх
Чабычах бөҕө манна наардаммыт эбит,
310 Ыаҕас бөҕө манна ыйаммыт эбит,
Саар ыаҕас бөҕө
Манна саантаабыт эбит,
Удьаа хамыйах бөҕө
Манна ууруллубут эбит,
Бадаайы хамыйах бөҕө
Манна бааралаабыт,
Кытыһа иһит бөҕө
Манна кыстаммыт эбит,
Сири иһит аайы
320 Кымыс бөҕө
Кырылаччы кыынна тулар эбит.

- Манна буоллабына
 Кимнээх ололорлоруй эбитий диэн
 Тыын хаайар,
 Тынга баттыыр буоллахха –
 Сүүтүк чуоһур сүөһүлээх,
 Тый барбыт сылгылаах,
 Тыһаһас барбыт ынахтаах
 Сүңкэн Эрили Тойон оһонһор,
 330 Айыы Налбар эмээхсин,
 Тоһус хаттыгастаах
 Добун манган халлаан
 Үөһэ өттүгэр олохтоох
 Үүс-аас бэйэлээх,
 Үкэр куйаас тыыннаах,
 Өрүөллээх үрдүк нуоһай бэргэһэлээх,
 Өһүллүбэт үрүн көмүс торуоскалаах
 Үрүн Аар Тойон
 Бу дьону
 340 Орто туруу бараан дойду
 Киһилээх-сүөһүлээх буоллун диэн,
 Былыргы үйэһэ
 Көһөн кус курдук
 Көр-билэ дьонноон,
 Арыы тыа курдук
 Аймах-чаһар дьонноон,
 Анаан-минээн
 Орто дойдуга түһэрэн
 Олохтообут эбит.
 350 Бу дьоннор буоллабына
 Эрэһэ тиистэрэ элэйэн,
 Омуннаах санаалара уурайан,
 Кырдьан-аһсаан буорайан,
 Илин аһара элэмэһтийэн
 Олорор кэмнэрэ эбит.
 Тоһус уон тоһус
 Туруйа манган уолаттар арыалдыттаах,
 Аһыс уон аһыс
 Кындыа манган кыргыттар арыалдыттаах
 360 Буолаллар эбит.
 Бу дьоннор буоллабына
 Иэйиэхсит Хотун
 Илэ-бодо энэрдэһэн,
 Айыыһыт Хотун
 Ала-чахчы аргыһаһан,
 Этэнгэ олорор быаһа
 Үс оһоломмуттар эбит.

- Улахан уолларын
Аан аартыкка
370 Ааттаммыт аата
Ким эбитий диэн
Ыйытар буоллахха –
Үс хос күрбүөһүннээх
Бүтэй тирии кынаттаах,
Көтөр-сүүрэр,
Тыллаах-өстөөх
Көкө Буурай аттаах,
Күн халлаан
380 Күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит
Күүстээх-уохтаах
Күн Эрили диэн эбит.
Бу киһи
Хайдах майгылаах-сигилилээх
Эбитэй диэн сирийэн көрдөххө –
Дьонугар-сэргэтигэр
Сытыары-сымнаһас киһи эбит.
Биир уолу
«Нохтоо» диэбэтэх,
Биир кыһы
390 «Хотуой» диэбэтэх киһи эбит.
Таһнар таһаһа хайдах эбитий диэн
Чахчылаан көрөр буоллахха –
Сарыы гиэнэ
Тыйыһын таһныбыт,
Түнэ гиэнэ
Түүнүктээһин кэппит эбит.
Өлөр тыын
Өрүһүлтэтэ буоллун диэн,
Үс хос үрүн көмүс
400 Куйах таһастаах эбит.
Туттар сэбэ
Туох эбитий диэтэххэ:
Толуон-илиэн дойду
Туоһа туостаах,
Кимиэн-имиэн дойду
Киилэ кииллээх,
Хамыан-имиэн дойду
Хатыһа хатыһнаах,
Улуу кыыл
410 Муоһа укулааттаах,
Хахай кыыл
Иэнин иһиирэ киристээх,
Улуу үрэх тоһойдоон сытарын курдук

- Ньир муос саалаах эбит;
 Эккэ энэлийэр,
 Сьаҕа сыналыйар,
 Хаанга хаһытыыр,
 Өһөххө үөгүлүүр
 Уһун мас баалтаар
 420 Охтордоох эбит;
 Ойуулаах уктаах,
 Оһуордаах ончоһтоох
 Уһун субуйа батаһтаах эбит.
 Кини бэйэлээх
 Көлүнэр көлөтө
 Ол үс хос күрбүөһүннээх
 Бүтэй тирии кьнаттаах,
 Көтөр-сүүрэр, сангалаах
 Көкө Буурай ат бараһсан
 430 Айгыраһтаах тэһииннээх эбит,
 Аарыктаах сулардаах эбит,
 Көһүүн көнтөһтөөх эбит,
 Тиһэ көмүс тэһииннээх эбит,
 Үрдүк үрүң көмүс
 Ыңгырдаах буолар эбит.
 Түөрэм-үөрэм туйахтаах эбит,
 Күөрэйэр күөннээх эбит,
 Үс былас
 Өрүкүйэр көбүллээх,
 440 Сэттэ былас
 Нэлим көмүс сиэллээх,
 Отут былас
 Уйгуур манган кутуруктаах
 Сылгы гиэнэ
 Сыйыыта буолар эбит,
 Тойон сэргэ
 Доһоро буолар эбит,
 Алтан сэргэ
 Атаһа буолар эбит.
 450 Бу киһи бэйэтэ буоллаһына
 Балталаабыт тимир курдук
 Бараа-хараа былчыннаах,
 Сыйыы тимир сындааһыннаах,
 Эрийии тимир ингиирдээх,
 Кутуу тимир куннаах,
 Үүн тиэрбэһин курдук
 Эрилкэй харахтаах,
 Куударалаах баттахтаах,
 Улуу тайах уллугун силиитин

- 460 Умсары уурбут курдук
Көнө муруннаах,
Икки кийи
Кэккэлэһиннэри уурбут курдук
Кэрэ хаастаах,
Уол оҕо удьунааһа,
Киһи киэнэ килбиэннээбэ,
Саха киэнэ талааннааба,
Бухатыырга булааннаах*,
Күүстээххэ көрүҥнээх,
470 Быһыйга былааннаах,
Тоҕус мастаах онгочону
Туруору анһан кэбиспит курдук
Буу* хаан көбүстээх,
Алта былас
Дарабар сарыннаах,
Үс былас
Өргүйэр өттүктээх,
Биэс былас
Биэкэйэр бииллээх
480 Бухатыыр киэнэ буолунайа,
Киһи гиэнэ килбиэннээбэ,
Саха гиэнэ талааннааба,
Хапсабай бөбө харылаах
Уол оҕо киэнэ
Удьунааһа буолар эбит.
Аны балыстара буоллабына,
Хараҥа хос
Хараҥаччыта буолан,
Үрүҥ хос
490 Үрүмэччитэ буолан
Үөскээбит эбит.
Сииккэ сиэллэрбэккэлэр,
Хаарга хаамтарбаккалар,
Таһырдыа таһаарбаккалар,
Хаптабай кулгаахтаахха иһитиннэрбэккэлэр,
Хара харахтаахха көрдөрбөккөлөр,
Сиикэйи сиэппэккэлэр,
Симэһиннээби аһаппаккалар,
Буобураба буккуйаннар,
500 Киискэ кистээннэр,
Саһылга саһыараннар,
Бүүскэ* бүрүйэннэр
Ииппит кыыстара эбит.
Үрүҥ хос
Үрүмэччитэ буолан,

- Харага хос
Харагаччыта буолан,
Бу кыыс буоллабына
510 Көрөрдүүн күндү,
Истэрдиин эриэккэс,
Сэттэ былас суһуохтаах,
Кырааскалаах муостаба
Кылыйан үөскээбит
Кыыс Кыраанньалаан Үчүгэй диэн
Кыыс оҕо киэнэ
Кылаан бэрдэ
Үөскээбит эбит.
    Онтон оччугуй уол
520 Хайдах киһи
Үөскээбит эбитий диэн
Оломноон көрдөххө –
Охсуһууга миинэр
Ойор Хара аттаах
Оҕо Дохсун диэн уол оҕо
Үөскээн сылдыар эбит.
Бу уол
Суллаабыт тиит курдук сотолоох,
Былыа* тиит курдук былчыннаах,
Хастаабыт тиит курдук харылаах
530 Киһи гиэнэ килбиэннээбэ,
Саха гиэнэ талааннааба,
Үүн тиэрбэһин курдук
Эрилкэй харахтаах,
Кулун кутуругун курдук
Куударараабай астаах
Үтүө киһи
Үөскээн сылдыар эбит.
Бу киһи эмиэ
540 Бухатыырга боҕуодьулаах,
Күүстээххэ көрүгнээх,
Кээһиилээх окко кээмэйдээх,
Түстээх окко дьүһүннээх киһи эбит.
    Бу үс оҕолоох
Оҕонньордоох эмээхсин
Бу манна буоллабына,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Уна диэки
Улааны охтороннор,
Ханас диэки
550 Хараны охтороннор,
Кэтэбириин диэки

- Кэрэни охтороннор,
Сүүрдэн иһэннэр
Сүнньүн анньаннар,
Хаамтаран иһэннэр хайытаннар,
Тыылланнаппытынан сылдьан тыстааннар,
Эрийсибитинэн сылдьан ингиирдээннэр,
Ас бөҕөнү астааннар,
Убаҕастарыгар чачайаннар,
560 Хойууларыгар бөтөннөр,
Илин атах ибирэ суох,
Кэлин атах кэбирэ суох
Олорбуттар эбит.
Кинилэр обургулар
Чэлгиэннээх тэлгэһэлэрин
Чэрчилээн көрөр буоллахха:
Тоҕус тойон киһи
Добдугураччы кэпсэтэ
570 Турарын курдук
Тойон сэргэни
Туруору анньан кэбиспиттэр эбит,
Ат баайарга анааннар
Икки моонньохтоох
Алтан сэргэни
Анньан кэбиспиттэр эбит;
Ылаах тиэргэн
Ырааппыт эбит,
Саахтаах тиэргэн
580 Салаллыбыт эбит,
Кирдээх тиэргэн
Кэнээбит эбит;
Ыарыыны-сүтүүнү сыһыарбат
Ыраас тиэргэннээхтэр эбит,
Дал үөһэ даллаахтар,
Бүтэй үөһэ бүтэйдээхтэр,
Күрүө үөһэ күрүөлээхтэр,
Хаһаа үөһэ хаһаалаахтар эбит.
Манна буоллаҕына
590 Үрүн симилэх* үлүгэр
Үөрдэһэн турар эбит дуу диэбитим,
Өйдөөн-дьүүлээн көрбүтүм –
Үрүн түүлээх сүөһүлэрэ
Үрдэ суох үөскээн,
Үрдүк өттүктэринэн үтүрүһэннэр
Үөл тыаны
Үлтү кэһэн тахсыбыттарын,
Өрүскэ санаалаах дьоннор

- 600 Үөл баалкынан
 Үлтү сынньан
 Өлөрөн сизбиттэрин ордугун,
 Өрө анньан
 Үөскүү турбут эбит.
 Хара симилэх үөрэ
 Ханыылаһан турар эбит дуу дизэбитим,
 Өйдөөн-дьүүлээн көрбүтүм –
 Хара түүлээх сүөһүлэрэ
 Харса суох үөскээн
 Хардан ойоџосторунан хабыдыһаннар,
 Хара тыаны
- 610 Хампы кэһэн тахсыбыттарын,
 Харам санаалаах дьоннор
 Хатын баалкынан
 Хампы сынньаннар
 Хатаран сизбиттэрин ордугун,
 Хардары анньан,
 Харса суох
 Үөскүү турбут эбит.
 Ол сүөһүлэрин,
 Баар баайдарын-дуолларын
- 620 Уолаттар обургулар
 Көрө-истэ сырыттаһтарына,
 Арай доџор,
 Күн ортого
 Кэлтэйдээн эрдэџинэ,
 Тыстаах-баттаһтаах
 Эһэ тириитин курдук
 Най хара былыт
 Өрө сүүрэн тахсан баран,
 Дапдыр-дапдыр
- 630 Самыыр түһэн барда,
 Добдур-добдур
 Толон түһэн барда.
 Эбилиннэр эбиллэн,
 Силээхтэ да киһи
 Силэ сиргэ тийибэт
 Силлиэтэ буолла,
 Бургунас ынах
 Муоһа булгуруйар
 Буркуна түстэ,
- 640 Кунан оџус
 Кутуруга быстар
 Холоруга буолла.
 Сэттэ хос холорук

- Силлиэ сипсайдэ,
Абыс хос холорук
Аан аргыйда,
Тингэһэ кунан саҕа
Дэриэспэ таас тибиилэннэ,
650 Кунан оҕус саҕа
Лочугурас таас буурҕаланна,
Кус баһа быһынна,
Кута баһа түөрүлүннэ,
Куба көхсө дьөлүннэ,
Тарбыях ыырааҕа ылынна,
Тонсоҕой төбөтө тонно,
Иэдээн бөҕө изнигийдэ,
Алдьархай бөҕө ааннаата.
Маннык үлүгэр
Туох ааттаах
660 Өксүөн дьыла диэннэр,
Үчүгэй өттүлэрэ
Үгэххэ киирэн састылар,
Куһаҕан өттүлэрэ
Хотонҕо хорҕойдулар,
Саарбах өттүлэрэ
Саах анныгар састылар.
Улахан уол буоллаҕына:
«Бу туох үлүгэрдээх баҕайытай?!» – диэн,
«Син мин баарбын
670 Билэллэр эбит ээ...» – диэн,
Үөһэ диэки
Өрүтэ көрбөхтүү турдаҕына,
Чаан олгуй саҕа төбөлөөх,
Чааскы саҕа харахтаах,
Тимир хотуур курдук тынгырахтаах,
Моонньугар мойбордоох,
Кутуругар буоҕалаах
Далан өксөкү
Тагнары көтөн,
680 Сабырыйан түһэн тийэн кэллэҕэ.
Кини обургу буоллаҕына
Орулуос кус курдук
Дьалбаа-илбээ соҕустук
Дайбаан-ийбээн кэлэн,
Тоҕус тиити
Дьербөлүү тардан баран,
«Лохсос» гына
Олорунан кэбистэҕэ.
Кини обургу

- 690 Олорбутугар буоллабына,
 Бу тииттэр
 Ортолоругар диэри
 Сууларга дылы гыннылар,
 Хангас диэки хайыһытыгар
 Тыйдаах биэни,
 Уна диэки хайыһытыгар
 Тыһаҕастаах ынабы
 Салбанан кэбиһэн баран,
 Күүгүнүөх курдук
- 700 Көмөгөйүн түүтэ көбүөхтээтэ,
 Саҕарыах курдук
 Сабырҕабын түүтэ сахсаннаата,
 Ыллыах курдук ырдьаннаата,
 Туойуох курдук чорбонноото.
 Ол гыннан баран
 Ыар дьиппиэн саҕаны
 Таһаара олорбута
 Маннык эбитэ үһү:
 – Иэ-иэ, ээ-ээ!
- 710 Ар-дьаалы эминэ, оҕолор!
 Күн халлаан
 Күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит
 Күн Эрили,
 Дорҕоон киһи
 Дорообото тутууй!
 Хайалара тийиэн кэлэн
 Дорообонон тосхойдо диэтэргин,
 Аллара дойду
- 720 Аҕата буолан айыллыбыт,
 Адаҕатын төлөрүппэтэх,
 Арбаҕаһын уһулбатах,
 Атыһаҕын сарабыппатах,
 Арсыын тиистээх
 Арсан Дуолай оҕонньор,
 Буор Маҕалас эмээхсин
 Аччыгый оҕолоро
 Түгнэри сүргүөхтээх*,
 Таһнары хайыылаах,
 Өһөх бэргэһэлээх
- 730 Харыалдьымал Мохсоҕол диэн
 Илэ бэйэбинэн,
 Көстөр дьүһүммүнэн
 Илдьиккэ кэлэн олоробун.
 Мин убайым,
 Кинкиниир киэн халлаан

- 740 Тимир оџурук быатыгар
Сэттэлээх сааһыттан
Кэдэрги кэлгиллэн үөскээбит
Тимир Дьиэрсин
Эйиэхэ илдьит ыытта,
«Кэлэн, миэхэ
Сорук боллур уол
Буоллун» диэтэ,
«Этэрбэс кууртарар
Элдьигэн* гыным этэ» диэтэ,
«Үчүгэй аҕай
Оџо төрөөбүт диэбиттэрэ» диэн илдьиттээтэ.
Бараргын-барбаккын
Этэ тардыый,
750 Айан киһитин ахсатыма,
Суол киһитин тутума,
Бараргар эрэйи көрүөн суоҕа.
Сэттэ быластаах
Уйгуур манган кутурукпар
Холбонон илдьиэџим.
Кэлбэт-барбат буоллаххына,
Тимир Дьиэрсин
Бэйэм бараммын,
Уодьуганын тардаммын,
760 Уоџун харатаммын
Аҕалыам диэбитэ.
Эрэй чэпчэки эрдэџинэ,
Этэ тардыый да! – диэтэџэ.
Дьэ биһиги киһибит буоллаџына,
Маннык тылы
Хаһан да истибэтэх киһи буоллаџа,
Чараас сиринэн
Хайыта ыстана сыста,
Халын сиринэн
770 Дэлбэритэ бара сыста,
Киил мас курдук
Кэдэччи таттарда,
Хатын мас курдук
Ханаччы таттарда.
Хараџыттан хатат уота
Саккыраата,
Сирэйиттэн сирэ уота
Сирдьигинэччи тоџунна.
Ол гынан баран,
780 Кини обургу буоллаџына
Били тоџус үрэх

- Тоѳойун курдук
 Ньир муос саатын
 Харбаан ылан баран,
 Өһөххө үөгүлүүр,
 Хаанга хаһытыыр,
 Сыаға сыналыяр,
 Эккэ энэлийэр
 Уһун мас баалтаар*
 790 Оѳун ууран баран,
 Маннык диэн
 Тыллаах-өстөөх буолан
 Тыылла-хабылла
 Турбута эбитэ үһү:
     – Дьэ-буо! Дьэ-буо!
 Аллараа дойду[ттан]
 Соххор содуомнаах,
 Күөн аннынан
 Күөрэйэн тахсан,
 800 Атах анныттан
 Адаѳыйан тахсан,
 Атаѳастыыр дьонгутун булбуккутуон!
 Хаһаангыттан бу эһиги
 Арѳаһыттан тэһииннээх,
 Айыы хаан улуу бухатыыра
 Хамначыттаммыт буолангыт,
 Хааѳыргыы олороѳуон?
 Үрдүк халлаан
 Өнгүйэн түһэрбит өтөнө,
 810 Киэн халлаан
 Кэѳэрдэн түһэрбит кэѳэтэ!
 Дьэ-дьэ-ээ!
 Тонуктаах* эрдэххинэ
 Дойдулуу турууй,
 Силиктээх эрдэххинэ
 Сиргин булууй,
 Түүн сырыылаах
 Түүлээх уллунгах,
 Үтүө киһи эрээри
 820 Өйдөппөккө өлөрдө диэйэѳин,
 Бэрт киһи эрээри
 Биллэрбэккэ сиэтэ диэйэѳин,
 Сэп барда, сэрэн,
 Ох барда, оһоһун!
 Дьэ-буо! Дьэ-буо!
 Оһол төрүөт төрдө убайым,
 Илбис кыһа эдьийим,

- 830 Илиибэр имэннэ,
Тарбахпар талаанна
Уган кулугутууй! – диэн баран,
Биһиги киһибит буоллабына
Кулгаах тааһыгар диэри
Тардан баран,
Били сэби
Ыһыктан кэбиспитэ,
Били баҕайы
Үөгүлүү-үөгүлүү
Өрө көтөн тахсан истэҕинэ,
Икки эрбийэ түүнү
- 840 Быһа ытан хаалла да,
Таптарыах бэйэлээх буолбатах –
Куойалаах манкы* курдук
Куоҕас гынан
Аһаран биэрэн баран,
Кэлбит сирин диэки киирэн
Көтөн күпсүйэ турдаҕа.
Дэ били баҕайы
Көтөн күпсүйэ
Турбутун кэнниттэн,
- 850 Биһиги киһибит
Сылдыан көрдө –
Сырыыта сатаммата,
Аһаан көрдө –
Аһа ас буолбата,
Таһнан көрбүтэ –
Таһаһа табыллыбат курдук буолла.
«Туох үлүгэрдээх
Алдырхайай, оҕолор!» – диэн,
Кини бэйэлээх буоллабына
- 860 Сыһыыттан сылгылаан,
Хонууттан хомуйан,
Үс хос күрбүөһүннээх
Бүтэй тири кынаттаах
Көкө Буурай атын аҕалан,
Алтан сэргэҕэ
Өрө кэлгийэн кэбиһэн баран,
Кини обургу
Үрдүк бэйэлээх
Үрүҥ көмүс ыҕыырынан
- 870 Ыҕыырдаан кэбистэ.
Кыһыл көмүс көнтөһүнэн
Көнтөстөөн кэбистэ,
Тиһии көмүс тэһиининэн

- Тэһииннээн кэбистэ,
 Айгырастаах үүннээн,
 Хангырҕастаах сулардаан кэбистэ,
 Кыһар-ыһар
 Кыһыл көмүс
 Кычымнаан кэбистэ.
- 880   Бу гынан баран,
 Кини обургу
 Атын үрдүгэр
 Олоро түһэн баран,
 Маннык диэн
 Тыллаах-өстөөх буолан
 Тыылла-хабылла
 Олорбута эбитэ үһү:
       – Дьэ-ээ! Дьэ-ээ!
 Айан төрөппүт аҕам,
 Иитэн үөскэппит ийэм,
 890   Этэр тылбын истинг эрэ!
 Бырааттаатар быраатым!
 Мин тоҕус томторҕолоох
 Тойон аартыгы
 Тобулар күнүм буолла,
 Аҕыс аартыктаах
 Айан суолун
 Арыһар күнүм буолла!
 Иэримэ дьийэм иччитэ,
 900   Быдан төгүл
 Бырастыы буоллунууй,
 Аал уотум иччитэ,
 Көрөр харах буоллунууй!
 Дьэ-ээ!
 Аллараа дойдуга
 Айанныыр күнүм
 Аралыйан табыста.
 Отут кыһа
 Оргулдьугуттан онгоһуллубут
 910   Ырыалаах-тойуктаах
 Кыынын быатын
 Дьүккүрүйэн тахсар
 Ылып-чылып быһыччабын
 Тойон сэргэ үрдүгэр
 Анһан хааллардым.
 Үчүгэйдик сылдыар буоллахпына –
 Үрүн күүгэн үллэ туруоҕа,
 Куһаҕан буоллахпына –
 Хааннаах симэһин тахсыаҕа.

- 920   Онон билээрин,
              Истэн олоороорун!
              Бырааттаатар быраатым,
              Аал уоккун оттон,
              Алаһа дьизэҥин тэрийэн,
              Сүөһүгүн-аскын мөлүөрдэн*,
              Көрөн-истэн олоороор.
              Илин атах
              Ибирэ суох буоллун,
              Кэлин атах
- 930   Кэбирэ суох буоллун! – диэтэҕэ.
              Ол иннэ диэн баран,
              Кини обургу буоллаҕына
              Үс хос күрбүөһүннээх
              Бүтэй тири кынаттаах
              Көкө Буурай аты
              Эрийэ баттаабыта,
              Түөрт туйаҕыттан
              Сүүллэр этин сүлгүөрдэнэн,
              Сааллар этин дапсыырданан,
- 940   Тоҕус хонуктаах
              Добун холорук тута батыһан,
              Аҕыс хонуктаах
              Аан холорук аргыстанан,
              Сэттэ хонуктаах
              Силлиэ холорук сирдьиттэнэн
              Айаннаан-айгыраан,
              Хотугу куодалаах халлаан
              Түгэҥин диэки
              Түһэн киирэн бардаҕа.
- 950   Кини обургу
              Бу дойдуга тийэн,
              Кыһына диэни
              Кырыатынан билэн,
              Сайына диэни
              Самыырынан билэн,
              Күһүнэ диэни
              Күбүгүнэн билэн,
              Өр дуу, өтөр дуу
              Айаннаан аарыгырдаҕына,
- 960   Сир-халлаан
              Ыпсыһарга дылы буолар эбит.
              Дьанхаат айыы
              Тардыстар дьайыгар тийэн,
              Мунҕаат айыы
              Мунгур уһугар тийэн,

- Ат сылгы барахсан
 Кэтиллэн тохтуу түспүтүгэр,
 Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ:
 Кумаар үөн
 970 Кутуругуттан игнэн
 Куугунуу мөхсө турар,
 Сахсырба үөн
 Санныттан игнэн
 Сардыгыныы мөхсө турар
 Тимир дьолоуо аартыга
 Аллараа дойдуга
 Дьулуруйан түһэн
 Бара турар сиригэр
 Тийиэн кэлэн
 980 Турар эбит, оҕолоор!
 Көһүүн көмүс көнтөһүн
 Үрдүк хонсуоччуйалаах* ынгыырыгар
 Баайан кэбиһэн баран,
 Атын буоллабына
 Үүрэн кэбиспитэ,
 Көтө турдаҕа.
 Ол гынан баран,
 Биһиги киһибит
 Бэйэтэ буоллабына
 990 Эргичис-күөлэһис гынан баран,
 Алта кырыылаах
 Тимир үөрбэ буолан
 Таһнары куугунаан түстэҕэ.
 Аллараа дойду буоллабына
 Кэнсик-мунсук сыттаах,
 Барбатах балык миинин курдук
 Бадык-бүдүк сырдыктаах,
 Буспатах бочоох* миинин курдук
 Борук-сорук дойду эбит.
 1000 Өнгүрүмэр оҕус саҕа үөһнээх,
 Кунан оҕус саҕа хомурдуостаах,
 Энэлийэн уһуктар эмээхсиннээх,
 Ордоотоон уһуктар оҕонньордоох,
 Барыһныыра бараммыт,
 Сүөдэһниирэ сүппүт,
 Элэһниирэ эстибит,
 Хабарба хаана харгылаах,
 Сүрэх хаана сүүрүктээх,
 Көбүс хаана көнгүстээх,
 1010 Кыра уңуох кыдьымахтаах,
 Уһун уңуох урусхаллаах,

- Кыра киһини
Кыыс бэрбээкэйинэн
Кыа хаан үктэллээх,
Орто киһини
Уллунаҕын хараҕынан
Уулаах хаан оломноох,
Оргуйа турар
Уот Сымала байҕалга
1020 Тийэн кэлбит эбит.
    Бу дойдуга киирэн
Одуулаан көрөн турдагына,
Түгнэри-тагнары
Холоруктуу турар,
Алта муннуктаах
Тимир бабаарына ампаары
Төбөтүн оройунан
Дьөлө түһэн киирбитэ,
Били баҕайы
1030 Уот кытытыгар аргынньахтаан олорон
Аһара охсон биэрбитэ,
Аллараа сэттэ бэчээтинэй сири
Тобулу киирэн баран
Өрө күөрэйэн тахсытыгар,
Сиһин үөһэ
Манан буолуо диэн тахсыбыта,
Сыҕарыс гынан баран,
Кини обургу
Чэлгиэннээх тэлгэһэтигэр
1040 Дэлби ыстанан баран,
Били киһибит
Бэйэтэ бэйэтинэн
Буолан хааллаҕа.
    Бэйэтэ бэйэтинэн
Буолан баран,
Кини обургу маннык диэн
Тыллаах-өстөөх буоллаҕа:
    – Дьэ-буо! Дьэ-буо!
1050 Туора дойдубуттан турбутум
Тоҕус төгүрүк сыл буолла,
Аан ийэ дойдубуттан аттамытым
Аҕыс төгүрүк сыл буолла.
Кинкиниир киэн халлаан
Тимир оҕурук быатыгар
Сэттэлээх сааскыттан
Кэдэрги кэлгиллэн үөскээбит
Тимир Дьиэрсин обургу,

- 1060 Тон күөнгэр
Дорообо буоллунууй!
Хайалара кэлэн
Дорообоннон тосхойдо диэтэргин,
Үс хос күрбүөһүннээх
Бүтэй тирии кынаттаах,
Тыллаах-өстөөх
Көкө Буурай
Ат сылгы көлөлөөх,
Күн халлаан
Күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит
Күүстээх-уохтаах
- 1070 Күн Эрили
Илэ дьүһүммүнэн
Эн илдьиккэр
Кэлэн турабын.
Дьэ, сүгүнүнэн сүктүбэт
Сүдү ыалдыт буолуоһум,
Аанһаннан араһыбат
Аргыс буолуоһум!
Дьэ-ээ!
Хайдах гынанһын
- 1080 Хамначчыт онгостонһун,
Сорук боллур гынарһын көрүөхпүт!
Мин даһаны
Тэһил дойдуттан
Тэһнээх буолуоһум,
Хол дойдуттан
Холоонноох буолуоһум.
Үөһэ дойдуга
Үс киис олбохтоох
Үрүһ Аар Тойон
- 1090 Аһыс кырыылаах
Суорба тааска
Субай хаанынан суруйбута:
Өлбөт үөстээн,
Элэйбэт инһиридээн,
Сыһыйлыбат сындааһыннаан,
Көһсүттэн тэһииннээх
Күн айыы улууһун
Көмүскүүргэ анаабыта,
Арһаһыттан тэһииннээх
- 1100 Айыы хаан аймаһын
Араначчылыырга анаммытым.
Буор сирэй,
Бурһалдыы сото,

- Сирэйгин кистээмэ,
Уон тарбахпар умньаныый,
Биеэ тарбахпар биллэ тардыый!!! – диэбит.
- 1110 Били баҕайы буоллаҕына
Куораан далай ытыһынан
Өттүгүн охсунан баран,
Соҕотох атаҕа да буоллар
Суодайа таарыйа
Сото кэбиһэн,
Ангар илиитэ да буоллар
Киэбирэ таарыйа
Өттүк баттанан баран,
Маннык диэн
Ыар-дьиппиэн саҕаны
Саңара турбут эбит:
– Ээ-ии! Ээ-ии!
- 1120 Аар-татай,
Аар-дьаалы эминэ, оҕолоор!
Туруу бараан дойду
Тунах быйангар туолбуттар
Топ-голоос буоллахтара,
Аан дойду
Айылҕа быйангар топпуттар
Ап-ахсым буоллахтара.
Чооруос саҕа буолан туран
- 1130 Түмсун тууһун көрбөккүөн,
Айаҕын абатын истибэккиэн!!!
Мин бэйэлээх
Эттээтэх аайы
Эбиллэр кунгун
Эрийээри кэлбитинг дуо?!
Мин диэтэх киһи
Чугас бөҕөбүн
Чорбох-чорбох ыстааммын
Чордообутум курдук,
Ыраах бөҕөбүн
- 1140 Ырдьах-ырдьах ыстааммын
Ыраастаабытым курдук.
Аҕыс кэрэхтээх
Аан ийэ дойдуттан,
Тоҕус кэрэхтээх
Туруу бараан дойдуттан
Эйигиннээбэр буолуох
Эргинэ бэйэлээхтэр эргийбэтэхтэрэ,
Дьорохоно сотолоохтор тостубуттара.
Дьэ-ээ!

- 1150 Үс Үкэн Үөдэн түгэжин
 Өлүү Чөркүчүөгүн төрдүттэн
 Эргиллиэм диэнгнин
 Эрэнэжин дуо, нойоон!
 Мин сылайбат сындааһыннаах,
 Элэйбэт ингирдээх буолуоҕум!
 Дьэ-ээ-ээ!
 Мин диэтэх киһини
 Эн өссө уодьугаммын тардаары,
 Ат гынан миинээри,
- 1160 Оҕус гынан көлүнээри кэлбиккин дуу?
 Тоҕо даҕаны солуута суоххунуй?
 Хата, эрэй чэпчэки эрдэжинэ,
 Хоргус үөдэн буоллаххына,
 Умса түһэн кулунууй,
 Эрдээх үөдэн буолларгын,
 Тиэрэ түһэн кулунууй,
 Өрөбүтүттэн уобалыахпын!!! – диэтэҕэ.
 Биһиги киһибит буоллаҕына
 Оһуордаах уктаах,
- 1170 Ойуулаах ончохтоох
 Уһун турба батаһын
 Сулбу тардан ылан баран,
 Охсон күөрэннэппитинэн барда.
 Анараа киһи буоллаҕына
 Хантан да ылбыта биллибэтэ,
 Хааннаах дьиэрэнкэй батаһынан
 Хардарсыбытынан барда.
 Тимир тимиргэ түбэстэ,
 Бии биигэ уолдыаста,
- 1180 Охсуһуу бөҕө буолла,
 Иэдээн бөҕө энгэрдэстэ,
 Алдьархай бөҕө ааннаата.
 Оһол кыыһа
 Онно-манна онолуйда,
 Илбис кыыһа
 Онно-манна энэлийдэ.
 Ириэнэх сири
 Иэччэхтэрин хараҕар диэри
 Ибили тэпсэн кэбистилэр,
- 1190 Тон сири
 Тобуктарың хараҕар диэри
 Тоҕута тэпсэн кэбистилэр.
 Аҕыс кэрэхтээх
 Аан ийэ дойду
 Атыһахтаах уу курдук долгулдьуйда,

- 1200 Тоѳус кэрэхтээх
Туруу бараан дойду
Иһиттээх уу курдук ингнэлдьийдэ.
Иэдээн бөѳөнү онгордулар,
Алдьархай бөѳөнү ааннаатылар.
Бу дьоннор буоллабына
Илиилэригэр сылдыар сэптэрэ
Имиһит эмээхсин
Сүллүгэһин курдук
Ибилитэ сынньыллан хаалбытын
Кэннилэрин диэки
Эһэн кэбиһэн бараннар,
Тоѳус уон бууттаах
Чомпо тимир сүллүгэһинэн
1210 Охсуспутунан бардылар.
Кинилэр обургулар буоллабына
Өр-өтөр гымматылар,
Били сэптэрин
Имиһит эмээхсин
Сүллүгэһин курдук
Илдьи сынньан
Кэбиһэн бараннар,
Кэннилэрин диэки
Кыыратан бараннар,
1220 Эт сутуруктарынан
Эбэрдэлэһэн киирэн бардылар,
Унуох сутуруктарынан
Уруйдаһан киирэн бардылар.
Хаһыытыы-хаһыытыы
Халбарыйсан киирэн бардылар,
Үөгүлүү-үөгүлүү
Өттүктэһэн киирэн бардылар.
Үлүгэр бөѳө үөдүйдэ,
Хаһыытаабытгара хара былыт буолла,
1230 Үөгүлээбиттэрэ үрүң былыт буолла.
Тоѳус уон добун холорук
Тута батыһан түстэ,
Абыс уон аан холорук аргыйда,
Сэттэ хос силлиэ холорук сиксийдэ.
Анараа дойду
Аартыгын хаппабын көтүрү охсон,
Орто дойдуга холорук бөѳө суккуйда.
Хаһан да түспэтэх
Хаһын түстэ,
1240 Хаһан да түспэтэх
Силлиэ түстэ.

- Орто дойду синньэ күүбүн
 Хагдарытан киирэн барда.
 Алдьархай бөбө ааннаата,
 Иэдээн бөбө ингиэрийдэ.
 Онуоха буоллабына,
 Орто туруу бараан дойду
 Тойоно буолан анаммыт
 Улуу Ордоот Тойон туран,
 1250 Олорор дьизэтэ
 Кэтэх өттүттэн кэбирээбитигэр,
 Улаба өттүттэн уйгуурбутугар,
 Алын өттүттэн алдьаммытыгар,
 «Бу туох айылаах буоллабай,
 Оҕолоор?» диэн,
 Күн кыыһа
 Күөгэлдьин удабантан
 «Көрүүтэ көр» диэн көрдөспүтүгэр,
 Анараа обургу
 1260 Чуораана чункунаан,
 Хобото холугураан,
 Бытырыыһа ыһыллан,
 Киирэн тийиэн кэлэн,
 Атыыр эһэ тириитин
 Арҕаһын туһунан,
 Аал уот иннигэр
 Алтахтаан олорон,
 Тоҕус бастаах
 Чой хаан дүнгүрүн
 1270 Туора тутан,
 Төтөрү кэдэгэр былаайабынан
 Дөрүн-дөрүн охсо-охсо,
 Үс түүннээх күнү мэлдьи
 Кыыран көрүүлэннэбэ.
 Ол көрүү көрбүтүгэр буоллабына,
 Абыс кэрэхтээх
 Аан ийэ дойдуга,
 Тоҕус кэрэхтээх
 Орто туруу бараан дойдуга
 1280 Улуу бухатыыр үөскээбит эбит.
 «Хара бараан сэбэрэлээх,
 Бөдөн талыы үскэллээх*,
 Суо бухатыыр үөскээн сылдыарын
 Истэр кулгаах бүөлэнэн,
 Көрөр харах сабыллан,
 Билбэккэ сылдыар эбит.
 Ол киирэн

- 1290 Аллараа дойдуга
Абааһы уолун кытта алтыспыта
Алдъархайа бэрт эбит,
Көстүбэт уолун кытта көрсүспүтэ
Үлүгэрэ бэрт эбит.
Кэнэбэһин-кэнэбэс
Хайалара эрэ
Хара тыына хараарыыһы!» – диэн
Көрүү көрбүт.
Аллараа дойдуга
Охсуһуу бөбөнү охсуһаннар,
Кыргыһар кындыа хайаны
1300 Үлтү тэпсэннэр,
Биһиги киһибит буоллабына
Охсоро уорааннанан киирэн барбыт,
Тэбэрэ ньиргиэрдэнэн киирэн барбыт.
Анараа киһи буоллабына
Бүдүрүйэн көнөр кини буолбут,
Таастан тайанар кини буолбут,
Тииттэн тирэнэр кини буолбут.
Ол сылдьан буоллабына,
Отут тураах
1310 Уйатын курдук
Оргунньук баттабыттан
Умса тардан ылан баран,
Сэттэ бэчээтинэй* сири
Быһа бырабан түһэрэн баран,
Моойдоох баһын быһа эрийэн ылан,
Сүллүүлээх сүрэхтэри,
Хайҕахтаах хара быардары
Көнгү тардан ыллаба.
Көнгү тардан ылан баран,
1320 Уһун дьылҕан маска
Үөлэн баран,
Маннык диэн
Саңалаах буоллаба:
– Дьэ-буо!
Күрсүбүт* күдэн күлүктээхпин,
Абааһы уолун иннин ыламмын,
Сүллүүлээх сүрэбин,
Хайҕахтаах хара быарын,
Хааннаах төбөтүн
1330 Хатан дьылҕанга ииллим.
Дьэ, Обот Соллон Төрдө убайым,
Ингсэ Мэнэгэй эдьийиэм!
Тойон киһи

- Сүллүүлээх сүрэжинэн
 Айах тутан эрэбин.
 Тарбахпар талаанна,
 Илиибэр имэнгэ
 Уган барыгытыый! – диэбитигэр,
 Кинилэр обургулар
- 1340 Үөрүү-көтүү аргыстанан
 Хара суор буолан кэлэннэр,
 Төлө уккуйан* ыланнар
 Ильдэ бардахтара.
 Дьэ онтон буоллабына,
 Биһиги киһибит
 Кыайбыт-хоппут
 Киһи быһыытынан,
 Үөһэ орто туруу бараан
 Дойдутугар тахсан,
- 1350 Ат сылгы көлөтүн ыңгырар.
 Ат сылгы барахсан
 Түөрт туйаҕа хараарбытынан
 Түһэн тийиэн кэлбитин
 Тута охсон ылан,
 Үрдүгэр түһэн баран,
 Кини обургу
 Хоту халлаан куодатын аннын диэки
 Салайа тутан кэбистэбэ.
 Ат сылгы барахсан
- 1360 Холуон* айанҕа
 Холун бохтотуттан
 Үс хос түрбүөһүннээх
 Бүтэй тирии кынат тиириллэн,
 Түөрт атаҕа хараарбытынан
 Өрө көтөн тахсан бардаҕа.
 Онно буоллабына
 Орто туруу бараан дойду
 Туоһахта курдук
 Туналыһан хааллаҕа.
- 1370 Бу сылгы буоллабына
 Айанын ахсымынан,
 Ойорун уоһунан,
 Аан дойду мууһа-дьаһхата сыстарын
 Салбанан аһаан айанныыр
 Ат буолар эбит.
 Бу ат сылгы барахсан
 Күһүнэ диэни күбүгүнэн,
 Кыһына диэни кырыатынан,
 Сайына диэни самырынан

- 1380   Билэн айаннаан,
Биир сиргэ тиййбитэ буоллабына,
Эмиэ дьэ,
Барбат бараахтаах,
Өрөөбөт өтөннөөх,
Кэрээбэт кэбэлээх
Үтүө дойдуга
Түһэн турар эбит.
    Манна буоллабына
- 1390   Кимнээх баар эбиттэрий диэтэххэ,
Туналбан Баай Хотун ийэлээх,
Тойон Дархан аҕалаах,
Кыргыһыга миинэр
Кыһыл Буулуур аттаах,
Кырыылаах сутуруктаах,
Кырыыстаах тыллаах,
Кыырыктаах үнүүтүн
Кыбыммытынан төрөөбүт
Кыыс Модунтай диэн
Дьахтар дойдутугар тийэр.
- 1400   Ол тиййбитэ буоллабына,
Бэс тыа быстан-хайдан
Түһэн иһэрин курдук
Мэнгилгэн Кугас аттаах
Бэриэт Бэргэн диэн
Бырааттаах эбит.
Бу дьахтарга тийэн,
Кини киһи буоллабына
Тойон сэргэбэ атын
Тобус төгүл туомтаан,
- 1410   Уон төгүл олбуйан баран,
Дьиэлэрин арыя баттаан,
Көтөн түспүтэ –
Оҕонньордоох эмээхсин
Олороллор эбит.
Манна киирбитигэр
Кырыылаах сутуруктаах,
Кырыыстаах тыллаах,
Кыырыктаах үнүүтүн
Кыбыммытынан төрөөбүт
- 1420   Кыыс Модунтай бухатыыр
Суох буолан хаалбыт.
Оҕонньордоох эмээхсин
Ытыгы-сонгуу,
Мунгнана-тангнана
Олороллор эбит.

- Онуоха буоллаҕына
 Оҕонньор маннык диэн
 Тыллаах-өстөөх буолбут эбит:
 – Дьэ-буо!
- 1430 Иин курдук иннэстэн,
 Аал курдук алдьанан,
 Иэдэйэн олоробут.
 Дьэ, хайа, оҕобутун
 Көрүөхпүт баар эбит.
 Оҕолоотор оҕобут,
 Кыыстаатар кыыспыт
 Кыырыктаах үнүүтүн
 Кыбыммытынан төрөөбүт,
 Кырыылаах сутуруктаах,
- 1440 Кырыыстаах тыллаах
 Кыыс Модунтай оҕобутун
 Араат байҕал иччитэ буолан
 Аараан айыллыбыт
 Ала Моҕойдоон обургу кэлэн,
 Күүс өттүнэн күтүөттээн
 Эрийбитэ үс сыл буолла.
 Бэс тыа быстан-хайдан
 Түһэн иһэрин курдук
 Мэнгилгэн Кугас аттаах
- 1450 Бэриэт Бэргэн оҕобуот
 Этэ-тириитэ баранан
 Ити сытаахтыыр.
 Күн оҕото көмүскэс буолуон,
 Айыы оҕото аһыныгас буолуон,
 Күүс-көмө буолан көрүөххүн,
 Төһө-харча булуоҕай? – диэннэр,
 Бокулуоннаан дьэ көрдөһүү буолбут.
 Маныаха буоллаҕына
 Биһиги киһибит
- 1460 Маннык диэн
 Харда тыллаах буолбут:
 – Дьэ-буо! Дьэ-буо!
 Мин аллараа дойду
 Атамаанын кытта
 Күөн көрсөммүн,
 Күрэс былдыһаммын,
 Кыайан-хотон,
 Өрөгөй-галаан үрдээн иһэбин.
 Эһиги тылгытын
- 1470 Быһа гыммаппар тийэбин.
 Эһиги оҕобутугар

- Кыыс Модунтайы
Тэллэххэ сытар
Тэнгнээх доҕорум курдук,
Хоойго сытар
Холоонноох доҕорбунан аабынаммын,
Абыс аарыктаах
Айан суолун
Арыяа кэлбитим.
- 1480 Ол адаҕыйан тахсыбыт
Абааһы аймаҕын кытары
Күөн көрсөн,
Күрэс былдьаһан көрүүбүм.
Араат байҕал
Иччитэ буолан анаммыт,
Ала Баатыр аҕалаах,
Ингнэри Дьайаан ийэлээх
Уот Моҕойдоон обургуну
Уодьуганын тардаммын,
- 1490 Иннин ыламмын,
Ылаах этин ыскайдааммын,
Дьаардаах этин тарҕатаммын,
Кыайыы кынаттанар
Күннээх буоллахпына,
Эниги оҕоҕутун
Хоойго сытар
Холоонноох доҕор онгостуобум,
Тэллэххэ сытар
Тэнгнээх доҕор онгостуобум.
- 1500 Күн оҕото буолан көмүскүөбүм,
Айыы оҕото буолан арангаччылыабым.
Кыайдахпына мин кыайыам,
Хоттохпуна мин хотуом.
Охтубат оҕоһуулаах,
Сылайбат сындааһыннаах,
Элэйбэт ингирдээх,
Тостубат уңуохтаах
Мин буолуобум!!! – диэтэҕэ.
Ол гынан баран,
- 1510 Биһиги киһибит
«Лүн» гына
Таһырдыа ойон тахсан баран,
Кыргыһа турар
Кындыа хайаларыгар,
Охсуһа турар
Очуос хайаларыгар тийибитэ –
Охсуһа сылдыаллар эбит.

- 1520 Кырыылаах сутуруктаах,
 Кырыыстаах тыллаах
 Кыыс Модунтай бухатыыры
 Халбарыччы анһан баран,
 Анараа киһини буоллабына
 Күөйэ харбаан ылан баран,
 Маннык диэн сангалаах буолбут:
 – Дьэ-буо!
 Ала Баатыр аҕалаах,
 Ингнэри Дьайаан эмээхсин ийэлээх
 Уот Моҕойдоон обургу!
 Дьахтар киһиэхэ
- 1530 Күүс өттүгүнэн күтүөттээнгин,
 Ангардастыы ааннаангин,
 Соҕотохтуу суодуйан кэлэнгин,
 Эн туохтаах буолангин
 Айыы хаан аймахтарыгар
 Хаһаанһыттан күтүөт буолангин,
 Күүс өттүгүнэн
 Кэлэн киирэн турабын?
 Түүн сырыылаах
 Түүлээх уллунгах,
- 1540 Мин диэтэх киһи
 Эйигин уодьуганһын тардаммын,
 Оройгун тобуламмын,
 Ат гынан миинэ иликпинэ
 Арахсыам суоҕа.
 Ыылаах эккин ыскайдыам,
 Дьаардаах эккин тарҕатыабым! –диэн баран,
 Кини обургу
 Били киһини кытта
 Имири-хомуру киирэн
- 1550 Охсуспутунан бардаҕа.
 Кинилэр обургулар буоллабына,
 Үөгүлүү-үөгүлүү
 Өттүктэһэн киирэн бардылар,
 Хаһыытыы-хаһыытыы
 Халбарыйсан киирэн бардылар.
 Үөгүүлэрэ үрүн былыт буолла,
 Билингнитээбэр биэс төгүл
 Иэдээн буолла,
 Уруккутааҕар уон төгүл
- 1560 Алдьархай буолла.
 Оһол кыһа
 Онно-манна онолуйда,
 Илбис кыһа

- 1570 Онно-манна энэлийдэ.
Тоѳус хонуктаах
Добун холорук
Сирдыттэнэн кэбистилэр,
Ириэнэх сири
Иэччэхтэрин хараѳар диэри
Ибили тэбистилэр,
Тон сири
Тобуктарын хараѳар диэри
Тоѳу кэнэн кэбистилэр.
Ол гынан баран
Биһиги киһибит обургу
Өр-өтөр гыммата,
Кини баѳайыны
Отут тураах
Уйатын курдук
- 1580 Хара оргунньук баттаѳыттан
Булгу сөрөөн түһэрэн баран,
Сэттэ бэчээтинэй сири
Быһа быраѳан,
Сиһин үөһүн,
Хайѳахтаах хара быардары,
Сүллүүлээх сүрэхтэри
Уһулу тардан,
Ый ыһыаѳа,
Күн күдэнэ онгрон кэбистэбэ...
- 1590 Кини барбытын кэнниттэн
Сүңкэн Эрили Тойон оѳонньор,
Айыы Налбар эмээхсин
Ойор Хара атгаах
Оѳо Дохсун бухатыырдаах да буоллаллар,
Алдьархай бөѳө ааннаабыт,
Иэдээн бөѳө изнигийбит эбит...
Улахан уол барбытын кэннэ
Күн кэлтэгэйдээн эрдэбинэ,
Кыра уол көрөн турдаѳына,
- 1600 Сүөһүтүн көрө сырыттаѳына,
Аргыар бөѳө аргыйан,
Үргүөр бөѳө үргүйэн,
Иэдээн энгэрдэнэн,
Алдьархай бөѳө аргыстанан,
Аѳыс хонуктаах
Аан холорук,
Тоѳус хонук тухары
Добун холорук
Тута батыһан,

- 1610 Сэтгэ хонук тухары
 Силлиэ холорук
 Сирдыгинэччи түһэн,
 Кунан оѳус [саѳа]
 Лочугурас таас тибиилэнэн,
 Бургунас ынах
 Муоһа туллар
 Буурѳата түһэн,
 Алдырхай бѳѳе аангнаан,
 Иэдээн бѳѳе изнигийэн,
- 1620 Арѳаа дойду
 Алын өттүгэр олохтоох
 Түнгнэри Лүксүгүр аѳалаах,
 Таннары Дапсыгыр ийэлээх
 Алып Хара Баатыр бухатыыр
 Тийиэн кэлэн,
 Икки моонньохтоох
 Ат баайар алтан сэргэѳэ
 Ала Моѳой аты
 Өрө тардан кэбистэѳэ.
- 1630 Онтон буоллаѳына
 Ойор Хара аттаах
 Оѳо Дохсун бухатыыр
 Таһырдыа ойон тахсыбыта –
 Ала Моѳой ат кэлэн,
 Алдырхайдаах уот төлөнүнэн
 Өрө уһуутуу турар эбит.
 Маны көрөн баран,
 Ыраах айантан
 Кэлбит киһи быһыытынан
- 1640 Ыадастан туран,
 Хаарын-сиирин тэбэнэн,
 Аадылѳахтыы* турар
 Абааһы уола буоллаѳына
 Көрө түһэн баран,
 Маннык диэн тыллаах-өстөөх
 Буолбута үһү:
 – Иэ-ээ!
 Көр бу! Көр бу!
- 1650 Арѳаа дойдуттан айаннаабытым
 Аѳыс төгүрүк сыл буолла,
 Туруу бараан дойдуттан турбутум
 Тоѳус төгүрүк сыл буолла.
 Дьэ-ээ!
 Күн халлаан
 Күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит

- 1660 Күүстээх-уохтаах
Күн Эрили убайдаах,
Сүнкэн Эрили Тойон аҕалаах,
Айыы Налбар ийэлээх,
Кырааскалаах муостаҕа
Кылыйан ойон үөскээбит
Кыыс Кыраанньалаан Үчүгэй балыстаах,
Охсуһууга миинэр
Ойор Хара аттаах
Оҕо Дохсун бухатыыр,
Дьэ, истэн түр эрэ, нойон!
Кэргэнинэн кэмчитийэммин,
Доҕорунан тутайаммын,
Мас адарай оронго сыппытым
- 1670 Айаката бэрдиттэн,
Сыта-тура сыаналааммын,
Аҕыс уон дьахтары аамайдааммын,
Тобус уон дьахтартан сүүмэрдээммин,
Сөптөөҕө буолаарай диэммин
Эн балтыгар кэлэн турабын.
Ону-маны дойҕохтоонгун
Суол киһитин туппакка,
Айан киһитин ахсарбакка,
Таңара табатын курдук
- 1680 Таңыннара охсонгун,
Таһааран туттарыый!
Ат мунунан алтаннаах,
Көтөл мунунан
Көмүстээх дьахтары
Күөгэтэн илдьиэххэ,
Дэлэ буолуо этэ дуо?
Күтүр улуу дьону
Ыңырбыт ыраатта,
Онно наадыан кэлбитим.
- 1690 Ол-бу диэбэккэ,
Таһаарангын туттар,
Онон-манан кыйахаабаккаҕын!
Кыыһырдахпына,
Кынным диэм суоҕа,
Уордайдахпына,
Уруум диэм суоҕа! – диэтэҕэ.
Анараа киһи буоллаҕына
Кыыһырыы бөҕөнү кыыһыран,
Чараас сиригэн
- 1700 Хайыта ыстанан,
Халыг сиригэн

- Дэлбэритэ ыстанан,
 Киил мас курдук
 Чинэччи тартаран,
 Хатын мас курдук
 Хантаччы тартаран,
 Унун турба батаһын
 Сулбу тардан ылан баран,
 Охсубутунан киирэн бардаҕа.
 1710   Онуоха буоллаҕына
          Анараа киһи
          Хантан ылбыта биллибэтэ,
          Хара дьыэрэнкэй батаһынан
          Хардарсыбытынан бардаҕа.
          Ол икки ардыгар
          Дьүүлэ-дьүһүнэ суох дьүөлгэриһэннэр,
          Аата-ахсаана суох анньыһаннар,
          Киэбэ-киэлитэ суох килтэриһэннэр,
          Ириэнэх сири
 1720   Иэччэхтэрин хараҕар диэри
          Имири кэһэннэр,
          Тон сири
          Тобуктарын хараҕар диэри
          Тобулу үктээтилэр.
          Ол икки ардыгар
          Абааһы уола баҕайы
          Төттөрү бүүтүйэли түһэн
          Түгнэри холоруктуурун кытта,
          Ытыс таһынар
 1730   Ыас хараҕа буолан,
          Биирдэ мэлис,
          Соҕотохто суох буолан хаалла.
          Ала Моҕой атын
          Сүөрэ тардан ылан баран,
          Үс хос үргүө көмүс чуулаан
          Үрүт өттүн үрэйэ охсон баран,
          Кыыс Кыраанньалаан Үчүгэйи
          Суһуоҕуттан сулбу тардан ылан,
          Ыҥыыр кэннигэр быраҕан,
 1740   Халлаан чалахайа быанан
          Хам кэлгийэн баран,
          Абыр-табыр
          Айанната турбута үһү.
          Били биһиги киһибит буоллаҕына
          Күлүгүн кытта күрсэ хааллаҕа,
          Хараҕаны кытта
          Харбаһа хааллаҕа.

- 1750   Абааны уола
Алып Хара Баатыр
Абыр-табыр
Айанната турдаба.
    Онуоха буоллабына
Уол обургу
Сыһыыттан сылгылаан,
Хонууттан хомуйан,
Хаһааба хаайан,
Ойор Хара атын аҕалан
Холуннаан кудурутан,
1760   Дьиримнээн дьэндэтэн,
Хап-дьип ыңгырдаан кэбиһэн баран,
Кыһыл көмүс көнтөстөөн,
Тиһэ көмүс тэһииннээн,
Кыыһар-ыыһар кычымнаан,
Дьапта көмүс чаппараактаан кэбиһэн баран,
Кыһыл көмүс ыңгырыгар
Олоро түһээт,
Кэннин диэки
Салайа тутан кэбиһэр.
Кини обургу
1770   Айаннаан-күөтэлээн,
Тыһы тыһаҕас саҕаны
Тырыта тэптэрэн,
Табылай чабычах* саҕаны
Сабыта уурдаран,
Үөрэм-дьүөрэм үктэтэн,
Өгүрүк-төгүрүк көрдөрөн,
Киирэн айанныы турбута үһү.
    Ол барбытын кэннэ,
Оҕонньор эрэйдээх
1780   Ойон туран эккирээн баран,
«Бу былыргы дьылларга,
Урукку күннэргэ
Илин халлаан
Иитин аннын диэки
Күн Доргуйа Баай Тойон аҕалаах,
Ньиргийэ Баай Хотун ийэлээх,
Охсуһууга миинэр
Улаан Уһуу аттаах
Уйусхан Бэргэн диэн
1790   Уол оҕо төрөөбүт дииллэр этэ.
Куһуулар Былыт ат сылгы көлөлөөх
Кускуугаан Бэргэн диэн
Икки уоллаах

- Уонна кыыстаах
 Оҕонньордоох эмээхсин
 Баар сурахтаахтара».
 Онуоха буоллаҕына
 Оҕонньор туран,
 Суланан-кэбилэнэн,
 1800 Маннык диэн сагара олорбута үһү:
     – Дьэ-буо! Дьэ-буо!
 Илин халлаан
 Иитин анныгар олохтоох
 Доргуйа Баай Тойон оҕонньор,
 Ньиргийэ Баай Хотун эмээхсин,
 Алдьархай бөҕө аангнаата,
 Иэдээн бөҕө энгэрдэстэ!
 Дьэ, көрдөһөр күттүүннээх,
 Ааттаһар ахсааннаах,
 1810 Улаан Уһуу аттаах
 Уйусхан Бэргэн оҕоһутун
 Көмөҕө ыытан көрүөххүтүн,
 Ала Моҕой аттаах
 Алып Хара обургу
 Көтүрдэр тииспит миилэтин,
 Көрдөр харахпыт иччитин,
 Кыраанньалаан Куо кыыспытын
 Уоран-талаан барда.
 Ойор Хара аттаах
 1820 Оҕо Дохсун
 Оччугуй уолбут
 Ону ир суолун ирдээн,
 Тон суолун тордоон барбыта.
 Бу эппит тылым
 Үстээх оҕо саҕа
 Дьэс эмэгэт буолан тийэн,
 Этэ дьизэһийдэҕим! – диэтэҕэ.
     Ол эппит тыл иччилэнэн,
 Сагарбыт саҕа саталанан,
 1830 Онно тийэн кэпсээбитигэр,
 Уйусхан Бэргэн
 Сыһыыттан сылгылаан,
 Хонууттан хомуйан
 Атын аҕалан
 Үрдүк сэргэтигэр
 Өрө тардан кэбиһэн баран,
 Холуннаан кудурутан,
 Дьиримнээн дьэргэтэн,
 Үрдүк мөңгүннээх

- 1840 Үрүн көмүс ыңгырынан
Ыңгырдаан кэбистэбэ,
Кыыһар-ыыһар кычымынан
Кычымнаан кэбиһэн баран,
Ийэлээх аҕатыгар кэлэн
Дьэ мин барар буоллум диэн,
Кэриэс тылым маннык диэн
Эппит эбит:
– Дьэ-буо!
- 1850 Күүстээх-уохтаах
Күн Эрили
Аллараа дойдуга
Аттаммытын кэннэ,
Арҕаа халлаан түгэбэр олохтоох
Ала Моҕой аттаах
Алып Хара обургу
Көтүрдэр тиистэрин миилэтин,
Көрдөр харахтарын харатын
Күүс өттүнэн
Уоран-талаан,
- 1860 Ытатан-сонготон илдэ барбыт.
Оҕонньордоох эмээхсин көрдөһүүлэринэн
Мин барар буоллум.
Айылҕа анабылынан,
Ыйаах ыйыытынан
Ол кыыс
Миэхэ аналлаах этэ.
Дьэ, үчүгэйдик,
Үүт-тураан[нык] олорун!
Мин хаһан эргиллэрим биллибэт.
- 1870 Куһуураар Былыт ат сылгы көлөлөөх
Кускуутаан Бэргэн
Бырааттаатар быраатым,
Үрүн түүлээххин
Көрөнгүн-истэнгин,
Этэнгэ олороорун!
Ыксал буолла,
Элбэби кэпси тулар суох буолла,
Өлөр тыыны өрүһүйэ,
Хаалар тыыны харыһыйа бардаҕым! – диэн баран,
- 1880 Харалдыктан халыйбыт
Хара улар курдук
Ыңгырыгар «хап» гына
Олоро түһэн баран,
Арҕаа халлаан аннын диэки
Абыр-табыр айанната турдаҕа.

- 1890 Бэтгэх буоллағына
 Оҕонньордоох эмээхсин
 Ый ытыытын ытаан,
 Сой сонгуутун сонгоон олордохторуна,
 Арай эмискэ баҕайы
 Ибир самыыр
 Ибиирэн барбыт,
 Добдур-добдур
 Толон түһэн барбыт,
 Кыра-кыратык
 Буккуйталаан барбыт,
 Ахсым тыал аргыстаммыт,
 Дохсун тыал тута батыһан түспүт,
 Сэттэ хос
- 1900 Силлиэ холорук
 Сипсийбитинэн барбыт.
 «Туох алдьархай буоллаҕай, оҕолоор?
 Эмиэ киммит кэллэҕэй?» – диэн турдахтарына,
 Уна түннүк аннынан
 Ат туйағын тыаһа
 Хотуулаах анныы
 Тыаһын курдук
 Курдурҕаччы үктэнэн кэлбит эбит.
 Ол кэлэн,
- 1910 Икки моонньохтоох
 Ат баайар
 Алтан сэргэҕэ тохтообут.
 Оҕонньор буоллағына
 Сэрэйн-сэдиптээн,
 Аан арыян тоһуйбутугар
 Уйусхан Бэргэн киирэн кэлбит.
 Ол киирэн:
 «Дьэ, баран иһэбин!» – диэн эппит.
 Элбэҕи кэпсэтэр,
- 1920 Үгүһү үөтэр
 Үтүө кэм суоҕунан,
 Оҕонньор буоллағына маннык диэн
 Алгыс тойук туойбута үһү:
 – Дьэ-буо!
 Оҕобут барахсан
 Төрүт киһи төрүөҕэ,
 Ытык киһи ыччата,
 Тылбытын быһа гыммакка,
 Тийиэн тиксэн кэлбиккин!
- 1930 Дьэ, өстөөххүн өлөрөн,
 Саастааххын самнаран,

- Өрөгөй-талаан үктэллэнэн,
Эбэрдэ бөбө эркиннэнэн,
Кыайан-хотон кэлэргэр
Уруй буоллун! – диэтэбэ.
Онуоха буоллабына
Анараа киһи
Маннык диэн тыллаах-өстөөх
Буола турбута үһү:
1940 – Дьэ-буо! Дьэ-буо!
Эһиги эппит
Кэс тылгытын
Кэһиэм дуо?
Ол гынан баран,
Бу мантан ыраах,
Көтөр кынаттаах
Биирдэ сымьыттаан тиййэр,
Сүүрэр атахтаах
Иккитэ тугуттаан тиййэр
1950 Дойдута буоллаба.
Арбаа халлаан
Алын дьайынгын анныгар,
Аллараа дойду
Архыбатыгар суруллан үөскээбит
Түгнэри Лүксүгүн төрүөбэ,
Таггары Дапсыгын ыччата,
Ала Моҕой аттаах
Алып Хара обургу
Абыс уон абыс
1960 Ааһар албастаах,
Тобус уон тобус
Куотар кубулдаттаах буолуоба.
Көрдөрөн туран талабырдаах,
Тутан туран мэлдьэһтээх
Таас Даадар бырааттаах,
Ытык Хаахайдаан удабан эдьийдээх
Алып Хараны кытары
Дьэ киирсэн көрөөрүбүн,
Мин дабаны
1970 Хол дойдуттан
Холоонноох буолуобум!
Тиэл* дойдуттан
Тэһнээх буолуобум.
Кыайан-хотон
Эргиллэр күһнээх буоллахпына,
Кыыскытын мин ылабын –
Сурукка суруллубут,

- 1980 Айылба ыйаафынан аабыллыбыт
 Хоойго сытар
 Холооннооѳум буолуохтаах.
 Эппит тылым
 Энчирээбэт буоллунууй,
 Быдан төгүл
 Бырастыы буоллунууй! – диэтэѳэ.
 Уйусхан Бэргэн
 Охсуһууга миинэр
 Улаан Уһуу атын үрдүгэр түһэн,
 Кыһына диэни
 Кырыатынан билэн,
 1990 Сайына диэни
 Самыырынан билэн,
 Күһүнэ диэни
 Күдүгүнэн билэн,
 Айаннаан-астаран,
 Аллараа дойду
 Анысханнаах алын өттүгэр тийэн,
 Тимир таңалай
 Аартыкка киирэн баран,
 Атын дойдутун диэки атаарда.
 2000 Бэйэтэ буоллаѳына
 Далан өксөкү буолан
 Таңнары көтөн куугунаан түһэр.
 Ол гынан баран,
 Өксөкү буолан түһэн,
 Анысханнаах арѳаа дойду
 Аартыгын арыян,
 Кинилэр обургулар
 Охсуһа турар
 Очуос хайаларыгар,
 2010 Кыргызһа турар
 Кытыан хайаларыгар,
 Арѳаа дойду
 Араат байѳал кытыытыгар,
 Уот Кудулу байѳал ортотугар
 Очуос таас хайаѳа
 Охсуһа сылдыалларыгар түбэхэр.
 Онно тийбитэ,
 Абааһы уола
 Алып Хара обургу
 2020 Биһиги киһибитин
 Кыайыах курдук гынан эрэр эбит.
 Уйусхан Бэргэн тийэн,
 Далан өксөкү буолан

- 2030 Үрдүлэригэр эргийэн,
Элиэтии куугунаан
Анньынан кэбиспитэ,
Былыттар быһытталанан
Быһаҕас иһит курдук
Былчангыны хаалаллар.
Онно түһэн тийэн
Бэйэтэ бэйэтинэн буолан,
Абааһы уола
Алып Хараны
Күөйэ харбаан ылан баран,
Маннык диэн сангалаах буолбут эбит:
– Дьэ-буо!
Дьэ, түүн сырыылаах
Түлүгүрүүр түөкүн!
Арҕаа халлаан анныгар
2040 Соҕотоҕун сураҕырангыны,
Аңардастыы аатырангыны,
Хаһаангыттан айыы киһитигэр
Күтүөт буолаары,
Күүс өттүгүнэн
Уоран-талаан кэллиин?
Дьэ, уодьугангыны тардан,
Оройгун тобулан,
Ат гынан миинэн,
2050 Оҕус гынан көлүнэн,
Кылгас уңуоххун
Кыдьымах оңоруох,
Уһун уңуоххун
Урусхал оңоруох
Мин баарбын!
Дьэ-буо!
Уоһа уоһахтаах,
Хараҕа хааннаах
Оҕо киһини
Уйадыппытын курдук
2060 Буолуо суоҕа!
Туттахха тутулуктаах,
Хаптахха хабылыктаах,
Халын куннаах,
Тостубат уңуохтаах,
Сыыйыллыбат сындааһыннаах
Мин баарбын! – диэтэҕэ.
Инньэ диирин кытта
Анараа баҕайы
Өттүгүн охсунан,

- 2070 Өрүтэ ыстангалаабахтаан баран,
Хайа быстыбытын курдук
Хасталдыгас халтаһалаах,
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас уостаах
Амаан-дьамаан айабыттан
Аа-дьуо соѳустук
Аман өһү[н]
Амалыйа турбута:
– Иэ-ээ-ээ!
- 2080 Көр бу! Көр бу!
Дьэ, эн да буолларгын,
Дьэ, нойоон,
Арѳаа халлаан анныттан,
Аат айабыттан
Эргийбит баарын билбэтим!
Эн саѳа
Энин бэйэлээхтэр игнэстибиттэрэ.
Дьэ, уһун унуоѳун
Урусхал буолуоѳа,
2090 Кылгас унуоѳун
Кыдьымах буолуоѳа!
Дьэ, бэйэ бодоѳун тардыныый!
Дьэ, мин диэтэх киһи
Охсорум уорааннаах,
Тэбэрим ньиргиэрдээх буолуоѳа даа! – диэбит.
Дьэ, кинилэр обургулар
Сон курдук кэтиллэ түспүттэр,
Суорѳан курдук саптылла түспүттэр,
Элээ курдук эриспиттэр,
2100 Буулаа курдук мускуспутгар.
Аан дойду
Алдьархайа дьэ буолбут,
Үнүрүүнүтээѳэр үс төгүл
Үлүгэр буолбут,
Уруккутааѳар уон төгүл
Урусхал буолбут.
Аѳыс хонуктаах
Аан холорук
Тагнары сатыылаабыт,
2110 Сэттэ хонуктаах
Силлиэ холорук
Сирдьигинэччи түспүт,
Тоѳус хонуктаах
Добун холорук
Тута батыһан түспүт,

- 2120 Үөһэ дойдуттан
Сүллэр этин сүргүөһүннэммит,
Сааллар чабылҕан дапсыырдаммыт,
Алдьархай бөҕө ааннаабыт,
Издээн бөҕө изнигийбит.
Оһол уола
Онно-манна ордоотообут,
Кыргыз кыыһа
Онно-манна кыламмыт.
Кинилэр обургулар
Өр дуу, өтөр дуу охсуспуттарын
Ким билиэ баарай?
    Ол сылдьаннар,
2130 Биһиги киһибит
Кэнники өттүнэн
Кимиилээх буолан испит,
Хойукку өттүнэн
Хотуулаах буолан испит,
Тэбэрэ ньиргиэрдэнэн барбыт,
Охсоро уорааннанан барбыт.
Били баҕайыны
Түгнэри сөрөөн түһэрэн,
Тоҕус тураах
2140 Уйатын курдук баттабыттан
Туура мускуйан ылан,
Сэттэ бэчээтинэй сири
Тиэрэ быраҕан түһэрэн,
Төбөтүттэн үктээн баран,
Сүллүүлээх сүрэхтэри,
Хайҕахтаах хара быардары,
Үллэр бүөрдэри
Тоҕо тардан таһаарда.
Ол гынан баран
2150 Ыылаах этин ыскайдаан,
Дьаардаах этин тарҕатан,
Ый ыһыаҕа,
Күн күдэнэ онгордо.
    Дьыэтигэр тийиэн,
Ибили тэпсэн туран көрдөөбүттэрэ –
Умайа туар
Уот Кудулу байҕал аттыгар
Түөрт хос
Тимир дьыэ иһигэр
2160 Дьахтар сагата
Онно иһиллэр эбит.
Ол дьыэбит оройунан

- Кус харафын сажа дьөлөбүөстөөх эбит.
 Отут сырбан эһэни
 Харабыл туруоран кэбиспит эбит.
 Онно буоллабына
 Бу дьахтар маннык диэн
 Сангалаах буолбут:
 – Ыы-ыйбыан, аа-айбын!
 Аан ийэ дойдубуттан,
 2170 Алаһа дьиэбиттэн
 Арахсыбыт абаккабын!
 Дьэ-ээ!
 Ала Моҕой аттаах
 Алып Хара обургу
 Түүнүктээх түрмэҕэ түүнүгүрдэн,
 Сон кэтиэхпиттэн
 Сорго сурулламмын,
 Этэрбэс кэтиэхпиттэн
 2180 Иэдээнгэ этиллэммин,
 Абааһы уолугар аналламмыт
 Аанай-туонай абаккабыан!
 Туох истиэ баарай!..
 Ону буоллабына
 Уйусхан Бэргэн
 Истэн баран,
 Үөһэ кыракый дьөлөбүөһүнэн
 Алта кырыылаах
 Тимир үөрбэ буолан
 Түһэн баран,
 2190 Отут сырбан эһэни ортолорунан
 Быһыта сынньан кэбиһэн баран,
 Ол дьиз түүрт эркинин
 Тоҕута тэбиэлээн баран,
 Дьахтары буоллабына
 Көтөбөн таһааран
 Атыгар ордон,
 Улаан аттаах
 Уйусхан Бэргэн
 Охсуһууга миинэр
 2200 Ойор Хара аттаах
 Оҕо Дохсуннуун
 Аргыстаһан айаннааннар,
 Абыр-табыр түһэрэн,
 Үөрэм-дьүөрэм үктэтэн,
 Дойдуларын диэки
 Салайан кэбистэхтэрэ..
 Кинилэр обургулар

- 2210 Өр айаннаабытгара дуу,
Өтөр айаннаабытгара дуу,
Ойор Хара аттаах
Оҕо Дохсун дойдутугар,
Тый барбыт сылгылаах,
Тыһаҕас барбыт ынахтаах,
Сүүтүк чуоҕур сүөһүлээх
Сүнгэн Эрили Тойон оҕонньор олоҕор,
Дьэ, тийэн кэлэллэр.
Тийэн кэлэннэр,
Аттарын сэргэҕэ
Баайалларын кытары
- 2220 Оҕонньордоох эмээхсин тахсан,
Тоһуйан турбуттар эбит.
Үөрүү бөҕөтүн үөрэннэр,
Кыыстарын сиэтэн киллэрэннэр,
Дьэ, көрсүһүү бөҕө буолар.
Арай туран манна
Уйусхан Бэргэн
Кыыс оҕону
Сүгүннэрэн барар буолбут.
- 2230 Онно тураннар
Улаан бөҕөнү
Уҥа диэки охтороннор,
Хара бөҕөнү
Ханас диэки охтороннор,
Кэрэни кэтэбэриин диэки охтороннор,
Аллаах ат бадараанныыр
Арыылаах кымыһын тарданнар,
Айах тутаннар,
Үрдүк үөрүүнү,
- 2240 Сырдык сыбаайбаны
Сылаанныыта тэрийэн,
Уйусхан Бэргэн обургу
Хоонньуга сытар
Холоонноох доҕорун,
Тэллэххэ сытар
Тэннээх атаһын,
Ат мунунан алтаннаан,
Көтөл мунунан көмүстээн,
Баайын-дуолун ылан
- 2250 Бараары аҕай турдахтарына,
Алтан алаастарыгар,
Сыа сыһыларыгар
Хоту өттүттэн
Хоноҕор муостаабы

- 2260 Холбуу үүрбүт,
 Сыспай сизллээџи
 Сыһыары үүрбүт
 Дьон бөџө
 Киирэн-тийэн
 Кэлбиттэригэр көрдөхтөрүнэ,
 Үс хос күрбүөһүннээх
 Бүтэй тирии кынаттаах,
 Көтөр-сүүрэр
 Көкө Буурай чаџаан көбүлэ
 Бураллан иһэр эбит.
 Онтон тохтооннор,
 Бу дьоннор
 Мөнгүөнтэн тийэн кэлбиттэрэ,
 Кыргызһыыга миинэр
 Кыһыл Буурай аттаах,
 2270 Кырыылаах сутуруктаах,
 Кырыыстаах тыллаах,
 Кыырыктаах үнгүүтүн
 Кыбыммытынан төрөөбүт
 Кыыс Модунтай бухатыыры,
 Абааһы улун кыайан,
 Кэргэн гынан кэлбит эбит.
 Ол ильдэ тийэн кэлэннэр,
 Дьэ, эмиэ сырдык сыбаайба,
 Үрдүк үөрүү буолар.
 2280 Уҥа диэки
 Улаан охтор,
 Хангас диэки
 Хара охтор,
 Кэтэџириин диэки
 Кэрэ охтор,
 Омоллоон олоџо,
 Дьэргэстэй ыһыаџа буолар.
 Оһуохай бөџө
 Онно оһуохайданар,
 2290 Ырыа бөџө
 Онно ылланар,
 Олонҥо бөџө
 Онно олонхолононор.
 Бу дьоннор ыал буоланнар,
 Олохторун буланнар,
 Киһи-хара төрдө буоланнар,
 2297 Күн бүгүнгэ диэри олорбуттара үһү.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ ОЛОНХО «КЮН ЭРИЛИ»

1. *Алаар...* – от *алар* – молодой сосняк, редкий сосновый лес [Пек., Т. I, стлб. 66].
2. *Дордордъугас...* – от *дордоччу* – торчком, вздыбившись (от холода или пересыхания) [ТСЯЯ, Т. III, с. 492].
3. *Бэркэй...* – лит. *бэлкэй* – самый маленький деревянный сосуд для кумыса, чорон [ТСЯЯ, Т. II, с. 854].
4. *Чаабырылылы...* – от *чаабыр* – вычурный, затейливый [БТСЯЯ, Т. XIV, с. 70].
5. *...булааннаах* – от *булаан* – употребляется в знач. наречия «почти» в сочетании с другим наречием [ТСЯЯ, Т. II, с. 492].
6. *Буу...* – диал. захудалый [ТСЯЯ, Т. II, с. 592].
7. *Бүүскэ...* – лит. *үүс* – диал. рысь [БТСЯЯ, Т. XII, с. 587].
8. *Былла...* – твердый шишковатый нарост, желвак [ТСЯЯ, Т. II, с. 709].
9. *...симилэх...* – влажная низменность, густо поросшая молодой порослью или тальником [БТСЯЯ, Т. VIII, с. 402].
10. *...сүргүөхтээх* – крючковатый [БТСЯЯ, Т. IX, с. 271].
11. *Элдъигэн...* – от *эрдъигэн* – диал. молодец, удалец [ДСЯЯ, с. 321].
12. *...баалтаар* – от *маалтаар* – стрела с тупым наконечником, не повреждающая шкуры (предназначенная для добычи белок), томар [БТСЯЯ, Т. VI, с. 178].
13. *Тонуктаах...* – от *таныктаах* – еще годный, довольно приличный [БТСЯЯ, Т. X, с. 199].
14. *Куойалаах мангы...* – от *куойатыгар-манкытыгар оѳустарбат* – не обращать внимания на кого-л. [БТСЯЯ, Т. IV, с. 488].
15. *...мөлүөрдэн* – от *мөлүөр* – уплотниться, осесть, уменьшиться в объеме [БТСЯЯ, Т. VI, с. 319].
16. *...хонсуоччуйалаах* – от *хонсуоччу* – крючок на луке с передней стороны седла [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 583].
17. *...бочоох...* – лит. *быччыкы* – мелкий карась [ТСЯЯ, Т. II, с. 796].
18. *...үскэллээх* – от *үскэл* – высокого роста, крепкого телосложения, породный [БТСЯЯ, Т. XII, с. 552].
19. *...бэчээтинэй...* – от русс. печатная (казенная, мерная) сажень (2,13 м.) [ТСЯЯ, Т. II, с. 904].
20. *Күрсүбүт...* – от *күрүс* – бороться за что-л., отстаивать что-л. перед кем-л. [БТСЯЯ, Т. V, с. 98].
21. *...уккуйан...* – от *уккуй* – подстрекать кого-л. (что-л.), вовлекать во что-л. [БТСЯЯ, Т. XII, с. 107].
22. *Холуон...* – обладающий большой силой, мощный, резкий, бурный [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 552].
23. *Аадылѳахтымы...* – от *адылѳахтан* – загромождаться валежником [Пек., Т. I, стлб. 30].

24. *Табылай чабычах...* – разновидность берестяного сосуда округлой формы для хранения продуктов питания.

25. *Тиэл...* – от *иэл* – подобно, схоже одно с другим; *иэл-тиэл* буолаллар – они сходственны друг с другом, приблизительно равны (напр., по силе, ловкости и проч.) [Пек., Т. I, стлб. 894].

О.К. Павлова

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ОЛОНХО «КЮН ЭРИЛИ»

Аал уот иччитэ (Дух огня) – дух-хозяин огня и домашнего очага в Среднем мире; в данном олонхо его полное имя не упоминается. 902.

Аан ийэ дойду иччитэ – дух-хозяйка Земли; в данном олонхо её полное имя не упоминается. 236.

Айыы Налбар эмээхсин (старуха Айыы Налбар) – мать главного героя, жена старика *Сюнгкэн Эрили Тойон*. 330, 1592, 1659.

Айыыһыт Хотун (Айыысыт Хотун) – божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 119, 364.

Ала Баатыр – отец богатыря абаасы *Ала Могойдоон*, представитель Нижнего мира. 1486, 1526.

Ала Моҕой ат (конь Ала Могой) – конь богатыря абаасы *Алып Хара Баатыр*; может извергать пламя из пасти. 1628, 1634, 1733, 1813, 1854, 1957, 2173.

Ала Моҕойдоон / Уот Моҕойдоон (Ала Могойдоон) – богатырь абаасы Нижнего мира, сватающийся к богатырке *Кыыс Модунтай* против её воли. 1444, 1488, 1528.

Алып Хара Баатыр – богатырь абаасы Нижнего мира, похитивший *Кыыс Кыраанньалаан Ючюгэй*, младшую сестру главного героя. 1624, 1749, 1814, 1855, 1958, 1967, 2019, 2033, 2174.

Арсан Дуолай – полное имя: Адаҕатын төлөрүппэтэх, арбаҕаһын уһулбатах, атыһаһын сараҕыппатах, арсыын тиистээх Арсан Дуолай оҕонньор – прародитель племени абаасы Нижнего мира. 724.

Буор Мангалас эмээхсин (старуха Буор Мангалас) – прародительница племени абаасы Нижнего мира, жена *Арсан Дуолая*. 725.

Бэриэт Бэргэн – полное имя: Бэс тыа быстан-хайдан түһэн иһэрин курдук Мэнгилгэн Кугас аттаах Бэриэт Бэргэн – богатырь айыы, младший брат богатырки *Кыыс Модунтай*. 1404, 1450.

Доргуйа Баай Тойон – отец богатыря айыы *Уйусхан Бэргэн*. 1785, 1804.

Ингнэри Дьайаан (Ингнэри Джайаан) – мать богатыря абаасы *Ала Могойдоон*. 1487, 1527.

Ингсэ Мэнэгэй (Ингсэ Мэнэгэй) – один из духов-воронов, которого главный герой угощает головой, сердцем и печенью поверженного богатыря

абаасы; прилетает с духом-вороном *Обот Соллонг Тёрдө*. 1332.

Иэйиэхсит Хотун – оберегающее божество, покровительствующее людям, конному и рогатому скоту. 155, 362.

Иэримэ дьиэм иччитэ (дух домашнего очага) – дух родного дома, которого упоминает главный герой наряду с Духом огня, прощаясь перед боевым походом; в данном олонхо его имя не называется; фольк.: дух Дьиэдэ Бахсыыла, обитающий у основания поддерживающего столба жилища. 899.

Көкө Буурай ат (конь Көкө Буурай) – полное имя: Үс хос күрбүөһүннээх бүтэй тирии кынаттаах, көтөр-сүүрэр, тыллаах-өстөөх Көкө Буурай ат – крылатый конь главного героя; умеет летать и говорить по-человечески. 377, 429, 864, 935, 1065, 2263.

Кускуутаан Бэргэн – полное имя: Куһуураар Былыт ат сылгы көлөлөөх Кускуутаан Бэргэн – младший брат богатыря айыы *Уйусхан Бэргэн*. 1792, 1871.

Күн Эрили (Кюн Эрили) – полное имя: Үс хос күрбүөһүннээх бүтэй тирии кынаттаах, көтөр-сүүрэр, тыллаах-өстөөх Көкө Буурай аттаах, Күн халлаан күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит күүстээх-уохтаах Күн Эрили – главный герой олонхо, защитник племени айыы; в Нижний мир спускается, превратившись в шестигранный остроконечный железный кол. 381, 713, 1070, 1657, 1850.

Күөгэлдьин удаһан (удаган Кюёгэлджин) – Күн кыһа Күөгэлдьин удаһан – удаган Среднего мира; по просьбе господина *Улуу Ордоот Тойон* вызывает видения, чтобы узнать причину разрухи и хаоса в Среднем мире. 1257.

Кыргыз кыһа (Кыргыз Кыыса) – авторский образ сказителя, идентичный духу кровопролития *Илбис Кыыса*; упоминается с *Осол Уола*. 2123.

Кыһыл Буулуур ат (конь Кысыл Буулуур) – конь богатырки Среднего мира *Кыыс Модунтай*. 1393.

Кыыс Кыраанньалаан Үчүгэй (Кыыс Кыраанньалаан Ючюгэй) – полное имя: Сэттэ былас суһуохтаах, кырааскалаах муостаҕа кылыйан үөскээбит Кыыс Кыраанньалаан Үчүгэй – младшая сестра главного героя; её похищает богатырь абаасы *Алып Хара Баатыр*. 514, 1737, 1817.

Кыыс Модунтай – полное имя: Кыргызһыыга миинэр Кыһыл Буулуур аттаах, кырыылаах сутуруктаах, кырыыстаах тыллаах, кыырыктаах үнүүтүн кыбыммытынан төрөөбүт Кыыс Модунтай – богатырка айыы Среднего мира, суженая главного героя. 1398, 1420, 1441, 1472, 1520, 2274.

Мэнгилгэн Кугас ат (конь Мэнгилгэн Кугас) – конь богатыря айыы *Бэриэт Бэргэн*. 1403, 1449.

Ньиргийэ Баай Хотун – мать богатыря айыы *Уйусхан Бэргэн*. 1786, 1805.

Обот Соллонг Тёрдө (Обот Соллонг Тёрдө) – один из духов-воронов, которых главный герой угощает головой, сердцем и печенью поверженного врага; прилетает с духом-вороном *Ингсэ Мэнэгэй*. 1331.

Оҕо Дохсун (Ого Дохсун) – полное имя: Охсуһууга миинэр Ойор Хара аттаах Оҕо Дохсун – младший брат главного героя, богатырь айыы. 524, 1594, 1632, 1665, 1820, 2201, 2211.

Оһол кыһа (Осол Кыыса) – авторский образ сказителя, идентичный духу бед-несчастий *Осол Уола*; упоминается с *Илбис Кыыса*. 1183, 1561.

Оһол уола (Осол Уола) – дух бед-несчастий; упоминается с *Кыргыз Кыыса*. 2121.

Сүнгэн Эрили Тойон оџонньор (старик Сюнгэн Эрили Тойон) – отец главного героя, житель Среднего мира. 329, 1591, 1658, 2215.

Таас Даадар – младший брат богатыря абаасы *Алып Хара Баатыр*; упоминается только в составе эпитета имени *Алып Хара Баатыр*. 1965.

Таннары Дапсыгыр/Дапсыгын (Таннары Дапсыгыр) – мать богатыря абаасы *Алып Хара Баатыр*. 1623, 1956.

Тимир Дьизэрсин (Тимир Джизэрсин) – богатырь абаасы Нижнего мира, старший сын *Арсан Дуолая*. 739, 757, 1057.

Тойон Дархан – отец богатырки *Кыыс Модунтай*, житель среднего мира. 1391.

Туналџан Баай Хотун (Туналган Баай Хотун) – мать богатырки Среднего мира *Кыыс Модунтай*, жена старика *Тойон Дархан*. 1390.

Түнгэри Лүксүгүр/Лүксүгүн (Тюнгэри Люксюгюр) – отец богатыря абаасы *Алып Хара Баатыр*. 1622, 1955.

Уйусхан Бэргэн – полное имя: Охсуһууга миинэр Улаан Уһуу аттаах Уйусхан Бэргэн – богатырь айыы, житель восточной стороны Среднего мира; для преодоления дальних расстояний умеет обернуться птицей *далан өксөкү*, в Нижний мир спускается, превратившись в железный заостренный кол; суженый девушки *Кыыс Кыраанньалаан Ючюгэй*. 1789, 1811, 1831, 1916, 1985, 2022, 2184, 2198, 2226, 2241.

Улаан Уһуу ат (конь Улаан Усуу) – боевой конь богатыря айыы *Уйусхан Бэргэн*. 1788, 1810, 1987.

Улуу Ордоот Тойон – представитель племени айыы, глава Среднего мира. 1249.

Үрүг Аар Тойон (Юрюнг Аар Тойон) – главное божество Верхнего мира. 338, 1089.

Харыалдьымал Мохсоџол (Харыалджымал Мохсогол) – полное имя: Түнгэри сүргүөхтээх, таннары хайыылаах, өһөх бэргэһэлээх Харыалдьымал Мохсоџол – богатырь абаасы Нижнего мира, младший сын *Арсан Дуолая*; прилетает с посланием от своего старшего брата *Тимир Джизэрсин* к главному герою в облике мифической птицы *далан өксөкү*. 730.

Ытык Хаахайдаан удаџан (удаган Ытык Хаахайдаан) – шаманка Нижнего мира, старшая сестра богатыря абаасы *Алып Хара Баатыр*, которая упоминается только в составе эпитета его имени. 1966.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук Мас – священное дерево Среднего мира. 198.

Араат байџал (море Араат) – море на западной стороне Нижнего мира. 1442, 1484, 2013.

Дьанхаат айыы тардыстар дьайынга, Мунгхаат айыы мунгур уһуга (Предел страны Мунгхаат айыы, предел страны Джангхаат айыы) – в олонхо представляется как край Земли, конец Среднего мира. 962.

Кыргыһа турар кындыа хайа, Охсуһа турар очуос хайа / Охсуһа турар очуос хайа, кыргыһа турар кытыан хайа (Бьющиеся строптивые скалы, Дерущиеся утёсы) – горы Нижнего мира, где происходят битвы богатырей двух миров. 1513, 2008.

Орто туруу бараан дойду – Средний мир. 230, 340, 1247, 1279, 1348, 1367.

Тимир дьолуо аартык (Сплошь железный перевал) – дорога, ведущая в Нижний мир. 975.

Уот Кудулу байбал (море Уот Кудулу) – огненное море Нижнего мира. 2014, 2156.

Уот Сымала байбал (море Уот Сымала) – огненно-смоляное море Нижнего мира. 1019.

Ус Үкэн Үөдэн түгэбэ (Юс Юкэн Юёдэн тьүгэгэ) – сухое дно Нижнего мира. 1150.

Өлүү Чөркүчүөгүн төрдө (Ёлюю Чёркючюёгюн төрдө) – страна смерти и бедствий, находящаяся на дне *Юс Юкэн Юёдэн тьүгэгэ*. 1151.

С.Д. Львова

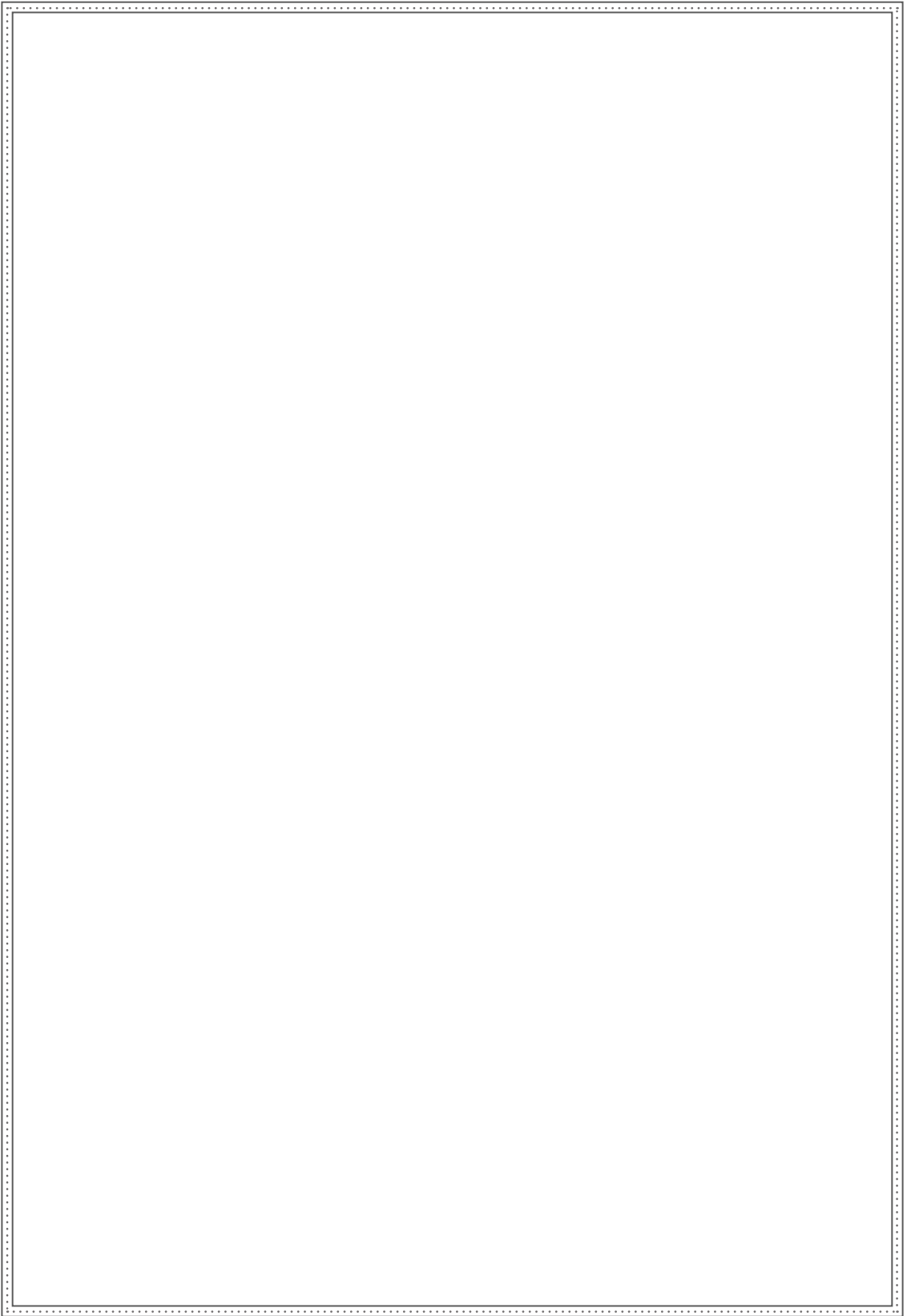
СЮЖЕТ ОЛОНХО «КҮН ЭРИЛИ»

Структура	Эпизоды	Строки
<i>Вступление</i>	В стародавние времена образовался Средний мир, где текут быстрые реки и озера, растянулись вечнозеленые леса и поля. В этом прекрасном мире растет восьмиветвистое священное дерево Аал Луук Мас.	1-242
	Описание огромного балагана, он имеет 44 окна, трехслойный потолок и восьмислойный пол. Внутри жилища стоит стол-сандалы. Балаган полон разной утварью и посудой.	243-326
	Это балаган старика Сянгкэн Эрили Тойон и старухи Айыы Налбар. Они посланы в Средний мир по велению Верхнего божества Юрюнг Аар Тойон. У них трое детей: старший сын Кюн Эрили, дочь Кыыс Кыраанньалаан и младший сын Ого Дохсун.	327-623
<i>Завязка первого звена сюжета</i>	Однажды, когда братья смотрят за скотом, дует сильный ветер и на темном облаке прилетает богатырь абаасы Харыалджымал Мохсогол, младший сын владыки Нижнего мира старика Арсан Дуолай и старухи Буор Мангалас. Он заявляет, что его старший брат Тимир Джиэрсин зовет богатыря Кюн Эрили к себе, чтобы сделать из него мальчика-посыльного. Богатырь айыы в сильном гневе от этих слов, он передает Тимир Джиэрсину свою угрозу.	624-855
<i>Развитие первого звена сюжета</i>	После ухода Харыалджымал Мохсогол богатырь Кюн Эрили не находит себе места. Он зовет своего богатырского коня и отправляется в путь. Перед уходом богатырь айыы прощается со своими родными. Велит младшему брату Ого Дохсун заботиться и приглядывать за родителями и сестрой.	856-940
	Пройдя долгий и утомительный путь, богатырь Кюн Эрили добирается до Нижнего мира. В этом полумрачном мире сильно пахнет гарью, везде ползают насекомые, течет кровавая река и бурлит огненное море Уот Сымала.	941-1031

<i>Кульминация первого звена сюжета</i>	Богатырь айыы находит железный амбар, где живет богатырь абаасы Тимир Джиэрсин. Словесная перепалка богатырей айыы и абаасы переходит в ожесточенную схватку. Их поединок приносит разрушение по всему Среднему миру.	1032-1259
	В результате схватки двух богатырей пошатнулось жилище повелителя Среднего мира Улуу Ордоот Тойона. Он обращается к удагану Кюёгэлджин. Удаган предсказывает, что в этой схватке богатырей победит сильнейший.	1260-1310
<i>Развязка первого звена сюжета</i>	Поединок богатырей Кюн Эрили и Тимир Джиэрсин продолжается. В конце длительной схватки силы богатыря айыы удваиваются, его удары становятся сокрушительными. Кюн Эрили одолевает своего противника и убивает его.	1311-1357
<i>Завязка второго звена сюжета</i>	Кюн Эрили отправляется в путь. Он приезжает в страну богатырки Кыыс Модунтай. Родители девушки рассказывают, что богатырь абаасы Ала Могойдоон силой сватается к Кыыс Модунтай.	1358-1466
<i>Развитие второго звена сюжета</i>	Отец девушки-богатырки просит спасти их дочь. Богатырь Кюн Эрили ставит условие: в случае победы над богатырем абаасы он возьмет богатырку Кыыс Модунтай в жены.	1467-1526
<i>Кульминация второго звена сюжета</i>	Кюн Эрили прибегает к месту схватки богатырки Кыыс Модунтай и Уот Могойдоон. Богатырь айыы отталкивает девушку и начинает бороться с соперником.	1527-1591
<i>Развязка второго звена сюжета</i>	Кюн Эрили побеждает богатыря Уот Могойдоон.	1592-1608
<i>Завязка третьего звена сюжета</i>	В отсутствие богатыря Кюн Эрили в его стране случается большая беда. Богатырь абаасы Алып Хара, сын старика Тюнгниэри Люксюгюр и старухи Тангнары Дапсыгыр, похищает девушку Кыыс Кыраанньалаан. Младший брат Ого Дохсун пускается в погоню, чтобы спасти свою похищенную сестру.	1609-1799

<i>Развитие третьего звена сюжета</i>	Сюнгкэн Эрили, отец похищенной девушки айы просит помощи у богатыря Уйусхан Бэргэн, сына старика Кюн Доргуйа Тойон и старухи Ньиргийэ Хотун. Богатырь принимает просьбу, прощается с родителями и отправляется в путь.	1800-1908
	Уйусхан Бэргэн прибывает в страну старика Сюнгкэн Эрили Тойон и старухи Айыы Налбар. Старик Сюнгкэн Эрили Тойон благословляет богатыря айыы.	1909-2008
<i>Кульминация третьего звена сюжета</i>	Преодолев долгое расстояние, богатырь Уйусхан Бэргэн приходит к месту схватки богатырей айыы и абаасы. Он вступает в поединок с Алып Хара.	2009-2158
<i>Развязка третьего звена сюжета</i>	Уйусхан Бэргэн побеждает своего противника и спасает прекрасную девушку Кыыс Кыраанньалаан. Богатырь Уйусхан Бэргэн со своей суженой и богатырь Ого Дохсун возвращаются в свою страну.	2159-2229
<i>Заключение</i>	Возвращение богатырей айыы с девушкой Кыыс Кыраанньалаан в свою страну. Старик Сюнгкэн Эрили Тойон и старуха Айыы Налбар с радостью их встречают. В это время возвращается домой Кюн Эрэли со своей суженой Кыыс Модунтай. Устраивается праздник в честь породнения богатырей айыы.	2230-2320

О.К. Павлова

**АТАҒЫНАН ООНЫУР
АЙДААР КУГАС АТТААХ
БҮДҮРҮЙБЭТ НҮҢЭР БӨҒӨ**

- 1   Былыргы дьыллар
          Былдаһыктаах мындааларыгар,
          Урукку дьыллар
          Охсуһуулаах уорбаларыгар,
          Эргэтээҕи дьыллар
          Этиһиилээх иэnnэригэр,
          Борокуот диэн
          Мунньуста илигинэ,
          Ааллаах диэн
- 10   Анньылла илигинэ,
          Оҥочолоох диэн
          Уста илигинэ,
          Хара таҥастаах
          Ханыылаһа илигинэ,
          Маҥан таҥастаах
          Бааралаһа илигинэ,
          Оноолоох* сонноох
          Орооһо илигинэ,
          Иннинэн сирэйдээх,
- 20   Эргийэр иэччэхтээх,
          Хайыһар хаалдыктаах
          Утарыта көрсөн туран,
          «Ол-бу буолууһу» диэн
          Онолуһан кэпсэтэ иликтэринэ,
          Сиэрэй тиинг
          Тингилэҕин саҕаттан
          Тэлгэнэн-тэнийэн,
          Үүнэн-улаатан,
          Сэттэ иилээх-саҕалаах
- 30   Сир ийэ хотун буолан
          Ситэн сириэдийбит эбит,
          Аҕыс иилээх-саҕалаах
          Аан ийэ дойду буолан
          Ананан үөскээбит эбит,
          Тоҕус иилээх-саҕалаах,
          Тулхадыйбат туруктаах
          Туруу бараан дойду буолан
          Тупсан туругурбут эбит.
- 40   Орто туруу бараан дойду барахсан
          Оҥоһуутун торумун
          Одуулаан көрдөххө,
          Акылаата хайдаҕын
          Анааран көрдөххө:
          Буор хайа буодьуланан*,
          Сир хайа сиксиктэнэн,

50   Энэр хайа эркиннэнэн,
               Таас хайа дьайыгннанан,
               Туруук хайа тулааһыннанан,
               Сылаас байбал сыдыаайданан,
               Итии байбал энгээрдэнэн,
               Тонг байбал улабаланан,
               Улуу өрүс ойоџостонон,
               Ойон тахсан
               Ойоџолуу устар күннэнэн,
               Отут хонуктаах
               Тэргэн ый бэлиэлэнэн,
               Түөрт ааттаах,
               Атааннаах-мөнгүөннээх,
 60   Айгыр-силик кизэргэллээх
               Аан ийэ дойду буолан
               Ананан үөскээбит эбит.
               Үс хаттыгастаах
               Өндөл манган халлаан,
               Сэттэ хаттыгастаах
               Сиэрэй манган халлаан,
               Аџыс хаттыгастаах
               Араџас сабыдал манган халлаан,
               Тоџус хаттыгастаах
 70   Добун манган халлаан барахсан
               Элбэх сулус энгээрдэнэн,
               Чолбон сулус доџордонон,
               Үргэл сулус үргүөрдэнэн,
               Хара былыт ханыылаһан,
               Үрүг былыт үөрдүһэн,
               Арагас былыт аргыстаһан,
               Сүллэр этинг сүргүөһүннэнэн,
               Сааллар чаџылџан дапсыырданан,
               Сүлүһүн илбис тыбыырданан,
               Кингиниир кизэн халлаан барахсан
 80   Ситэн сириэдийэн,
               Үүнэн-үөскээн турар эбит.
               Орто туруу дойду барахсан
               Сүүрүк аты
               Сүһүөх тардарынан
               Тонг сүөгэй сүүдүрүннэнэн,
               Аллаах аты
               Атах таттарарынан
               Араџас илгэ быйаннанан,
               Үтүө аты
 90   Өрөџөтүгэр тиййэр
               Үрүг илгэ үктэллэнэн,

- Дьоруо аты
Тобугунан охсуллар
Добун күөх уйгуланан,
Сэлиик аты*
Сийинэн сэлэллэр
Сизэрэй күөх сирэмнэнэн,
Хара дьоруо аты
Харытыгар хатыллар
100 Хампа күөх уйгуланан,
Үүнэн-үөскээн,
Сэттэ иилээх-саҕалаах
Сир ийэ дойду буолан
Ситэн сириэдийэн,
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Айгыр-силик киэргэллээх,
Атааннаах-мөнгүөннээх
Аан ийэ дойду буолан
110 Ананан үөскээбит эбит,
Тоҕус иилээх-саҕалаах
Туруу бараан дойду буолан
Тупсан туругурбут эбит.
Туран буор үктэллэнэн,
Тутум кумак дабайыланан,
Чиэппэр кумак дьирбиилэнэн,
Арсыын кумак алыннанан,
Көмүһүнэн көпсөлөнөн,
Алмааһынан арыттанан,
120 Хара чоҕунан ханыыланан,
Тимиринэн сиксиктэнэн,
Алтанынан арсыныалланан*,
Ийэ буор ортолонон,
Ирбэт тон алыннанан,
Күөх кырыс сабыыланан,
Сизэдьи-буодьу үктэллэнэн,
Сибэккинэн киэргэллэнэн,
Сир ийэ хотун барахсан
Ситэн сириэдийэн,
Тупсан туругуран турдаҕа.
130 Ыллыы турар чыычаахтанан,
Көтө турар күөрэгэйдэнэн,
Дайа турар татыйыктанан,
Барбат бараахтанан,
Куоппат кураҕаччыланан,
Ханыылаһан үөскүүр хаастанан,
Холбоһон үөскүүр кубаланан,
Кыттыһан үөскүүр кыталыктанан,

- 140 Доѳордоһон үөскүүр туруйаланан,
 Аргыстаһан үөскүүр андыланан,
 Көрсүһэн үөскүүр көѳөннөнөн,
 Булсуһан үөскүүр моонньоѳоннонон,
 Үрдүк хара тыатыгар
 Өтөн кыыла
 Өрөөбөккө этэр,
 Кэргил хара тыатыгар
 Кэѳэ кыыла
 Кэриэбэккэ кэпсиир,
 Тумул хара тыатыгар
 Тойон кыыла
- 150 Тохтообокко чоргуйар буолар эбит.
 Орто туруу бараан дойду барахсан
 Отун төбөтүгэр
 Оһуор ойуу охсуллубута
 Орохсуйбакка* турар,
 Маһын төбөтүгэр
 Баччыр ойуу түспүтэ
 Балааѳырбакка турар эбит.
 Охтубат уһун дьылѳан мастаах,
 Уолбат диринг далай уулаах,
- 160 Уостубат уйгулаах,
 Быстыбат быйаннаах,
 Мас тийибэт баайдаах,
 Этэрбэһинэн кэһиллэр
 Илгэ быйаннанан,
 Олооччунан кэһиллэр
 Уйгу быйаннанан,
 Кэтинчэнэн кэһиллэр
 Кэрэ быйаннанан,
 Атаѳынан кэһиллэр
- 170 Айылгы быйаннанан,
 Бырта бырааннанан,
 Харта харааннанан*,
 Үргүнньэх үрүйэлэнэн,
 Ся сыһыыланан,
 Алтан алаастанан,
 Холтон хонууланан,
 Чохочу толооннонон,
 Иэдьэгэй бадарааннанан,
 Оонньоколуур очуос хайаланан,
- 180 Ыстангалы оонньоур
 Ытык хайаланан,
 Кыталык түһэн
 Ыллаан ааһар кырдалланан,

- Туруйа түһэн
Туойан ааһар томтордонон,
Орто туруу бараан дойду барахсан
Сэттэ иилээх-сағалаах
Сир ийэ дойду буолан
Ситэн силигилээн турар эбит,
190 Ағыс иилээх-сағалаах,
Атааннаах-мөнгүөннээх,
Айгыр-силик кизэргэллээх
Аан ийэ дойду буолан
Ананан үөскээбит эбит,
Тоғус иилээх-сағалаах,
Тулхадыйбат туруктаах
Туруу бараан дойду буолан
Тупсан туругурбут эбит.
Орто туруу бараан дойду барахсан
200 Хайдах эбитий диэн
Хайыһан көрдөххө:
Килбэйэр киинигэр,
Дьогдьойор саалыгар
Киирэн туран,
Арҕаа өттүн диэки
Арыя баттаан көрдөххө –
Атыыр анды кынатын
Арыя тардан кэбиспит курдук
Адаар хара тыалар буоланнар,
210 Аргыстаһан-анньыһан,
Сизттиһэн-сэндэлиһэн,
Тутуһан-доҕордоһон,
Уйгулаах-быйаннаах
Улуу тыа буолан
Оҥоһулан киирэн бара турдаҕа.
Ол бэтэрээ өттүн диэки көрдөххө –
Ағыс салаалаах
Ача күөх от
Анньан үүнэр
220 Аарыма бэйэлээх
Алаастардаах буолар эбит.
Хоту өттүн диэки
Куоһара баттаан көрдөххө –
Куба кыыл кутуругун
Арыя тардыбыт курдук
Куудара хара тыа буоланнар,
Холбоһон-аргыстаһан,
Сизттиһэн-сэндэлиһэн,
Улаҕата көстүбэт,

- 230 Унгуоргута биллибэт
 Уйгулаах-бийаннаах
 Улуу тыа буолан
 Онгоһулан түһэн бардаҕа.
 Ол бэтэрээ өттүн диэки көрдөххө –
 Тоһус салаалаах
 Добун күөх от
 Тупсан торолуйар
 Толуу бэйэлээх
 Толооннордоох буолар эбит.
- 240 Илин өттүн диэки
 Эргитэ баттаан көрдөххө –
 Кэрэмэс саһыл тыһын
 Кэккэлэтэ тутан кэбиспит курдук
 Кэрии хара тыа буоланнар,
 Кэккэлэһэн-сиэттиһэн,
 Улаҕата көстүбэт,
 Унгуоргута биллибэт
 Улуу тыа буолан
 Онгоһулан түһэн бардахтара.
- 250 Ол бэтэрээ өттүн диэки көрдөххө –
 Сэттэ салаалаах
 Сиибиктэ күөх от
 Ситэн сириэдийэр
 Сирдээх-дойдулаах буолар эбит.
 Соһуруу өттүн диэки
 Суоһара баттаан көрдөххө –
 Суомах* үөрдээх
 Субан туруйалар
 Субуруһа көтөн
- 260 Киирэн иһэллэрин курдук
 Суорба таас хайалар
 Суксуруһан киирбиттэр эбит.
 Ол бэтэрээтин диэки көрдөххө –
 Толуу көмүс ыарҕа
 Таба түһэн үүммүт эбит,
 Сатыы көмүс ыарҕа
 Саба үүнэн киирбит эбит.
 Ол гынан баран,
 Кийиит кыргыттар барахсаттар
- 270 Сиэттиһэн бараннар
 Ханалдьыччы хаамсан
 Киирэн иһэллэрин курдук,
 Тонолу манан туостаах,
 Сиэрэй солко сэбирдэхтээх
 Хатын мас

- Хадьяаһыннаах буолар эбит.
Бу дойдуга
Өссө туох баар эбитий диэн
280 Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө –
Үс күннүк сиртэн
Күндээрэн көстөр
Баһаам улахан балаҕан
Тутуллабут эбит.
Бу балаҕан аттыгар
Сизлэн-хааман
Тийэн көрдөххө,
Күн сырдыгын киллэрээрилэр,
Түөрт уон түөрт сириэнэн
290 Дьөлүтэ сынньаннар,
Сыйыы кыл
Түннүктээн кэбиспиттэр эбит.
Ол гынан баран,
Ньиргиздээх халҕаннарын
Тиэрэ тардан
Иһирдэ көтөн түстэххэ буоллабына,
Хайдах эбитий диэн көрдөххө:
Айгыраан аймаһыйа диэн
Аҕыс уон аҕыс мағаналаабыттар эбит,
300 Долгулдьуйан тостуо диэннэр
Тоҕус уон өһүөлээбиттэр эбит,
Алта уон сириэнэн астарбыттар эбит,
Сэттэ уон сириэнэн тирээбиллээбиттэр эбит.
Орто дойду
Ороһуоллаах салгына оҕустабына
Ороскуоттаах буолуо диэннэр,
Уон хос ойоҕостоон кэбиспиттэр эбит.
Үөһэттэн үргүөрдээх
Үс бийһин ууһун
310 Үргүөрэ үргүйдэбинэ
Үлүгэр дьүөрэлээх буолуо диэннэр,
Үс хос өрүттээн кэбиспиттэр эбит.
Аллараттан айдааннаах
Аҕыс бийһин ууһун
Аргыара аргыйдабына
Алдьархай буолуоҕа диэннэр,
Аҕыс хос алыннаан кэбиспиттэр эбит.
Уҥа диэки олорор киһи
Улар саҕа буолан көстөр,
320 Кэтэҕэриин баар киһи
Кэҕэ саҕа буолан көстөр,
Ханас диэки олорор киһи

- Харангаччы саға буолан көстөр,
 Суол айаҕар олорор киһи
 Суор саға буолан көстөр
 Дьоһуннаах балаҕан буолар эбит.
 Өссө туохтаах эбитий диэн
 Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө –
 Аҕыс кырыылаах
 Суостуганнаах-мэнилгэннээх*
 330 Суо хаан оһохтоох буолан,
 Кизэн нэлэмэн
 Холумтаннаах эбит.
 Тоҕус тиити
 Туруору симэн кэбиспиттэрэ,
 Лонкуначчы умайа турар [эбит].
 Оттубут уот умуллубат,
 Өрбүт күөс үрүмэрбэт буолар эбит.
 Бу манна өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө:
 340 Сири иһит* бөҕө манна
 Сириэдийбит эбит,
 Кэриэн ымыһа бөҕө манна
 Кэккэлээбит эбит,
 Чороон аях манна
 Чуоҕуйбут эбит,
 Матаачча иһит
 Манна бааралаабыт,
 Удьаа хамыйах
 Манна ууруллубут эбит,
 Бадаайы хамыйах
 350 Манна бааралаабыт,
 Кытыйа бөҕө
 Манна кыттыспыт эбит,
 Буор күөс бөҕө
 Манна мунһустубут эбит,
 Чамчааһыннаах* сииктээх,
 Талах иилээх чабычах* бөҕө
 Манна наардаммыт эбит.
 Ыаҕас бөҕө
 Манна ыйаммыт,
 360 Саар ыаҕас бөҕө
 Манна саантаабыт,
 Иһит аайы
 Арыылаах кымыс
 Арылыччы кутуллубут буолар эбит.
 Бу манна буоллаҕына
 Аны туран,
 Ньиргиздээх лип хаан ааннарын

- 370 Тиэрэ анһан
Таһырдыа тағыстахха,
Ыарыы-сүтүү ыксалаабатах,
Дьаһ-дьаһах таарыйбатах,
Тибии түһэн тохтооботох
Чэлгиэннээх тэлгэһэлэригэр
Тахсан туран көрдөххө,
Тоһус киһи
Добдугураччы кэпсэтэ турарын курдук
Тойон сэргэни
- 380 Туруору анһан кэбиспиттэр,
Ат баайарга анааннар
Алтан сэргэни
Анһан кэбиспиттэр эбит.
Кирдээх тиэргэн бөһө кэнгээбит,
Саахтаах тиэргэн бөһө салаллыбыт,
Нһирэй бөһө маһыраабыт,
Кулун бөһө оонньоколообут,
Аал уот бөһө оттуллубут,
Унаар буруо олохсуйбут
Күрүө үөһэ күрүөлээх,
Дал үөһэ даллаах,
390 Хаһаа* үөһэ хаһаалаах,
Титиик үөһэ титииктээх,
Хотон үөһэ хотонноох буолар эбит.
Манна туран
Өйдөөн-дьүүллээн көрдөххө:
Хара үрүмэччи үөрэ бөһө
Ханыылаһан ахан турар дуу диэбитим,
Хара түүлээх сүүрүктэрэ
Харса суох үөскээннэр,
Халтан ойоһосторунан хабыдыһаннар
- 400 Хара тыаны
Хампы кэһэн тахсыбыттарын,
Харам санаалаахтар
Хатыһ баалкынан
Хампы сынһаннар
Хатаран сиебиттэрин үрдүнэн,
Хардары анһан
Үөскүү турбут эбит;
Үрүһ үрүмэччи үөрэ
Үөрдүһэн ахан турар эбит дуу диэбитим,
410 Үрүһ түүлээх сүүрүктэрэ
Үрдэ суох үөскээннэр,
Үрдүк өттүктэринэн үтүрүһэннэр
Үөл тыаны

- Үлтү кэһэн тахсыбыттарын,
 Өрүскэ санаалаахтар
 Үөл баалкынан
 Өлүүнкүлээн сизбиттэрин ордугун,
 Өрө анһан
 Үөскүү турбут эбит.
 420   Бу манна буоллаҕына, дьэ,
 Кимнээх ханныктар
 Ыыр үктээннэр,
 Ыал буоланнар
 Олорбуттары дьээн буоллаҕына,
 Ордуос Баай Тойон оҕонньор,
 Илгэ Баай Хотун эмээхсин дьээн
 Былыргыттан ыла
 Арыы тыа курдук
 430   Аймах-билэ дьоннонон,
 Көҕөн кус үөрүн курдук
 Көр-билэ дьоннонон,
 Сүгэ-балта нэһилиэктэнэн,
 Сүнг дьааһын улуустаналлар эбит.
 Ол гынан баран,
 Этэнгэ олорор быаҕа
 Айыһыт Хотун
 Ала-чахчы аргыстаһан,
 Иэйиэхсит Хотун
 440   Илэ-бааччы энгэрдэһэн,
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Үс оҕоломмуттар эбит.
 Бу үс оҕолоро
 Кимнээх эбиттэрий диэтэххэ:
 Улахан кыыстара
 Тоҕус муостаах
 Түөлбэ маҕан дүнгүрдээх,
 Торҕо тэһииниттэн
 Туора тутан үөскээбит
 Айыы Нуоҕалдьын дьээн
 450   Удаҕан кыыс эбит.
 Ити кэннэ
 Уоллара буоллаҕына –
 Атаҕынан оонһуур
 Айдаар Кугас аттаах
 Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөбө дьээн
 Уол оҕолоохтор эбит.
 Аччыгый кыыстара
 Күннэй Куону
 Таһырдыа таһаарбакка,

- 460 Хаарга хаамтарбакка,
Сииккэ сиэллэрбэккэ,
Хаптаҕай кулгаахтаахха иһитиннэрбэккэ,
Хара харахтаахха көрдөрбөккө,
Харанга хос харангаччыта,
Үрүҥ хос үрүмэччитэ гынаннар,
Саһылга саһыараннар,
Үүскэ үлбүйэҥнэр,
Киискэ кистээннэр
Ииппит кыыстара буолар.
- 470 Бу барахсан
Киирэн эрэр күн
Килбиэнин курдук,
Тахсан эрэр күн
Сардангатын курдук,
Хаамардыын хайҕаллаах,
Үктэнэрдиин үчүгэй,
Туттардыын тупсаҕай буолар эбит.
Онтон бу бухатыыр киһи,
Уол оҕо буоллаҕына
- 480 Хайдах эбитий диэн
Ойоҕос өттүттэн одуулаатахха,
Кытыы өттүттэн кыҥаан көрдөххө –
Бу киһи
Кырдьык даҕаны
Бухатыырга боҕуодьулаах*,
Күүстээххэ көрүҥнээх,
Кээһиилээх окко кээмэйдээх,
Алта былас
Дараҕар сарыннаах,
- 490 Үс былас
Үлбүйэр өттүктээх,
Биэс былас
Биэкэйэр бииллээх,
Быллыа тиит былчыннаах,
Уолах тиит уллуктаах,
Суллаабыт тиит сотолоох,
Хастаабыт тиит харылаах,
Киһи киэнэ килбиэннээҕэ,
Уол оҕо одьунааһа буолар эбит.
- 500 Кини бэйэлээх
Тоҕус мастаах
Буордаах онгочону
Туруору анһан кэбиспит курдук
Модун хаан көҕүстээх буолар эбит.
Ол гынан баран кини

- Икки кийһи
 Атахтаһыннары уурбут курдук
 Кэрэ хаастаах,
 Улуу лөкөй
 510 Уллунгун силиитин
 Охсон ылан
 Умсары уурбут курдук
 Көнө муруннаах буолар эбит.
 Үүн тиэрбэһин курдук
 Эрилкэй харахтаах,
 Кулун кутуругун курдук
 Куудара астаах эбит.
 Бу киһи буоллабына
 520 Саһылынан-саарбанан,
 Тиингинэн, күндү түүлээҕинэн,
 Сарыы киэнэ тыйыһынан,
 Түнэ киэнэ имигэһинэн
 Киэргэтэн тагнар идэлээх эбит.
 Ол гынан баран
 Өлөр тыын
 Өрүһүлтэтэ буоллун диэн,
 Хаалар тыын
 Хараһылтата буоллун диэн
 530 Үс хос өрүү көмүс
 Куйахтаах буолар эбит.
 Туох туттар сэптээх эбитий диэтэххэ:
 Отут кыһа
 Оргунньугуттан* оҥоһуллубут
 Олуй-молуой быһыччылаах буолар эбит.
 Ойуулаах уктаах,
 Оһуордаах ончоһтоох
 Уһун турба батастаах буолар эбит.
 Кимиэн-имиэн дойду
 540 Киилэ кииллээх,
 Хамыан-имиэн дойду
 Хатыҥа хатыҥнаах,
 Томуон-имиэн дойду
 Туоһа туостаах,
 Улуу кыыл
 Муоһа укулааттаах*,
 Хахай кыыл
 Иэнин ингиэрэ киристээх
 Ньир муос саалаах буолар эбит.
 550 Сыаҕа сыналыһар,
 Эккэ энэлийэр,
 Хаанҥа хаһытыыр,

- Өнөххө өнөлүйэр
Мас баалтаар охтордоох буолар эбит.
Тоҕус уон бууттаах
Чомпо тимир сүлүгэстээх эбит.
Бу киһи буоллабына
Тардыстар талаһата,
Миинэр мингэтэ
Үс хос
560 Өрүкүйэр көбүллээх,
Сэттэ былас
Нэлим көмүс сиэллээх,
Уон былас
Онгочо куйаар кутуруктаах,
Күөлэйэр күөннээх,
Хангалас былчыннаах,*
Түөрт түөрэм туйахтаах,
Иһит курдук
Эргичийэр харахтаах,
570 Күөс курдук
Күөдэй тыыннаах
Сылгы киэнэ
Сырыыта буолар эбит,
Дьөһөгөй оҕотун киэнэ
Төрүттээҕэ буолар эбит.
Бу кини буоллабына
Тардыһар талаһата,
Миинэр мингэтэ буолар эбит.
580 Барар-кэлэр күнүгэр буоллабына
Хатан бөргө ынгырынан
Хам тардан кэбиһэн,
Кыыһар көмүс кычымынан*
Кычымнаан кэбиһэр эбит,
Тиһэ көмүс тэһииннээх,
Кыһыл көмүс көнтөстөөх эбит,
Аарыктаах сулардаах*,
Айгыраस्ताах үүннээх буолар эбит.
Дьэ, бу дьон буоллабына
590 Хайдах олороллор эбитий диэтэххэ:
Уйгу быйаннарын улайдааннар,
Кэрэ быйаннарын кэбэхтээннэр*,
Кэдэрги тайананнар,
Агардастыы аатыраннар,
Соҕотоҕун сураҕыраннар,
Байан-тайан олорбуттар эбит.
Бу оҕонньордоох эмээхсин
Билигин буоллабына

- 600 Илин астара элэмэстийэн,
 Кэлин астара кэрэмэстийэн,
 Эрэнэ тиистэрэ элэйэн,
 Унун санаалара кылгаан,
 Киэнг көбүстэрэ кыччаан,
 Ағыс кыыс арыалдыттанан,
 Тоғус субан туруйа уол доғуһуолланан,
 Аарыктаах тайахха тэптэрэннэр
 Арыычча сылдыбаллар эбит.
 Улахан уоллара улаатан,
 Сүөһүтүн-аһын
- 610 Илин диэкинэн эргитэн,
 Соғуруу диэкинэн сүһумнатан,
 Элбэх сириэнэн сылдьан
 Үүрэн-үтүрүйэн,
 Сыспай сиэллээх
 Сылгы сүөһү бөҕөтө
 Сыһыы аайы
 Сытайан туран үөскээбит эбит,
 Хойуу түүлээх
 Хороҕор муостааҕа
 Хонуу-хонуу аайы
- 620 Хойдон мустубут эбит.
 Аны туран
 Булун-булун аайы
 Буур тайах бөҕө
 Мунһустан үөскүүр эбит,
 Дьаангытын аайы
 Таба кыыл
 Тахсыылаахтык үөскүүр эбит.
 Манна буоллабына
 Аһары баран,
- 630 Ардай аһыылааҕа,
 Адаар муостааҕа,
 Күндү түүлээҕэ
 Үрдэ суох үөскүүр эбит,
 Дириг далайыгар буоллабына
 Хайыылаах бөҕө хайыһан,
 Сүргүөхтээх бөҕө сүргүйэн,
 Лапчааннаах бөҕө тахсан,
 Искэхтээх бөҕө ыан,
 Уу үрдүн
- 640 Үрүмүрдүбэккэ үөскээбит эбит.
 Манна буоллабына
 Уу булдугар
 Күөх Боллох эмээхсин

- Ананан айылан,
Көрөр-истэр буолар эбит.
Хара тыаҕа
Ардай аһыылааҕын,
Адаар муостааҕын
650 Барылы Кэскил
Баай Барыылаах
Байанай Тойон
Баһылыыр-көһүлүүр буолар эбит.
Дьэ бу курдук олороннор,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Уҥа диэки
Улааны охтороннор,
Хангас диэки
Хараны охтороннор,
660 Кэтэҕэриин диэки
Кэрэни охтороннор,
Суол анныгар
Суру охтороннор,
Хаамтаран иһэннэр
Хабарҕатын быһаннар,
Сүүрдэн иһэннэр
Сүннүүн анһаннар,
Суон саалынан
670 Дуобат оонньооннор,
Халын хаһанан
Хаарты оонньооннор,
Уһун уйгулаахтык,
Киэнг кэскиллээхтик
Аһаан-сиэн,
Байан-тайан,
Күннээн-күөнэхтээн олороллор эбит.
Манна буоллаҕына
Кинилэр бэйэлээхтэр
Саһылларын-саарбаларын
680 Сааһылааннар-саамылааннар,
Биир сарсыарда
Уруккуларын курдук
Уруйдарын улайдааннар,
Кэрэ быйангарын кэбэхтээннэр,
Кэдэрги тайананнар,
Саамал кымыһынан
Санааларын тарҕатаннар,
Көйүө кымыһынан
Көхсүлэрин анһаннар,
Уохтаах кымыһынан

- 690 Утахтарын ханнаран бараннар,
Уол оҗо буоллаҕына
Аһаан-сизэн баран,
Уҥа оронугар
Тиэрэ түһэн
Сынньана сыттаҕына,
Күн ортото кэлтэгэйдээн эрдэҕинэ,
Арҕаа диэкилтэн
Хангас түннүк аннынан
Хоппотох анныы курдук
- 700 Ат туйаҕын тыһа
Курдурҕатан кэлэн,
Тойон сэргэ диэки ааспытыгар,
«Бу туох кэллэҕэй оҗолоор!», – диэн
Сэбин-сэбиргэлин туппутунан
Таһырдыа ойон тахсыбыта –
Алта атахтаах
Ала Баабыр аты
Тойон сэргэҕэ
Өрө тардан кэбиспитэ,
Хааннааҕынан көрөн кэбиспит.
- 710 Ону буоллаҕына
Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ –
Тимир таҥастаах
Киһи бөҕө кэлэн турар эбит.
Айантан кэлбит киһи быһыытынан
Арҕаһын тэбэнэн
Ааданҥы турар эбит,
Суолтан кэлбит киһи быһыытынан
Сонун тэбэнэн
- 720 Суоданҥы турар эбит.
Бу киһи буоллаҕына
Хайдах киһи эбитий диэтэххэ –
Самаҕын туорайыттан үүммүт
Биир атахтаах,
Ол гынан баран
Икки салаа буолбут эбит.
Түөһүн тылыттан үүммүт
Биир илиилээх,
Ол гынан баран
- 730 Икки салаа буолан үүммүт эбит.
Сүүһүн ортотугар
Эт бэргэ
Соҗотох харахтаах,
Аҕыс кырыылаах
Тимир куйах таҥастаах

- 740 Киһи кэлэн турар эбит.
Ол гынан баран,
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас уостаах,
Хайа быстыбытын курдук
Хаттастыгас халтаһалаах,
Киһи диэки эт бэргэнэн
Онон-манан эргитэн көрөр
Харалҕан харахтаах
Үөдэн быһыылаах эбит.
Нэһиилэ били биһиги киһибитин
Таба көрөн баран,
Маннык диэн
- 750 Ырыа дуомнаах буолан
Ыскайдана турбута үһү:
– Иэ-ээ-ээ-ээ!
Аар-татай!
Аар-дьаалы эминэ, оҕолоор!!!
Ордуос Баай оҕонньор аҕалаах,
Илгэ Баай ийэлээх,
Күннэйэ Куо балыстаах,
Айыы Нуоҕалдьын удаҕан эдьийдээх,
Атаҕынан оонһуур
- 760 Айдаар Кугас аттаах
Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕө,
Тонг күөһүгэр
Дорообо буоллунууй!
Хайалар[а] кэлэн
Дорообонон тосхойдо диэтэргин,
Аллараа дойдуга
Дьуола Буурай Тойон аҕалаах,
Мунг Сыналҕан эмээхсин ийэлээх,
Уот Чолбоодой удаҕан эдьийдээх,
Балтараа Баатыр инилээх,
- 770 Дьэ, алта атахтаах
Ала Баабыр аттаах,
Атас хааннаах
Өһөх Бөлөөх
Илэ бэйэбинэн,
Эт дьүһүммүнэн
Тийиэн кэллим!
Туох наадалаах буолангың
Хомурахтаах суолбун курдардың,
Тонг суолбун тобуллунг диэтэргин,
Дьэ, сынгаһаны баттаан сыппытым
- 780 Иэдээнэ бэт диэммин,

- Дьэ, сыта-тура сыаналааммын,
 Сүүс дьахтартан сүүмэрдээммин,
 Сөптөөгө буолаарай диэн
 Эн балтыгар
 Күннэйэ Куоҕа,
 Дьэ, күтүөт буола кэллим!
 Дьэ, нойоон!
 Уһуннук ону-маны дойдохтообокко,
 790 Аналлаахпын – доҕорбун,
 Таһара табатын курдук тангыннараһын,
 Көтөх мунунан көмүстээһин,
 Ат мунунан алтаннааһын,
 Таһаара тардыый, нойоон!
 Атыы-сулуу
 Көрдүүр буоллаххына,
 Кэннигэр муостаах
 Кэрэх сүөһүтүттэн
 Холоон көрөн
 800 Куду анһан биэриллэбэ!
 Дьэбэ киирэн
 Чэйдээбэтэ диэнһин
 Омнуолуу санаамаарый!
 Дьэ, ытык дьоннору
 Ыһырбыт ыраатта,
 Ыһыах буолара чугаһаата!
 Онон ыксыырым сүрдээх,
 Чэй эрэ, таһааран кулууй даа! – диэтэбэ.
 Дьэ, кырдык даһаны,
 810 Хаһан даһаны
 Айыы киһитигэр
 Абааһы кэлэн
 Күтүөт буолуо диэн
 Өйдөөбөккө олоһбут
 Биһи киһибит, дьэ,
 Соһуйан хааллаҕа.
 Ол гынан баран
 Киил мас курдук
 Кэдэччи тартаран,
 820 Хатын мас курдук
 Ханаччы тартаран,
 Сирэйиттэн сиэрэ уота сиккирээн,
 Хараһыттан хатат уота тохтон,
 Кини бэйэлээх
 Манһык диэн
 Ыллаан-туойан
 Тыылла-хабылла

- Турбута эбитэ үһү:
– Дьэ-ээ! Буо-оо!
- 830 Дьэ, атах анныттан
Адаҕыйан тахсангын,
Күөн анныттан
Күөрэйэн тахсангын,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы аймаҕар
Хаһаангыттан ыла
Күтүөттээбит буолангын,
Көхсүттэн тэһииннээх
Күн хаан улуһун
- 840 Күөмчүлүүр санааланангын,
Аллараа дойдуттан
Адаҕыйан кэлэнгин
Атаҕастыыр дьонгун булбуккун!
Мин даҕаны
Одун Хаантан оноруулаах,
Тохсус халлаантан тутулуктаах,
Ахсыс халлаантан айдарыылаах,
Сэттис халлаантан сибээстээх,
Сылайбат сындааһыннаах,
- 850 Элэйбэт ингирдээх,
Тохтубат хааннаах,
Тостубат унуохтаах
Буулаҕа буолуоҕум.
Сүгүнүнэн эйиэхэ
Көмүс түөстээх күөрэгэйбин
Биэрэн ыһпаппын!
Иккиттэн биирбит буолуоҕа!
Туттахха тутулуктаах буолуоҕум,
Тэмэн дойдуттан
- 860 Тэннээх буолуоҕум!
Орто туруу бараан дойдубар
Күн улуһун көмүскүүргэ кэлбитим,
Айыы аймаҕын
Арангаччылыырга анаммытым! – диэтэҕэ.
Ол гынан баран,
Биһи киһибит буоллаҕына
Туох да кэпсэтиитэ суох
Кини бэйэлээҕи
Ойуулаах ончохтоох,
- 870 Оһуордаах уктаах
Уһун турба батаһынан
Төбөтүн сиигинэн
Түһэрбитинэн барбыта.

- Анараа баҕайы буоллаҕына,
 Хантан да ылбыта биллибэккэ,
 Хара дьиэрэнгэй уһугунан
 Хардарсыбытынан бардаҕа.
 Ол гынан баран
 880 Ириэнэх сири
 Ибили кэһэннэр,
 Тонг сири
 Тоҕута кэһэннэр,
 Оонньохолуур очуос хайа диэки,
 Ыстангалыыр ытык хайа диэки тахсаннар,
 Аан ийэ дойдуну
 Атыйахтаах уу курдук
 Аймыы үктээтилэр.
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 890 Кимиэллээх киирсиилэригэр
 Оһол кыыһа
 Ойоҕос өттүгэр ордоотоото,
 Илбис уола
 Энгэр өттүгэр иэрийдэ.
 Тоҕус хонуктаах
 Добун холорук
 Тута батыһан түстэ,
 Сэттэ хонуктаах
 Силлиэ холорук
 900 Сиксийбитинэн барда,
 Аҕыс хонуктаах
 Аан холорук
 Аргыйбытынан барда.
 Сааллар чаҕылҕан дапсыйда,
 Сүллэр этинг сүргүөһүннэннэ,
 Сиэлэһин илбис дугуйданнылар,
 Иэдээн бөҕө буолла,
 Хаһытыты-хаһытыты
 Халбарыйсыы буолла,
 910 Үөгүлүү-үөгүлүү
 Өттүктэһии буолла.
 Ол гынан бараннар
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Бии-биигэ уолдьаһан,
 Кылаан-кылаанга түбэхэн,
 Били сэптэрэ буоллаҕына
 Туһатыттан тахсан
 Туурата эрэ хаалбытын
 Кэннилэрин диэки
 Илгэн кэбиһэн бараннар,

- 920 Тоџуһуон бууттаах
Чомпо тимир сүлүгэһинэн
Биллиргэтиспитинэн бардылар.
Бу туруу бараан дойдуга
Төрүөх бөѳө төнүннэ,
Кэлэр бөѳө кэѳиннэ,
Иэдээн бөѳө буолла,
Сүөһү-ас орпого.
Атыйахтаах уу курдук
Аймыы үктээтилэр,
930 Тордуйалаах уу курдук
Тоѳо кэһэн кэбистилэр.
Иэдьэгэй бадараан курдук
Илдьи кэһэннэр,
Иэдээн бөѳө илбистэнэн,
Алдьархай бөѳө ааннаата.
Кинилэр бэйэлээхтэр
Тэбис-тэнник
Тирэхэн тураннар охсустахтара.
Бу охсуһа сырыттаختарына,
940 Үөһээ халлаанга:
«Алыс наһаалаан эрэллэр,
Алдьатаары гыннылар», – диэн
Үрдүк Айыылар
Уураах уураннар,
Дьүүл дьүүлээннэр,
Үрүҥ Айыы Тойон оѳонньор:
– Чыычаах кыыл тумса сиигирэр
Чыналѳаннаах Чыыстай буолак эбэ хотунга
Билиитэ таас миэстэѳэ,
950 Умайа турар
Уот Кудулу байѳал ортотугар
Охсуһар очуос хайаѳа,
Кыргыһар кындыа хайаѳа
Илдьэн быраѳыахха! – диэн
Уураах уураннар,
Дьүүл дьүүлээбиттэр эбит.
Ону буоллаѳына
Халлаан түөрт илдьит бухатыырдар
Өгөс гынан бараннар,
960 Маннык диэн тыллаах эбиттэр:
– Дьээ-буо!
Орто туруу бараан дойдубут
Улай дьэҥкэ киинин уларытангыт,
Тоѳо кэһэнгит,
Дьолун-соргутун тохтугут.

- Ону бу
 Хотугу халлаан анныгар
 Умайар Уот Кудулу байбал ортотугар
 970 Чыычаах тумса да сиигирбэт
 Чыналбаннаах Чыыстай буолак
 Билиитэ таас сиргэ
 Охсуһар очуос хайа,
 Кыргызһар кындыа хайа [баар].
 Ирдьиркэй эдьийбититтэн
 Ыйыта да барбакка,
 Ап быатынан атааран,
 Кулуһун быатынан холбооммут,
 Үчүгэй буоллаххытына
 980 Туран эрэ охсуһооххут,
 Онно киһи тобуктаан олорон
 Охсуһар дойдута буолуоҕа,
 Үрдүк Айыы уурааҕа
 Халбарыйбат халын,
 Илдьирийбэт бүтүн буоллаҕа! – диэтэхтэрэ.
 Онуоха туран
 Абааһы уола буоллаҕына
 Хантас гына түһэн баран,
 Маннык сангалаах буолбут:
 – Иэ-ээ-ээ!
 990 Аар-татай эминэ, оҕолоор!
 Аар-дьаалы, оҕолоор!
 Мин туох даҕаны
 Буруйа суох этим!
 Буруйум диэн,
 Кэргэн кэпсэтэ кэлбиппин,
 Бу кини
 Илдьи сынньан
 Илдьэ барда!
 Хайа туох диигитий?
 1000 Бу кини буруйдаах,
 Мин туох да
 Буруйум суох буоллаҕа эбээт!
 Дьэ, үрдүк сууттар,
 Дьүүллээн эрэ! – диэтэҕэ.
 Онуоха туран
 Биһи киһибит эмиэ
 Маннык диэн сангалаах буолбут:
 – Дьэ-буо!
 1010 Орто туруу бараан дойдуга
 Аллараастаан адаһыйан тахсан,
 Бу буор сирэй,

- Бурџалды сото
Балыстаатар балтыбын
Былдыан илдыэ бараары кэлэн,
Хаан бөѳө тохтон,
Аан ийэ дойдубутун
Атыйахтаах уу курдук
Аймыы үктээн,
Тордуйалаах уу курдук
1020 Тоѳо кэһэммит,
Үрдүк Айыылар
Уурбут уураахтарын
Утарарым сатамат диэн
Ханна барабын?
Көстүбэт уолун
Күнтэн сүтэрдэхпинэ,
Абааһы уолун
Анныбар баттаатахпына
Биирдэ тохтуоѳум! – диэн буолбут дьэ.
1030 Ол гынан баран,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Өр гыныахтара дуо,
Дьэ, халлаан түөрт ыалдытара
Ап быатынан атаараннар,
Хомуһун быатынан холбооннор,
Иккиэннэрин ортолоруттан курдааннар,
Көрүөх бэтэрээ өттүгэр
Түүтээѳэр чэпчекитик илдьэннэр,
1040 Оргуйа турар
Уот Кудулу байѳал ортотугар
Чымалѳаннаах Чыыстай Буолакка,
Билиитэ таас сиргэ,
Охсуһар очуос хайаѳа
Илдьэн быраѳан кэбистэхтэрэ.
Дьэ, киһи эрэ буоллар,
Оргууй аѳай
Уохтара хараан,
Санаалара сарбыллан,
Киэнг көѳүс кыччаан,
1050 Дьэ туран,
Сытар дьон буолан бараннар,
Абааһы уола буоллаѳына,
Дьэ, маннык диэн тыллаах буолар:
– Иэ-ээ-ээ!
Аар-татай!
Аар-дьяалы эминэ, оѳолоор!!!
Дьэ, Үрдүк Айыылар уураахтара диэн

- 1060 Охсуһар очуос хайаға,
Кыргыһар кындья хайаға,
Уот Кудулу байбал
Ортотугар ағалан бырахтылар.
Былыргы дьылга,
Урукку күнгэ
Уот Чолбоодой удаған диэн
Эдьийдээх буолар этим!
Умса түһэр күммэр
Сүүспүттэн өйүөх буоларын,
Тиэрэ түһэр күммэр
Кэтэһпиттэн өйүөх буоларын!
- 1070 Дьэ, кэлэнгин
Күүс-көмө буолларгын,
Төһө-хачча буолуо этэй?
Ааттаһар диэн ахсааннаах,
Көрдөһөр диэн күттүүннээх! – дии сыттаға дьэ.
Дьэ, биһиги киһибит буоллабына
Эмиэ саманнык диэн
Тыллаах-өстөөх буолан,
Кэм да тыылла-хабылла турдаға:
– Дьэ-буо!
- 1080 Бу орто туруу бараан дойдубар
Аал уоттаах,
Алаһа дьизэлээх,
Айбыт ағалаах,
Эмийин илгэтинэн ииппит
Ийэлээх этим.
Дьэ, эдьийим
Айыы Нуоҕалдьын удаған,
Күн туллара,
Күһэнгэ* быстара буолла быһыылаах,
- 1090 Кэлэн күүс-көмө буол!
Дьэ, сиэхсит уола
Сиэри булла!
Миигин күн сириттэн
Сүтэрэргэ сананна!
Ыраах да буолларгын чугаһаа!
Көрдөһөр күттүүннээх,
Ааттаһар ахсааннаах!
Эн даҕаны
Тоҕус муостаах
- 1100 Түөлбэ манган дүнгүрүн
Торҕо тэһииниттэн тутан үөскээбитин!
Дьэ эрэ, күн тулларыгар көмө буолууй,
Күүтэбин! – диэтэҕэ дьэ.

- 1110   Дьэ бу маныаха туран,
Урут ынгырыллыбыт
Уот Чолбоодой удаҕан
Тимир чыллырыыты тыыраp
Хотуур курдук тынгырахтаах,
Хардары барбыт тумустаах
Өлөр өлүү
Өксөкү* кыыла буолан
Көтөн тийэн кэлэн баран,
Эргийэ сылдьан
Маннык диэн саҕалаах буолбут эбит:
    – Иһиликпин-таһылыкпын,
Иэдээникпин-куодааныкпын,
Эминэ даа, тугуй дьэ!
Дьэ, нойоон!
Мин иэдээниктээх киирсиигэ
- 1120   Тийэн-тиксэн кэллим,
Аллараа дойдуттан
Өлбөт-сүппэт
Өһөх бөлүөх* аҕаллым.
Киһи буолар буоллаххына,
Айаххар түһэрэн
Ылыый даа, ылыый даа! – диэн баран
Өһөх бөлүөҕү ыһыктан кэбиспитин,
Били баҕайы сыһа туппата,
Айаҕар түһэрэн ыллаҕа.
- 1130   Ол гынан баран
Өр-өтөр буолбата –
Тыал тыалырда,
Сиккиэр тыал сирилээтэ,
Үөһэ дойдунан
Кыталык кылбаара көтөн
Тийэн кэллэҕэ.
Ол гынан баран,
Дьэ маннык диэн
Тойуктаах буоллаҕа:
- 1140   – Дьэ-ээ!
Айаккабын,
Айан суолун арыяммын,
Кыырай халлаан кырсынан
Кыталык көтөр буоламмын
Кылбаара көтөн кэллим,
Хотун эдьийинг!
Дьэ, эн даҕаны
Охтубат оҕоһуулаах буолуохтаах этин,
Мин эйиэхэ

- 1150 Орто дойдун
 Үрүн илгэтин ажаллым!
 Ону сыыһа туттубаккабын
 Хабан ылларгын,
 Уруккугуттан уонунан ордуон,
 Билингигиттэн биэһинэн
 Бэрт буолуон этэ.
 Өрүһүлтэ үрүн илгэбин ыһыгынным,
 Мүччүргэннээх күннэргэ
 Көмө буолуом диэн,
- 1160 Айан суолун арийаммын кэллим! – диэтэҕэ дьэ.
 Бу маны ыһыктыбытын
 Биһи киһибит да
 Сыыһа хаппатах,
 Үрүн илгэни
 Айаҕар түһэрэн ылбыт.
 Ол гынан баран,
 Бу дьонно
 Дьэ тураннар
 Билингитээҕэр били биэһинэн
- 1170 Бэрт буоллулар,
 Уруккутааҕар уонунан ордонно,
 Охсуһуу киэнэ улахана буолан,
 Этиһии киэнэ иэдээнэ буолан,
 Хаһыылар хара былыт буолан,
 Үөгүүлэрэ үрүн былыт буолан,
 Бу дойдуну
 Иэдьэгэй бадараан курдук
 Ибили кэһэннэр,
 Ол охсуһар очуос хайаларын,
- 1180 Кыргыһар кындыа хайаларын
 Тоҕо кэһэннэр,
 Кинилэр обургулар
 Хаһыыты-хаһыыты
 Халбарыйсы буолла,
 Үөгүлүү-үөгүлүү
 Өттүктэһии буолла.
 Ол гына сылдьан,
 Биһи киһибит буоллабына
- 1190 Хайдах эрэ өмүтүннэрэн,
 Били баҕайыны буоллабына
 Синньигэс биилиттэн
 Өрө көтүгэн таһааран баран,
 Умайа турар
 Уот Кудулу байҕал диэки
 Эһэн кэбиспитэ –

- 1200 Атаџа тырайбытынан
Киирэн бара турдаџа.
Онуоха буоллаџына
Уот Чолбоодой удаџан обургу
Дүнгүрүн тоһуйа охсон биэрдэџэ.
Ол онно үктэнээри гынан эрдэџинэ,
Айыы Нуоџалдьын удаџан туран
Дүнгүрү дьөлө үрэн кэбиспитэ,
Курдаттыы ааһан хааллаџа.
Дьэ онуоха туран
Бу удаџан дьахтар
Соһуйан-өмүрэн көтөн барбыт
Саһгата маннык эбит:
- 1210 – Иһиликпин-таһылыкпын,
Иэдээникпин-куудааныкпын,
Эминээ да, тугуй даа!!!
Хаарыаннаах бырааппын
Халты харбаттым.
Хаарыаннаах бырааппын
Аны дьэ хантан ылыамый?!
Айыыка Нуоџалдьын обургу
Аптара баһыйан,
Хомуһуна хотоохтоон,
Алдьархай изенийдэ,
- 1220 Оџолоор, оџолоор! – дии-дии,
Көтөн киирэн бара турбут эбит.
Дьэ тураннар,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Кыайбыт-хоппут дьон буоланнар,
Эдьийэ кыталык кыыл буолан,
Кини буоллаџына
Бүрүөлээх* харахтаах,
Бүтэй бүлгүһнээх,
Ходоџойун туһунан ходоллоох,
Дабыдалын туһунан дьаџыллаах
- 1230 Хотой кыыл буолан,
Дойдуларын диэки
Көтөн күпсүйэллэр.
Кинилэр бэйэлээхтэр
Өр-өтөр гымматахтар,
Чэлгиэннээх тэлгэһэлэригэр
Киирэн кэлэннэр,
Бэйэлэрэ-бэйэлэринэн буолан,
Дьыџэ киирбиттэрэ –
- 1240 Оџонньордоох-эмээхсин
Ытаһа олороллор эбит.

- Бу охсуна сырыттагтарына,
 Балтараа Баатыр
 Били кыыстарын
 Уоран илдэ барбыт,
 Өрүү чуулааны
 Үрдүн үрэйэ охсон баран,
 Ылан барбыт.
- 1250 Офонньордоох эмээхсинтэн
 Дьэ алдьархай бөҭө буолан,
 Били биһи киһибит
 Хонук хонор холку,
 Күн өрүүр күнэ суох буолар.
 Кини бэйэлээх
 Сыһыыттан сылгылаан,
 Хонууттан хомуйан
 Ат сылгытын ажалан,
 Хатан дьэргэнинэн
 Хам тардан ыгыырдаан кэбиһэр.
- 1260 Кыһар көмүс кычымнаан,
 Айгырастаах үүннээн,
 Аарыктаах сулардаан,
 Кыһыл көмүс көнтөстөөн,
 Барардыы тэринэр.
 Үс хос өрүү көмүс
 Куйабын кэтэн баран,
 Туох баар сэбин-сэбиргэлин ылан туран,
 Маннык диэн ырыа ыллаабыт эбит:
 – Дьэ-буо!
- 1270 Дьэ аан дойдум иччитэ
 Аан Алахчын Хотун эдьийим!
 Аҕыс томторҕолоох*
 Айан суолун арыһар күнүм буолла,
 Тоҕус томторҕолоох
 Тойон аартыгы тутар күнүм буолла!
 Алаһа дьэиэм иччитэ,
 Быдан дьылларга бырастыы буоллун!
 Аал уотум иччитэ
- 1280 Көмүс сыттык,
 Көбүөрүннүк суорҕан,
 Күл тэллэх,
 Суостуганнаах Аан Уххан Тойонукам!
 Айан суолугар алҕаангын атаарыый!
 Дорҕоонноох тойон аартыгы
 Тутар күнүм буолла!
 Куоппут бөҭө холбуллубат,
 Барбыт бөҭө баһыллыбат

- 1290 Аллара Үс Үкэн түгэжин
Айанын аартыгын
Арийар күнүм буолла!
Ары тыа курдук
Аймах-билэ дьоннорум барахсаттар,
Көҕөн күһүм үөрүн курдук
Көрсүһэн үөскээбит
Көр-билэ дьоннорум барахсаттар,
Быдан дьылларга
Бырастыы буоллунууй!
Эмийин илгэтинэн иппит ийэкээним,
Айан үөскэппит аҕаккааным,
1300 Быдан дьылларга
Бырастыы буоллунууй!
Алҕаан, айан суолугар атаарынытыый!
Онуоха туран,
Оҕонньор киһи
Манньык диэн тойук туойбута,
Ырыа ыллаабыта эбитэ үһү:
– Дьэ!
Тоҕус кулукулаах
Тойон аартыгы
1310 Тобулар күнүн буолла,
Аҕыс кулукулаах
Аартык ийэни
Арийар күнүн буолла.
Эн даҕаны
Одунтан оноруулаах буолуохтаах этин!
Айыы хаан аймаҕын арангаччылыыр
Аналлаах буолуохтаах этин!
Дьэ-дьэ!
Аптаах тыллаах таба эппэтин,
1320 Уоттаах харахтаах утары көрбөтүн,
Сытыы кылаан сыһыйдын!
Куоппугу холбуйан кэлий,
Барбыты баһар буолууй!
Дьэ-буо!
Уруй-айхал буоллунууй! – диэтэҕэ дьэ.
Онуоха буоллаҕына
Биһиги киһибит
Харалдьыктан өнүйбүт
Хара куртуйах курдук
1330 Хатан бүргэһэр
«Хап» гына түһэн баран,
Кини бэйэлээх
Саахтыар диэри

- 1340 Салайа баттаан,
Ииктиэр диэри
Эргитэ баттаан,
Солуур эти
Сулуйа дайбаан,
Үөрэм-дьүөрэм үктэтэн,
Өгүрүк-төгүрүк көрдөрөн,
Тыһы тыһаҕас саҕаны
Тырыта тэптэрэн,
Сабарай чабычах* саҕаны
Сабыта уурдаран,
Сыыйа тэптэрэн кэбиспит сыгынаҕа
Сырҕан энэ буолан
Сыылла хаалла,
Ойо тэптэрэн кэбиспит маһа
- 1350 Оҕонньор буолан
Ордоотуу хаалла,
Эмти тэптэрэн кэбиспит маһа
Эмээхсин буолан
Энэлийэ хаалла.
Ол курдук кини бэйэлээх
Өр дуу, өтөр дуу айаннаан,
Мунхаат айыы
Мунгур уһугун диэки,
Дьанхаат айыы
Тардыстар дьайыңын диэки киирэн
- 1360 Салайа баттаан баран,
Кини бэйэлээх
Сэттэ хос
Силлиэ холорук сирдьиттэнэн,
Аҕыс хос
Аан холорук аргыстанан,
Тоҕус хос
Добун холорук доҕордонон,
Айаннаан-көтүөлээн
Киирэн бара турдаҕа.
- 1370 Сааллар чаҕылҕан дапсыырданан,
Сүллэр этинг сүргүөһүннэнэн,
Сүлүһүн илбис дугуйданан,
Ойоҕос өттүгэр
Оһол уола ордоотоон,
Кытыы өттүгэр
Кыргыз кыыһа кыланан,
Кини бэйэлээх
Айан бөҕөнү айаннаан,
Мунхаат айыы

- 1380 Мунур унугар тийдэбэ,
Дьанхаат айыы
Тардыстар дьайындын
Хангас өттүгэр тиййбитэ,
Ат сылгы барахсан тиййэн
«Лип» гына түспүтэ.
Аллараа дойду
Өлүү аартыгын айаҕа
Муус аартык таггары
Куугунаан түһэн бара турбутун көрдө.
- 1390 Ол гынан кини бэйэлээх
Атын көнтөһүн тэһиинин
Үчүгэй баҕайытык
Хонсуоччутугар ыксары баайан баран:
«Наадыар кэммер кэлээр», – диэн баран,
Ат сылгытын
Төрөөбүт дойдутун диэки
Төттөрү атааран кэбистэбэ.
Бэйэтэ буоллаҕына
Хамса буруота буолан,
Аллараа дойдуга
Унааран түһэн бардаҕа.
Манна тиййбитэ
Субай хаанынан
Суунан-тараанан
Суксуйа көтөр
Суордаах дойду буолан биэрдэбэ,
Бөлүөх өһөх көрдөөн
Бөкүнүйэ сүүрбүт бөрөлөөх,
Хааннаах эт көрдөөн
- 1400 Хардыргыы олорор
Хагдан хахайдаах,
Кунан оҕус саҕа хомурдуостаах,
Өбүмэр* оҕус саҕа үөннээх
Дойду буоллаҕа.
Часкыйан сангарар дьахтардаах,
Ордооттоон тыын киллэрэр
Оҕонньордоох дойду буолар эбит.
Бу дойду
- 1410 Барбатах балык миинин курдук,
Буспатах мунду миинин курдук
Борук-сорук дойду буолан
Түһэн бардаҕа.
Бу баҕайы буоллаҕа
Көбүс хаана көнгүстээх,
Сүрэх хаана сүүрүктээх,
- 1420

- 1430 Хабарџа хаана харгылаах,
Унун унуох урусхаллаах,
Кылгас унуох кыдымахтаах буолар эбит.
Уот Кудулу байџал кытыытыгар
Тийэн истэџинэ,
Арай доџоор,
Дьэ биир
Ала лоһуур оџустаах
Абааны уола
Уун-утары көрсө түстэџэ.
Онуохаџа туран,
Биһиги киһибит буоллаџа
Дьэ албынныах санаата киирэн:
«Күтүөппэр күүлэйдии баран иһэбин,
1440 Балтараа Баатыр олорор сири
Ыйан кулу!» – диэн,
Дьэ маннык диэн саҥа-саҥара,
Тыл кэпсии турбута эбитэ үһү:
– Дьэ-буо!
Ала лоһуур оџустаах
Алып Хара обургу
Тонг күөҥнэр дорообо буоллунууй!
Хайалара кэлэн
1450 Дорообонон тосхойдо диэтэргит,
Орто туруу бараан дойдубар
Атаџынан оонһуур
Айдаар Кугас
Ат сылгы көлөлөөх
Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөџө буолабын.
Дьэ, эн даџаны
Төрүт киһи төрүөџэ,
Ытык киһи ыччата буоллаџын.
Дьэ, күтүөтүм
1460 Балтараа Баатыр
Олорор сири
Ыйан биэрдэргин
Төһө-хачча буолуо этэй? – диэтэџэ.
Дьэ онуоха
Анараа киһи
Абаанытын абааны
Өс киирбэх буоллаџа,
Кини бэйэлээх дьэ
Бу маннык диэн
Сангалаах буолбут эбит:
1470 – Иэ-ээ-ээ!
Аар-татай,

- 1480 Аар-дъаалы оџолоор!
Мин кини суолун
Билбэт буолуом дуо?!
Киһи үтүө тылын ылынар
Мин эмиэ
Төрүт киһи төрүөбэ,
Ытык киһи ыччата этим!
Бу дыан-дыаһах таһаҕастанаммын,
Ыарыы-сүтүү ындыыланаммын
Айаннаан иһэбиэ-ээн!
Дьэ, Уот Кудулу байҕал
Унуоргу өттүгэр олорор.
Ол гынан баран,
Уот Кудулу байҕал иччитэ
Тугу даҕаны аһарбат!
Дьэ, улахан бэриктээх-туһахтаах буолларгын
Үөһэнэн даҕаны,
- 1490 Алларанан даҕаны
Аһарыа суоҕа дуо?
Ол унуоргу өттүгэр,
Түнгнэри-таннары холоруктуу турар,
Аҕыс муннуктаах
Тимир бабаарына* ампаарга
Баар буолуохтаах!
Кэргэн киллэрбит диэбиттэрэ,
Ону истибитим,
Оччоҕо эн – кынна
Айаннаан истэҕинг дии! – диэн
- 1500 Ыллаан ыыра бардаҕа.
Онуохаҕа туран,
Биһиги киһибит буоллаҕына
Ыйан бүппүтүн кэннэ
Бу киһини
Сэттэ уон бууттаах
Тимир лиһиир саппыкынан
Самаҕын куорайыттан*
Түөһүн тылыгар диэри
- 1510 Тоҕо тэбэн,
Өлөрөн кэбиһэн баран,
Ала Лаҕыыр оҕуһун
Баһын быһа эрийэн ылан,
Байҕалга бэрик гынан
Илдэ бардаҕа.
Дьэ, Уот Кудулу байҕал кытытыгар
Кини бэйэлээх
Өр гыныах бэйэлээх буолуо дуо?

- 1520 Тийбитэ – туох да эмиэ
Уһун уһуох урусхаллаах,
Кылгас уһуох кыдьымахтаах
Дойду буолар эбит.
Утах киһини
Уллунун ортотунан
Улай хаан оломноох,
Кыра киһини
Кыыс бэрбээкэйинэн
Кытыа хаан үктэллээх
Дойду буоллаҕа.
- 1530 Ол гынан баран дьэ
Онно тийэн туран
Манньык диэн
Тыллаах-өстөөх буолбут эбит:
– Дьэ-буо!
Умайа турар
Уот Кудулу байҕал иччитэ
Уот Буруйдаан!
Дьэ, тойон дьйэлээх,
Дьэ, этэр тылбын истиий!
Онгорбут оломгун
- 1540 Онгорон кулууй!
Дьэ суоллуур суолбун
Арийан кулууй!
Дьэ, хайалара кэлэн,
Көрдөһөн эрэр диэтэргин,
Орто туруу дойду оҕото
Атаҕынан оонһуур
Айдаар Кугас аттаах
Бүдүрүйбэт Нүхэр Бөбө
Орто туруу бараан дойдум
- 1550 Аарыма атыыр оҕуһун төбөтүнэн
Бэрик биэрэн
Көрдөһөн эрэбин! – диэтэҕэ дьэ.
Дьэ туран
Оҕуһун төбөтүн быраҕарын кытары
Уот Кудулу байҕал ортотунан
Кумаҕар диэри
Суол аһыллан биэрэр.
Онуоха буоллаҕына
Кини бэйэлээх
- 1560 Өр гыныах бэйэлээх буолуо дуо?
Линигирээн тахса охсон хаалар.
Дьэ бу түгнэри-таннары холоруктуу турар
Аҕыс кырыылаах

- Тимир бабаарына ампаарга
Биһиги киһибит тийээн
Манньык диэн саҥалаах буолар:
– Дьэ-буо! Дьэ-буо!
Күнүскү түрүлүөн түөкүн,
Түүлээх уллунах,
1570 Буор сырай,
Бурҕалдьы сото!
Дьэ мин бэйэлээҕи
Булан кэлиэ суоҕа диэбитин дуо?
Дьэ, арҕан айан суолун арыяммын
Эн балтыбын уоран-талаан,
Оҕонньордоох эмээхсинтэн
Көҥүлгүнэн күөнтээн киирбиккин,
Ириэнэх суолгун ирдээммин,
1580 Тон суолгун тобуламмын
Тийээн айаннаан кэллим!
Дьэ, сырайгын кистээмэ,
Тахха* тардыый!
Тахсыбат да буолларгын
Умсары тардаммын таһаарыабым!
Дьэ, мин даҕаны
Уодьугангын тардаммын,
Умсары уураммын,
Ат гынан миинэммин,
1590 Оҕус гынан көлүнэммин
Буутун этин бурҕайан,
Ылаах экин ыскайдааммын,
Ээххин этитэммин,
Иэнин тириитин
Ибили таһыйан тураммын билиннэриэм!
Мэдьэһэ да сорунумаар! – диэтэҕэ.
Дьэ, иннэ диирин кытары
Хантан да кэлбитэ биллибэккэ
Хара күлүк тимир килиэ киһи
Чиккэс гына түстэҕэ.
1600 Ол гынан баран
Иэҕэс-куоҕас гына-гына,
Манньык диэн саҥалаах буола сылдыбыта үһү:
– Иэ-ээ-ээ!
Дьэ эрэ!
Туруу бараан дойду
Тунах быяангар топпуттар
Толоос да буоллахтара,
Аан ийэ дойду
Айылгы быяангын аһабыттар

- 1610 Ахсым да буоллахтара!
 Бу хаһаангыттан билэнгин
 Уоруйахты тураҕыный?!
 Мин диэтэх [киһи]
 Төрүкү да билбэппин
 Түмүктүү тураҕыный?!
 Хаһан даҕаны
 Сылдыбатах киһини
 Хара балыырынан
 Балыйа тураҕыный?!
- 1620 Дьэ чооруос саҕа
 Тумсун тууһун көр эрэ!
 Өссө мин диэтэх киһини –
 Балтараа Баатыры билбэккин дуо?
 Билбэт буоллаххына,
 Дьэ биллэриэҕий!
 Бу дойдуттан эн саҕа
 Эргэнэ бэйэлээхтэр эстибиттэрэ,
 Дьорохоно* сотолоохтор тостубуттара.
 Бу дойдуттан
- 1630 Төһнүбүт баарын
 Төрүү билбэппин!
 Дьэ, эн да буолларгын
 Хайдах мантан
 Төһнөргүн көрүллүөҕэ!
 Мин диэн
 Элэйбэт ингиирдээх,
 Сылайбат сындааһыннаах,
 Тохтубат хааннаах
 Уол оҕо буолуоҕум!
- 1640 Дьэ эрэ нойоон,
 Кэлэ тардыый! – диэтэҕэ дьэ.
 Дьэ, инньэ диэн баран
 Кини бэйэлээх буоллаҕына
 Хантан да ылбыта биллибэтэ,
 Хара дьизэрэнкэй батаһын
 Харбаан ыллаҕа,
 Биһиги киһибит буоллаҕына
 Ойуулаах ончохтоох,
 Оһуордаах уктаах
- 1650 Уһун турба батаһын
 Сулбу тардан ылан баран,
 Өлөр сир манан буолуо диэн
 Өлөрсүбүтүнэн киирэн бардахтара,
 Быстар сир манан буолуо диэн
 Быһыта сынныспытынан киирэн бардахтара.

- 1660 Төбөлөрүн сиигинэн
Сырай-харах,
Ньюур-ньяџаан* диэн аахсыбаккалар
Кинилэр бэйэлээхтэр
Ол дойдуну үлтү кэһэннэр,
Ириэнэх өттүн
Иэччэхтэрин хараџар диэри,
Тонг өттүн
Тобуктарың хараџар диэри
Тоџо кэһэннэр,
Атыйахтаах уу курдук
Аймыы үктээннэр,
Тордуйалаах уу курдук
Тоџо кэһэннэр,
1670 Дьэ охсуһуу киэнэ
Улахана буолар,
Кыргыһыы киэнэ
Кыамнааџа буолар.
Иэдээн бөџөтө,
Илбис кыыһа энэлийэр,
Оһол уола ордоотуур,
Алдьархайдаах охсуһуу
Дьэ манна буолла.
1680 Үөгүүлэрэ үрүң былыт буолар,
Хаһыылара хара былыт буолар,
Үөгүлүү-үөгүлүү
Үгүрүөлүү өттүктэһии,
Хаһыытыы-хаһыытыы
Халбарыйсыы диэн
Дьэ бу дойдуга буолар.
Кинилэр бэйэлээхтэр
Үс ый тоџуһуон хонугар
Тура тэбинэн туран
Охсуһаллар да,
1690 Кинилэр бэйэлээхтэр
Эрбии биитин курдук
Дьон буолан биэрэллэр.
Ол гынан баран
Биһиги киһибит
Кэнникинэн туран дьэ,
Тэптэџин аайы
Тэбэрэ ньиргиэрдэнэн киирэн барда,
Охсоро уорааннанан киирэн барда,
Онно-манна отоннотон,
1700 Итиннэ-манна ымыйахтатан
Кини да буоллар

- 1710 Тайанан көнөөччү кини буолла,
Түүлэн* көнөөччү кини буолла.
Ол сылдьан кини бэйэлээх
Абааһы уолун
Түөһүгэр диэри
Өрө көтөҕөн таһааран баран,
Сэттэ бэчээтинэй сиргэ
Быһа быраҕан түһэрэн баран,
Синин үөһүн
Батары харбаан ылан,
Быһа тардан,
Ириэнэх сиргэ
Ибили быраҕан баран,
Буордаах этин бурҕайан,
Ыһлаах этин ыскайдаан,
Дьаардаах этин тарҕатан,
Ол дойду
1720 Субай хаанга суунан,
Суксуяа көтөр суорун
Сокуускаата онорон,
Кини бэйэлээх
Мэмигириир мэкчиргэтин
Мэнгитэ гынан,
Ый ыһыаҕа,
Күн күдэнэ онорон
Кыайан-хотон баран,
Дьэ дьизитигэр көтөн түһэр.
Дьизитигэр киирэн
1730 Кини бэйэлээх
Хаҥас хаппахчытын диэки
Хайа тардан киирбитэ,
Балта онно кэлгиллэн олорор эбит.
Ол гынан баран
Күрбэ таас сытарын
Хайа баттаан
Хабахтаах өлбөт мэнгэ уутун
Булан ыллаҕа.
Ол гынан баран
1740 Дьэ кини бэйэлээх
Балтыгар иһэрдэн,
Бэйэтэ иһэн
Уруккутааҕар уонунан ордоннор,
Билингитээҕэр биэһинэн ордоннор,
Били аартык ийэ хотуну
Өрө дабайан тахсан баран,
Бу эр киһи

- 1750 Нүхэр Бөжө буоллабына
Атын ыңыран
Ырыа ыллыы турбута эбитэ үһү:
– Дьэ-буо!
Кыайыы-хотуу кынаттанаммын,
Көлүнэр көлөм,
Тардыстар далаһам,
Атабынан оонһуур
Айдаар Кугас
Ат сылгым,
Ыраах да буолларгын чугаһаарыый!
Тийиэн-тиксэн кэлий!
- 1760 Кыайыы-хотуу кынаттанан,
Уруй-айхал буоламмын,
Өстөөбү өлөрөммүн,
Аллараа дойдуттан тахсаммын
Эйигин ыңыран эрэбин,
Айан суолугар турабын! – диэтэбэ.
Дьиэлэригэр дьэ
Балтынаан кэлэллэр.
Тэлгэһэбэ аттан түһэн баран,
Дьонугар-сэргэтигэр
- 1770 Кыайбытын туһунан
Бу курдук тыллаах-өстөөх,
Ырыалаах-тойуктаах буоллаба:
– Дьэ-буо!
Мин өрөгөй-үөрүү,
Кыайыы-хотуу аргыстанан
Айаннаан кэлиим!
Аан дойду иччитэ
Алғаабытын курдук
- 1780 Мин аллара дойдуттан
Этэнгэ эргийэн кэлиим!
Аймах-билэ дьонноруом,
Көбөн кус үөрүн курдук
Көр-билэ дьонноруом,
Уруй-айхал буоллун!
Кыайыы-хотуу аргыстанан
Балтыбын быыһаан илдэ кэлиим!
Айан үөскэппит аҕаккайым,
Уруй-айхал этэн эрэбин!
Төрөөбүт орто туруу дойдубар
- 1790 Эргийэн кэлиим!
Барҕа малааһын тэрийэн
Кыайыыны уруйдуобун!
Дьэ эрэ!

- Эргиллибит үөрүүбүтүн
 Эбэрдэлээн айхаллаангытыи! – диэтэбэ.
 Онуоха туран,
 Офонньор туран
 Маннык сангалаах буолбут эбит:
 – Дьэ-буо!
- 1800 Айан үөскэппит
 Аар тойон аҕан офонньор
 Айхаллыбын!
 Өстөөххүн өһөрөнгүн
 Балтыгын абааһыттан
 Быыһаан кэлбиккэр,
 Ситэри онһоуулаах,
 Мүлчүрүйбэт күүстээх буолангын,
 Уоттаах харахтааҕы
 Утары көрдөрбөккө,
- 1810 Кыайы-хотуу аргыстанан кэлбиккэр,
 Уруй ини буоллун,
 Барҕа малааһын буолуохтунууй! – диэтэбэ офонньор.
 Дьэ тураннар
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Ас-үөл бөҕөнү аһааннар,
 Уҥа диэки
 Улааны охтороннор,
 Хангас диэки
 Хараны охтороннор,
- 1820 Кэтэбэриин диэки
 Кэрэни охтороннор,
 Уруккуларын курдук аһаан-сиэн
 Уйгу байыгнардын улайдааннар,
 Кэрэ быйагнардын кэбэхтээннэр,
 Кэдэрги тайананнар,
 Ангардастыы аатыран,
 Соҕотохтуу сураҕыран,
 Байан-тайан
 Уруккуларын курдук
- 1830 Олорбуттар эбит.
 Эр киһи, уол оҕо буоллаҕына
 Илин халлааны,
 Иитин аннынан,
 Соҕуруу халлааны
 Түгэбинэн сылдьан
 Сүөһүтүн-аһын көрөн,
 Бултаан-алтаан
 Буур тайаҕы
 Муннуттан сиэтэн,

- 1840 Сырған эһэни
Сынаабыттан соһон,
Үчүгэйкээн баҕайытык олорбуттар.
Бу олордохторуна,
Арай туран
Биир күн туран дьэ,
Сэттэ хонуктаах
Силлиэ холорук сиксийбит,
Аҕыс хонуктаах
Аан холорук аргыйбыт,
1850 Тоҕус хонуктаах
Добун холорук тутта батыһан түспүт.
Сүллэр этинг сүргүөһүннэммит,
Сааллар чаҕылҕан дапсыырданмыт,
Сүлүһүн илбис дугуйдаммыт.
Киирэр күн килбиэнэ көстүбэт,
Тахсар күн дьаабыта биллибэт буолбут.
Туох да алдьархайдаах омуннаах
Айан дуу, туох дуу
Дьэ оҕордук тыал-күүс буолбут.
1860 Арай туран биирдэ
Эр киһи буоллаҕына
Тиэрэ түһэн сыттаҕына,
Хатарыылаах хатан анныы тыаһын курдук
Түннүк аннынан
Ат туйаҕын тыаһа
Битигирэтэн тийээн кэлбитин
Тахсан көтөн көрбүтэ –
Киһи киэнэ кэрэмэхэ,
Айыы киэнэ ааттааҕа,
1870 Бухатыыр киэнэ буолунайа
Кэлэн түһэн турар эбит.
Дьэ ол түһэн турар киһи
Манньык диэн тойуктаах буолбут:
– Дьэ-буо!
Дорҕоонноох айан суолугар турбутум
Тоҕус төгүрүк сыл буолла!
Аргыардаах айан суолун арийбытым
Аҕыс сылын ааста!
Бу мантан көтөр кынаттаах
1880 Биирдэ сымыыттаан тийээр,
Сүүрэр атахтаах
Иккитэ тугуттаан тийээр сиригэр
Олохтоох киһи кэлэн турабын.
Ордуос Баай Тойон аҕалаах,
Илгэ Баай Хотун ийэлээх,

- 1890 Айыы Нуоҕалдьын удаҕан эдьийдээх,
 Күннэйэ Куо балыстаах,
 Атаҕынан оонньуур
 Айдаар Кугас аттаах
 Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөбө,
 Дорообото тутууй!
 Хайалара тийэн-тиксэн кэлэн
 Дорообонон тосхойдунг диэтэргин,
 Төбөтүнэн оонньуур
 Чүмэчи Кугас аттаах,
 Ньиргийэ Баай Хотун ийэлээх,
 Доргуйа Баай Тойон аҕалаах
 Оҕо Туйгун диэн
 Айаннаан кэллим!
- 1900 Дьэ, туох наадалаах буолангын
 Дорҕоонноох айаны туттун диэтэргин,
 Мин киһи
 Ыал соҕотох уоллара буолабын!
 Хоойго сытар
 Холоонноохпунан кэмчитийэн,
 Тэллэххэ сытар
 Тэнгээҕинэн мэлийэммин
 Эһиги оҕоҕутугар
 Одун Хаан оҕоһуутунан кэллим.
- 1910 Күннэйэ Куо биһикки
 Тэллэххэ тэнгэнээр
 Доҕордуу буолуохтаахпыт!
 Дьолбутун холбоон
 Ыал буолар,
 Киһи-хара буолар
 Аналлаах буолуохтаах этибит!
 Туох дииргитин
 Бэлиэ тылынан биллэрингитий!
 Мин даҕаны
- 1920 Одун хаантан оҕоһуулаах
 Айыы хаан ыччата буолабын!
 Биир кыыс оҕону
 Санньынан кыһалыннарарым,
 Айаҕынан тутатыам диэбэппин! – диэтэҕэ дьэ.
 Маныаха туран,
 Биһи киһибит
 Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөбө
 Манньык диэн ырыалаах-тойуктаах,
 Тыллаах-өстөөх буола турбут:
- 1930 – Дьэ буо!
 Мин балтыбын

- Бу айыы оѳотугар
Хайдах биэрбэт буолуомуй?
Ол гынан баран,
Ийэлээх-афатыттан ыйытарын
Ордук буолуо! – диэтэѳэ.
Онуоха туран,
Биһиги киһибитигэр
Оѳонньордоох эмээхсин
1940 Биир куолаһынан
Маннык диэн эппиттэр үһү:
– Дьэ-буо!
Оѳолоотор оѳобутун,
Кыыспыт барахсан
Көрдөр харахпыт
Харата буолан үөскээбитэ,
Көтүрдэр тииспит
Миилэтэ буолан үөскээбитэ
Дьэ, эйиэхэ буолан биэриэхпит! – диэтэхтэрэ.
1950 Дьэ ол кэннэ
Сүөһү бөѳөнү өлөрөннөр,
Хаамтара сылдьаннар
Хабарѳатын быһаннар,
Сүүрдэ сылдьаннар
Сүннүүн анһаннар,
Хангас диэки
Хара бөѳөнү,
Кэтэѳэриин диэки
Кэрэ бөѳөнү,
1960 Уҥа диэки
Улаан бөѳөнү охтороллор.
Дьэ тураннар
Сырдык сыбаайбаны,
Үрдүк үөрүүнү,
Ыһыах бөѳөнү тэрийэллэр.
Ол тэрийэннэр
Кинилэр бэйэлээхтэр
Үс түүннээх күнү мэлдьи
Аһаан-сиэн
1970 Улуу уруу буолбут эбит.
Уохтаах кымыһынан
Утахтарын ханнарбыттар,
Көйүү кымыһынан
Көхсүлэрин аспыттар,
Саамал кымыһынан
Санааларын тарѳаппыттар.
Инньэ гынаннар

- 1980 Үөрүү-көтүү буолан
Олонхоһут бөбө олонголоон,
Ырыаһыт бөбө онно ыллаан,
Чабырҕахсыт бөбө онно чабырҕахтаан,
Тойуксут бөбө онно туойан,
Эһизкэй бөбө онно этиллэн
Эриэккэс эбэрдэ
Этиллибит эбит.
    Ол гынан баран,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Көтөх мунунан көмүстээннэр,
Ат мунунан алтаннааннар,
1990 Кыыстарын буоллабына
Сүктэ барарыгар
Аймах-билэ дьоннорун,
Хамначчыт-чабар дьоннорун биэрэннэр,
Хонуу мунунан хомуйаннар,
Сыһыы мунунан үүрэннэр,
Сыспай сиэллээх бөбөнү,
Хороҕор муостаах бөбөнү хомуйаннар,
Кинилэр бэйэлээхтэр дьэ
Атаарар күннэригэр
2000 Ийэлэрэ эмээхсин,
Аҕалара оҕонньор
Манньык диэн
Тыллаах-өстөөх буолбуттара үһү:
    – Дьэ-буо!
Уна өттүгүтүгэр
Уол оҕо тардыстын,
Хаҥас өттүгүтүгэр
Кыыс оҕо тардыстын!
Үүт-тураан
2010 Аймах-билэ дьонгутугар
Этэнгэ айаннаан тийингитий!
Дьэ, дьоллоох олоҕу олорун,
Уруй-айхал буоллунууй! – диэн
Алгыс албаан
2015 Атаардахтара оҕурдук*.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ ОЛОНХО «НЕСПОТЫКАЮЩИЙСЯ НЮСЭР БЁГЁ»

1. *Оноолоох...* – имеющий сзади разрез от подола (об одежде) [БТСЯЯ, Т. VII, с. 296].
2. *...буодьулалан* – от *буодьу* – меховая оторочка, опушка [ТСЯЯ, Т. II, с. 512].
3. *Сэлиик ат* – лошадь, обладающая хорошей, резвой рысью, рысак [БТСЯЯ, Т. IX, с. 557].
4. *...арсыныалланан* – от русс. арсенал – перен. набор, запас чего-л.
5. *Орохсуйбакка...* – от *орохсуй* – блёкнуть [БТСЯЯ, Т. VII, с. 335].
6. *...харааннанан* – от *харааннаа* – увеличиваться, умножаться, возрастать (в количестве) [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 345].
7. *Суомах...* – небольшой, незначительный [БТСЯЯ, Т. IX, с. 145].
8. *...мэнгилгэннээх* – от *мэнгий* – вздыхать тяжело и отрывисто, пыхать [Пек., Т. II, стлб. 1559].
9. *Сири иһит...* – посуда (общее название хозяйственной утвари для еды, питья, хранения припасов) [ТСЯЯ, Т. III, с. 770].
10. *Чамчааһыннаах...* – от *чамчааһын* – узкие берестяные полоски, которые подкладывают для крепости под шов и ободок берестяной посуды [БТСЯЯ, Т. XIV, с. 105].
11. *Чабычах...* – невысокий берестяной сосуд округлой формы для хранения продуктов питания [БТСЯЯ, Т. XIV, с. 82].
12. *Хаһаа...* – конюшня, стойло для лошадей и жеребят [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 424].
13. *...боьудьулаах* – от русс. похожий.
14. *Оргунньугуттан...* – от *оргунньук* – окалина, рассыпающаяся при обработке раскалённого металла (железа) [БТСЯЯ, Т. VII, с. 320].
15. *...укулааттаах* – от *укулаат* – русс. уклад [БТСЯЯ, Т. XII, с. 111].
16. *Хангалас былчыннаах* – двуглавая мышца плеча, бицепс [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 304].
17. *...кычымынан* – от *кычым* – тебенок, тебеньки седельные (кожаные лопасти по бокам седла) [БТСЯЯ, Т. V, с. 412].
18. *...сулардаах* – от *сулар* – недоуздок [БТСЯЯ, Т. IX, с. 115].
19. *...кэбэхтээннэр* – от *кэбэхтээ* – уничтожать, истреблять кого-что-л. [БТСЯЯ, Т. V, с. 447].
20. *Күһэнэ...* – ритуальное украшение на спине шаманского плаща – металлическая пластинка в виде круга, изображающая солнце, луну и т.п. [БТСЯЯ, Т. V, с. 110].
21. *Өксөкү...* – дву- или трёхглавая мифическая птица [БТСЯЯ, Т. VII, с. 405].
22. *Өһөх бөлүөх...* – сгусток крови [БТСЯЯ, Т. VII, с. 479].

23. *Бүрүүлэх...* – от *бүрүө* – плева, плевра, оболочка [ТСЯЯ, Т. II, с. 643].
24. *...толторбоолоох* – от *толторбо* – возвышение, препятствие [Пек., Т. III, стлб. 2724].
25. *Сабарай чабычах...* – берестяная плоская посуда большой ёмкости для хранения кумыса [БТСЯЯ, Т. VIII, с. 115].
26. *Өбүмэр...* – лит. *өнүрүмэр* – крупный рогатый скот в начале четвертой зимы [БТСЯЯ, Т. VII, с. 445].
27. *...бабаарына...* – от русс. поварня; в олонхо: многоугольный сруб, жилище богатыря абаасы.
28. *...куорайыттан* – лит. *туорайыттан*.
29. *Тахха...* – лит. *тахса*.
30. *...дьорохоно...* – лит. *дьоробоно* – человек с длинными стройными ногами [БТСЯЯ, Т. III, с. 411].
31. *...ньябаан...* – серьезность, внушительный вид [Пек., Т. II, стлб. 1702].
32. *Түөллэн...* – от *түөлүн* – о ране: увеличиваться в размерах [Пек., Т. III, стлб. 2902].
33. *...офурдук* – лит. *ол курдук* – так, таким образом [БТСЯЯ, Т. VII, с. 212].

Г.Е. Саввинова

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ОЛОНХО «НЕСПОТЫКАЮЩИЙСЯ НЮСЭР БЁГЁ»

- Аан Алахчын Хотун** – дух-хозяйка Земли. 1270.
- Аан Уххан Тойон** – дух-хозяин огня и домашнего очага в Среднем мире. 1281.
- Айдаар кугас ат** (конь Айдаар Кугас) – полное имя: Атабынан ооньюур Айдаар Кугас ат – конь главного героя. 454, 760, 123, 465.
- Айыы Нуофалдын** (Айыы Нуогалдын) – полное имя: Тофус муостаах түөлбэ манган дүнүрдээх, торбо тэһииниттэн туора тутан үөскээбит Айыы Нуофалдын – удаган, старшая сестра главного героя; прилетает на помощь брату в облике стерха и доставляет ему живительную (молочную) влагу *үрүг илгэ*. 449, 758, 1089, 1202, 1885.
- Айыыныт Хотун** (Айыысыт Хотун) – божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 236.
- Ала Баабыр ат** (конь Ала Баабыр) – шестиногий конь богатыря абаасы Ёсөх Бёлёөх. 707.
- Ала Лоһуур/Лабыр обус** (бык Ала Лосуур) – бык богатыря абаасы *Алын Хара*. 1432, 1444.
- Алып Хара** – богатырь абаасы Нижнего мира. 1445.
- Байанай Тойон** – дух-хозяин тайги в Среднем мире. 651.
- Балгараа Баатыр** – младший брат богатыря абаасы *Ёсөх Бёлёөх*. 769, 1243, 1439.

Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөжө (Неспотыкающийся Нюсэр Бөгө) – полное имя: Атабынан оонньуур Айдаар Кугас аттаах Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөжө – главный герой олонхо, защитник племени айыы; умеет превращаться в орла для преодоления дальних расстояний, в Нижний мир спускается, превратившись в дым из курительной трубки. 455, 760, 1453, 1547, 1889, 1926.

Доргуйа Баай Тойон – отец богатыря айыы *Ого Туйгун*. 1896.

Дьюола Буурай Тойон (Джуола Буурай Тойон) – отец богатыря абаасы *Ёсөх Бёлөөх*. 766.

Илгэ Баай Хотун эмээхин (старуха Илгэ Баай Хотун) – мать главного героя. 426.

Иэйиэхсит Хотун – оберегающее божество, покровительствующее людям, конному и рогатому скоту. 438.

Күннэйэ Куо (Кюннэйэ Куо) – девушка айыы, младшая сестра главного героя. 756, 1886, 1909.

Күөх Боллох эмээхин (старуха Кюөх Боллох) – дух-хозяйка водоёмов Среднего мира. 643.

Кыргыз кыыһа / Илбис кыыһа (Кыргыз Кыыса) – дух кровопролития, убийства. 1375, 1674.

Мунг Сыналган эмээхин (старуха Мунг Сыналган) – мать богатыря абаасы *Ёсөх Бёлөөх*. 767.

Ньиргийэ Баай Хотун – мать богатыря айыы *Ого Туйгун*. 1895.

Оҕо Туйгун (Ого Туйгун) – богатырь айыы, суженый красавицы *Кюннэйэ Куо*. 1897.

Одун Хаан – в якутской мифологии: божество-властитель рока, живущий на восьмом ярусе неба; в олонхо: один из божеств Верхнего мира, предопределяющих судьбу человека. 1908.

Ордуос Баай Тойон оҕонньор (старик Ордуос Баай Тойон) – отец главного героя. 425, 754, 1883.

Оһол уола (Осол Уола) – дух бед-несчастий. 1373, 1675.

Өһөх Бөлөөх (Ёсөх Бёлөөх) – богатырь абаасы Нижнего мира. 773.

Уот Буруйдаан – кровожадный дух моря *Уот Кудулу* в Нижнем мире. 1535.

Уот Чолбоодой удаҕан (удаган Уот Чолбоодой) – шаманка Нижнего мира, старшая сестра богатыря абаасы *Ёсөх Бёлөөх*; прилетает на помощь брату в облике птицы смерти *өлөр өлүү өксөкү кыыла* (мифическая птица) и передаёт ему сгусток крови, придающий невероятную силу. 768, 1065, 1199.

Үрдүк Айыылар (Верховные божества) – божества Верхнего мира; упоминаются с *Юрюнг Аар Тойоном*. 1058.

Үрүҥ Айыы Тойон (Юрюнг Айыы Тойон) – главное божество Верхнего мира. 946

Халлаан түөрт илдьит бухатырдар (четыре посыльных богатыря Верхнего мира) – слуги *Юрюнг Айыы Тойона*. 958.

Чүмэчи кугас ат (конь Чюмэчи Кугас) – конь богатыря айыы *Ого Туйгун*. 1894.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аллараа дойду – Нижний мир. 765, 841, 1122, 1385, 1399, 1762.

Мунгхаат айы мунгур уруга, Дьангхаат айы тардыстар дьайыга (Предел страны Мунгхаат айы, предел страны Джангхаат айы) – в олонхо представляется как край Земли, граница между Средним и Нижним мирами. 1355, 1357, 1378, 1380.

Муус аартык (Ледовый перевал) – дорога, ведущая в Нижний мир. 1387.

Оонньохолуур очуос хайа, Ыстангалыыр ытык хайа (Двигающийся утёс, Подпрыгивающая гора) – горы Нижнего мира. 883.

Орто туруу бараан дойду – Средний мир. 39, 151, 186, 199, 861, 962, 1010, 1081, 1449, 1548.

Охсунар очуос хайа, Кыргынар кындья хайа (Утёс для поединков, Скала для схваток) – горы Нижнего мира, являющиеся местом для поединков богатырей. 179, 883, 952, 972, 1044, 1059, 1179.

Уот Кудулу байбал (море Уот Кудулу) – море Нижнего мира. 951, 968, 1041, 1061, 1194, 1428, 1484, 1514, 1534, 1554.

Үс Үкэн түгэгэ (Юс Юкэн тьүгэгэ) – сущее дно Нижнего мира. 1287.

Чыналбаннаах Чыыстай буолак (поле Чыналганнаах Чыыстай) – место схваток для богатырей в Нижнем мире. 948, 970.

С.Д. Львова

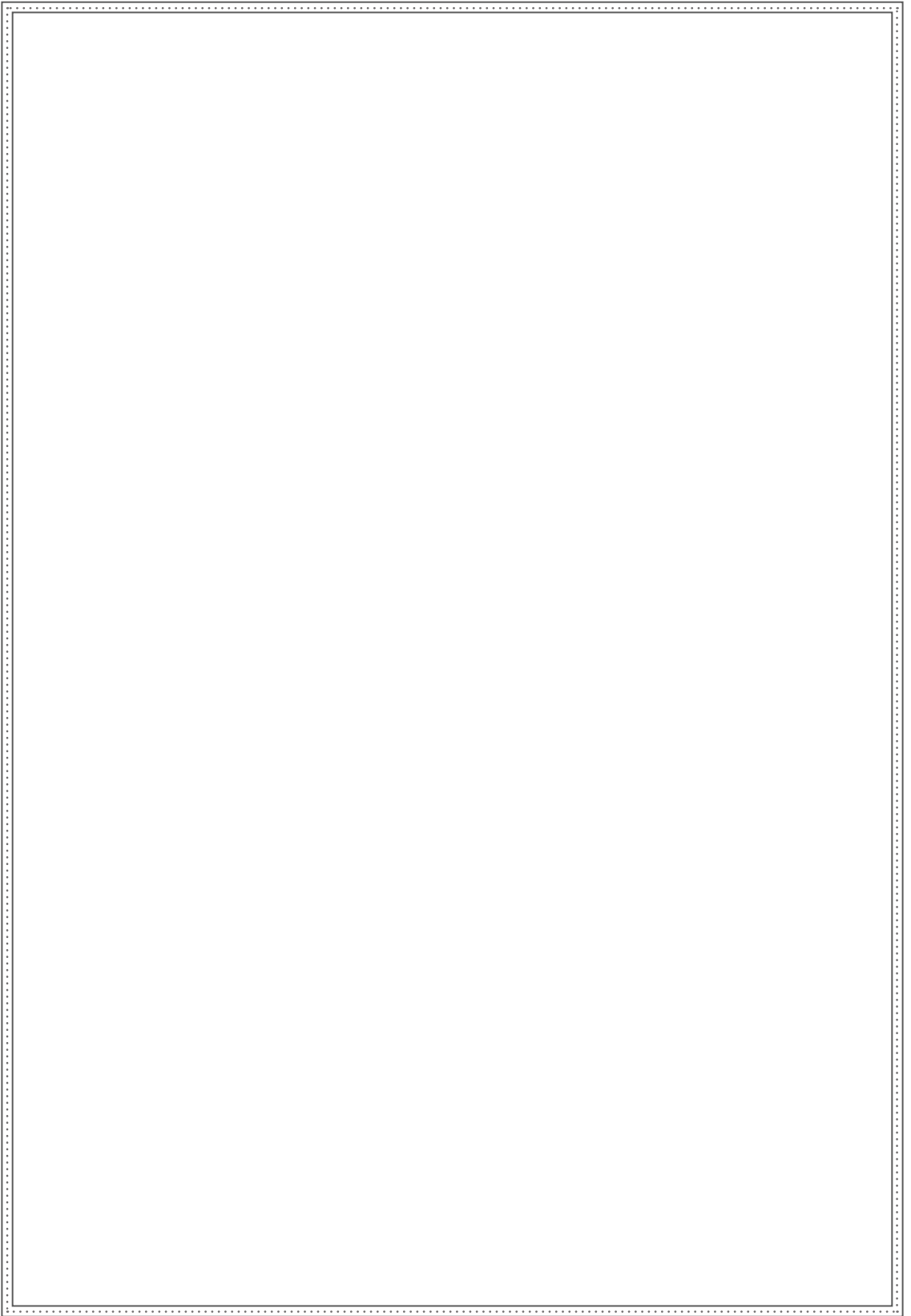
СЮЖЕТ ОЛОНХО «НЕСПОТЫКАЮЩИЙСЯ НЮСЭР БЁГЁ»

Структура	Эпизоды	Строки
<i>Вступление</i>	<p>В те стародавние времена, когда люди еще не разделились на племена, когда процветали бескрайние алаасы, окаймленные лесами, богатыми дикими животными и птицами, в Среднем мире жили Ордуос Баай Тойон и Илгэ Баай Хотун. У них было трое детей: старшая дочь – Айыы Нуогалджын удаган, сын – богатырь Нюсэр Бёгё и младшая дочь – красавица Кюннэйэ Куо, которую родители любили больше всех.</p> <p>Владения Ордуос Баай Тойона – бескрайние алаасы, несметное количество рогатого скота и лошадей, жилье с 44 окнами, с 88 подпорками. Многочисленные родичи.</p> <p>Описание богатырской внешности Нюсэр Бёгё, его одежды и охотничьего оружия.</p>	1-587
	<p>Мирная жизнь Ордуос Баай Тойона и его жены Илгэ Баай Хотун в изобилии и достатке.</p>	588-675
<i>Завязка первого звена сюжета</i>	<p>Появление из Нижнего мира богатыря абаасы Ёсёх Бёлёёх. Его сестра – Уот Чолбоодой удаган, брат – Балтараа Баатыр.</p> <p>Описание внешности богатыря абаасы Ёсёх Бёлёёх. Он прибыл из Нижнего мира с намерением жениться на сестре богатыря Нюсэр Бёгё Кюннэйэ Куо.</p> <p>Встреча богатыря абаасы с богатырем айыы Нюсэр Бёгё.</p>	676-809
<i>Развитие первого звена сюжета</i>	<p>Нюсэр Бёгё приходит в ярость. Поединок Нюсэр Бёгё с Ёсёх Бёлёёх. Ожесточенная схватка богатырей айыы и абаасы рушит жизнь Среднего мира. Верхние божества высказывают свою тревогу Верховному божеству Юрюнг Айыы Тойону. Борющихся богатырей решают забросить на каменный горный остров Чымалганнаах Чыыстай Буолак посреди огненного моря Уот Кудулу.</p>	810-1046
<i>Кульминация первого звена сюжета</i>	<p>На острове Чымалганнаах Чыыстай Буолак Нюсэр Бёгё и Ёсёх Бёлёёх продолжают ожесточенно биться. Оба обладают невиданной силой, не уступают друг другу. Однако вскоре обессиленные богатыри просят помощи у своих сестёр удаганок</p>	1047-1165

	<p>Айыы Нуогалджын и Уот Чолбоодой. Описание внешности удагана Уот Чолбоодой. Уот Чолбоодой приносит своему брату кровяной сгусток, дарящий бессмертие. Удаган Айыы Нуогалджын прилетает в образе стерха и приносит брату живительную (молочную) влагу.</p>	
	<p>С новой силой схватка богатырей стала еще ожесточеннее. В одно мгновение Нюсэр Бёгё, подняв Ёсёх Бёлёёх вверх, бросает в огненное море Уот Кудулу. Удаган Уот Чолбоодой хотела подставить свой бубен и поймать своего брата, но подросла удаган Айыы Нуогалджын и помешала ей. Одержав победу, Нюсэр Бёгё обернулся орлом, удаган Айыы Нуогалджын – стерхом, и они полетели в свою страну.</p>	1166-1233
<i>Завязка второго звена сюжета</i>	<p>По возвращении брат с сестрой видят – в отчем доме несчастье. Во время их битвы с Ёсёх Бёлёёх другой богатырь абаасы, Балтараа Баатыр, похитил младшую сестру, красавицу Кюннэйэ Куо. Нюсэр Бёгё собирается в поход, искать сестру Кюннэйэ Куо. Благословение отца богатыря Ордуос Баай Тойона. Описание пути богатыря.</p>	1234-1396
<i>Развитие второго звена сюжета</i>	<p>Нюсэр Бёгё превратившись в дым, спускается в Нижний мир. Описание невзрачного Нижнего мира. Описание поиска сестры в Нижнем мире. Встреча Нюсэр Бёгё с абаасы Балтараа Баатыр после преодоления всех препятствий.</p>	1397-1640
<i>Кульминация второго звена сюжета</i>	<p>Нюсэр Бёгё вступает в поединок с Балтараа Баатыр. Богатыри бьются три месяца и девяносто дней не переставая. Одержав победу, Нюсэр Бёгё освобождает красавицу Кюннэйэ Куо.</p>	1641-1764
<i>Развязка второго звена сюжета</i>	<p>Испив живительной влаги, Нюсэр Бёгё с сестрой Кюннэйэ Куо отправляются в свою страну. Праздник в честь возвращения детей. Описание счастливой жизни всей семьи.</p>	1765-1841
	<p>Появление богатыря айыы Ого Туйгун. Ого Туйгун просит руки красавицы Кюннэйэ Куо у богатыря айыы Нюсэр Бёгё, родителей и получает их согласие.</p>	1842-1948
<i>Заключение</i>	<p>Описание праздника в честь свадьбы красавицы Кюннэйэ Куо с богатырем айыы Ого Туйгун. Установление в Среднем мире счастливой жизни в мире и достатке.</p>	1949-2014

Г.Е. Саввинова

**ДОБУН МАҢАН ХАЛЛААН
ДЪУРААТЫГАР ТУРА ТӨРӨӨБҮТ
ДУУЛАҒА БААТЫР**

- 1   Былыргы дьыл
          Быдан мындаатыгар,
          Урукку дьыл
          Охсуһуулаах уорҕатыгар,
          Эрдэтээҕи дьыл
          Этиһиилээх иэнигэр,
          Ааспыт дьыл
          Анараа таһаатыгар,
          Сир ийэ хотун
- 10   Сизэрэй тиинг
          Тингилэҕин саҕаттан
          Тэлгэнэн-тэнийэн,
          Үүнэн-үөскээн,
          Уунан-улаатан,
          Сэттэ иилээх-саҕалаах
          Сир ийэ буолан,
          Аҕыс иилээх-саҕалаах,
          Айгыр-силик кизэргэллээх,
          Алта киспэлээх
- 20   Аан ийэ дойду буолан,
          Тоҕус иилээх-саҕалаах
          Туруу бараан дойду буолан
          Тупсан туругурбут,
          Ситэн силигилээбит.
- Баттыалаатар маталдьыйбат,
          Үктээтэххэ өҕүллүбэт,
          Кэйиэлээтэр кэйбэлдьыйбэт,
          Анньыалаатар айгыраабат,
          Тардыалаатар дьалкылдьыйбат
- 30   Аан ийэ дойду буолан
          Ананан үөскээбит,
          Туруу бараан дойду буолан
          Тупсан туругурбут,
          Сир ийэ буолан
          Ситэн сириэдийбит.
- Орто туруу бараан дойдуну
          Оҥоһуутун торумун
          Одуулаан көрдөххө,
          Акылаата хайдаҕын
- 40   Анааран көрдөххө:
          Сытар хайа сынгаһаланан,
          Буор хайа буодьуланан,
          Сир хайа сиксиктэнэн,
          Итии байҕал энгэрдэнэн,
          Сылаас байҕал сыдыаайданан,

Тонг байбал улабаланан,
 Аһыы байбал алыннанан,
 Туустаах байбал тулаланан,
 Улуу өрүс ойоѳостонон,
 50 Ойон тахсан
 Ойоѳолуу устар күннэнэн,
 Отут хонуктаах
 Тэргэн ый бэлиэлэнэн,
 Кингиниир киэнг халлаан
 Иккилээх таба кулгааѳын саѳаттан
 Уунан-улаатан,
 Үрдээн-тэбиллэн,
 Үс хаттыгастаах
 Өндөл манган халлаан буолан
 60 Үүнэн үөскээбит,
 Сэттэ хаттыгастаах
 Сибитиэй манган халлаан буолан
 Ситэн сириэдийбит,
 Аѳыс хаттыгастаах
 Айылгы манган халлаан буолан
 Айыллан үөскээбит,
 Тоѳус хаттыгастаах
 Добун манган халлаан буолан
 Туругуран тупсубут.
 70 Кингиниир киэнг халлаан барахсан
 Элбэх сулус энгэрдэнэн,
 Чолбон сулус доѳордонон,
 Үргэл сулус үөрдэнэн,
 Хара былыт ханыылаһан,
 Үрүң былыт үөрдүһэн,
 Араѳас былыт аргыстаһан,
 Сүллэр этинг сүргүөһүннэнэн*,
 Сааллар чаѳылѳан дапсыырданан,
 Сүлүһүн илбис дугуйданан,
 80 Кингиниир киэнг халлаан барахсан
 Көтүтэр көлөһөтө көстүбэт,
 Эргийэр изччэѳэ биллибэт,
 Тулааһына суох тутуллаан,
 Баѳаната суох барѳаран,
 Киспэтэ суох кэнгээн,
 Өһүөтэ суох үрдээн,
 Үңсэр сууттанан,
 Үңэр таңараланан,
 Үрдүк айыыланан,
 90 Үс хаттыгастаах
 Өндөл манган халлаан буолан

- Үүнэн-үөскээн табыстаҕа,
Сэттэ хаттыгастаах
Сибитиэй манган халлаан буолан
Ситэн сириэдийдэҕэ,
Тоҕус хаттыгастаах
Добун манган халлаан буолан
Тупсан торолуйдаҕа.
100 Орто туруу бараан дойду
Дьолун-соргутун,
Уйгутун-быйангы
Ыһыктыбакка турар буолар эбит:
Сүүрүк аты
Сүһүөх тардарынан
Сөҥ сүөгэй сүүдүрүннэнэн*,
Аллаах аты
Атах тардарынан
Араҕас илгэ быйаннаах,
110 Үтүө аты
Өрөҕөтүгэр тийэр
Үрүҥ илгэ үктэллээх,
Эттээх аты
Иэччэх тэбэринэн
Иэдьэгэй бадарааннаах,
Дьоруо аты
Тобугунан охсуллар
Добун күөх уйгулаах,
Сэлиик аты
120 Сийинэн силэллэр
Сизэрэй күөх сирэмнээх,
Хара дьоруо аты
Харытыгар хатыллар
Хампа күөх уйгулаах,
Туой буор үктэллээх,
Туранг буор кунустаах,
Тутум кумах дубайыылаах,
Чиэппэр кумах дьирбиилээх,
Арсыын* кумах ардайдаах,
130 Көмүһүнэн көпсөлөөх*,
Алмааһынан арыттаах,
Хара чох ханыылаах,
Ийэ буор ортолоох,
Ирбэт тонг алыннаах,
Күөх кырыс сабыылаах,
Сизэги-буодьу үктэллээх,
Сибэккинэн кизэргэллээх,
Сардаананан сабыылаах

- 140 Орто туруу дойду барахсан
Уолбат уйгулаах,
Быстыбат быйаннаах,
Мас тийбэт баайдаах,
Ураҕас тийбэт уйгулаах,
Охтубат уһун дьылҕан* мастаах,
Уолбат диринг далай уулаах,
Отун-маһын төбөтүгэр
Оһуор ойуу түспүтэ,
Орохсуйбакка турар эбит.
- 150 Орто туруу дойду барахсан
Этэрбэскэ кэһиллэр
Илгэ быйаннаах,
Олооччунан кэһиллэр
Уйгу быйаннаах,
Кэтинчэнэн кэһиллэр
Кэрэ быйаннаах,
Атағынан кэһиллэр
Айылгы быйаннаах,
Бырта бырааннаах,
Харта хайалаах,
Үргүннэх үрүйэлээх,
- 160 СҮА СҮҺЫЛААХ,
Алтан алаастаах,
Хорҕолдун хонуулаах,
Чоҕочу* толоонноох,
Иэдьэгэй бадарааннаах,
Ыстангалы оонһуур
Ытык хайалаах,
Ойуоккалы оонһуур
Очуос хайалаах,
Кыталык түһэн
- 170 Кыҥкыначчы ыллаан ааһар
Кылбаа манган кырдаллаах,
Туруйа түһэн
Лонкуначчы ыллаан ааһар
Толомон манган толооннордоох эбит.
- 180 Көтөр кынаттааҕа
Күннээн турдағына:
Ыллыы турар чыычаахтаах,
Көтө турар күөрэгэйдээх,
Дайа турар татыйыктаах,
Барбат бараахтаах,
Көппөт көнчөхтөөх*,
Куоппат кураҕаччылаах,
Быстыбат былдырыыттаах,

190 Ханыылаһан үөскүүр хаастаах,
Холбоһон үөскүүр кубалаах,
Кыттыһан үөскүүр кыталыктаах,
Доһордоһон үөскүүр туруйалаах,
Аргыстаһан үөскүүр андылаах,
Көрсүһэн үөскүүр көбөннөөх,
Үрдүк хара тыатыгар
Өрөөбөккө үөтэр өтөннөөх,
Кэрии хара тыатыгар
Кэлэбэйдээбэккэ кэпси турар кэбэлээх,
Тумул хара тыатыгар
Тохтообокко чоргуйа олорор тойонноох [эбит].

200 Орто туруу дойду
Килбэйэр киинигэр,
Чогдойор саалыгар,
Хабыллар хаба ортотугар
Киирэн тураммын,
Арҕаа диэки өттүн
Арыя баттаан көрбүтүм:
Атыр эһэ арҕаһын түүтүн
Арыя тарпыт курдук
Адаар хара тыалар
Аргыстаһан-анньыһан,
Тутуһан-доһордоһон,
Сиэттиһэн-сэндэлиһэн,
210 Улаҕата көстүбэт,
Унуоргута биллибэт,
Уйгулаах-быйаннаах
Улуу тыа буолан,
Айыыһытгаах арҕаа халлаан
Аннын диэки
Унааран көбөрөн
Түһэн бара турда.

Ол бэтэрээ өттүн диэки
Көрө түспүтүм –
220 Хонкугур төбөлөөх,
Хоннорхой* хатырыктаах,
Хоппоһор силистээх,
Куодалаах* саастаах,
Лоһуор көмүс туораахтаах
Хонгорой дуопсун тумулар*
Холбоһон түһэн бардылар.

Ол бэтэрээ өттүн диэки
Көрө түспүтүм –
Сиибиктэ отгоох,
Синик талахтаах,

- 230 Сэбирдэхтээх-мутукчалаах
 Сиздэрэй тыа буолан
 Сизеттиһэн түһэн бардылар.
 Ол бэтэрээ өттүн диэки
 Аҕыс салаалаах ача күөх от
 Анньан үүнэр,
 Айыыһыт Хотун ала чахчы
 Аарыгырбыт алаастардаах эбит.
 Хоту өттүн
- 240 Куоһара баттаан көрбүтүм –
 Киис кыыл кэтэҕин түүтүн
 Кэдэрги туппут курдук
 Кэриир хара тыалар
 Кэккэлэһэн-сизеттиһэн,
 Тутуһан-доҕордоһон,
 Анньыһан-аргыстаһан
 Улаҕата биллибэт,
 Унгуоргута көстүбэт
 Улуу тыа буолан
 Унааран түһэ турда.
- 250 Ол бэтэрээ өттүн көрбүтүм –
 Сэттэ үрэх сизеттиһэн,
 Аҕыс үрэх аргыстаһан,
 Тоҕус үрэх тутуһан,
 Аарыгыран-айгыраан ааһар эбит.
 Ол бэтэрээ өттүн
 Көрө түспүтүм –
 Толбонноох ньуурдаах,
 Туруору унгуохтаах,
 Дорҕоонноох саңгалаах,
 Туорум* көмүс курдаах,
 Тумустаах этэрбэстээх
 Тойон ама дьоннор
 Тугу эмэни
 Толкуйдуу туралларын курдук
 Лоһуор көмүс туораахтаах
 Лонкунас тиит мас
 Тумуллардаах эбит.
 Ол бэтэрээ өттүгэр
 Тоҕус салаалаах добун күөх от
- 270 Тупсан торолуйар
 Толуу манган толооннордоох эбит.
 Илин өттүн диэки
 Эргитэ баттаан көрбүтүм –
 Эрдэҕэс улар
 Эrbийэтин* түүтүн

- 280 Арыя тарпыт курдук
Эргэнэ хара тыалар
Энгэрдэһэн-сиэттиһэн,
Тутуһан-доҕордоһон,
Аргыстаһан-анныһан,
Унгуоргута көстүбэт,
Улаҕата биллибэт
Улуу тыа буолан,
Унааран түһэ турда
Иэйэхситтээх илин халлаан аннын диэки.
Ол бэтэрээ өттүн диэки
- 290 Көрө түспүтүм –
Кэрэмэс саһыл тыһын
Кэккэлэтэ туппут курдук
Кэриир хара тыалар
Кэккэлэһэн түһэн бара турдулар.
Ол алын тардыытыгар
Эрийии көмүс иирэлээх,
Тардыы көмүс талахтаах,
Үрүң көмүс үөттэрдээх,
Тааллар үтүө хонуулардаах эбит.
Соҕуруу диэки
- 300 Суоһары баттаан көрбүтүм –
Соһо чуоҕур* хайалар
Суксуруһан киирбиттэр,
Ол бэтэрээ өттүгэр
Толуу көмүс ыарҕа
Тута батыһан
Үүнэн киирбит,
Сатыы көмүс ыарҕа
Саба үүнэн киирбит,
Ол алын кырыытыгар
Кийиит кыргыттар барахсаттар
- 310 Ханыылаһан-тутуһан,
Ханалдыыччы хааман
Киирэн иһэллэрин курдук
Туналы манган туостаах,
Сиэрэй солко сэбирдэхтээх
Хатың мас хадьяаһыннаах* эбит.
Ол алын тардыытыгар
Үс салаалаах үкэр күөх от
Өрө үтэн үүнэр
Үтүөкэннээх үрүйэ тардыылаах эбит.
Аар тайҕатыгар
- 320 Адаар муостаах,
Ардай аһыылаах,

- Күндү түүлээх,
 Саһыла-саарбата,
 Үүһэ-тиингэ
 Үрдэ суох үөскүүр эбит.
 Диринг далайыгар
 Салыгнаах* бөҕө салаллыбыт,
 Хайыылаах бөҕө хайыспыт,
 Сүргүөхтээх бөҕө сүргүйбүт,
 330 Лапчааннаах бөҕө тахсыбыт,
 Искэхтээх бөҕө ыабыт.
 Уутун баайын
 Иччитэ Күөх Боллох эмээхсин
 Көрөр-истэр эбит,
 Тыатын баайын
 Баралы Кэскил
 Баай Барыылаах
 Байанай Тойон
 Көрөр-истэр эбит.
 340 Хонуу аайы
 Хоноҕор муостаах ынах сүөһү
 Хойдон-мустан үөскүүр эбит,
 Сыһыы аайы
 Сыспай сиэллээх,
 Сыыдам сырыылаах
 Сылгы сүөһү
 Сытайан туран үөскүүр эбит.
 Үс күннүк сиртэн
 350 Үллэн көстөр
 Туой кэрэ булгунных үрдүгэр
 Аарыма бэйэлээх
 Аал Луук Мас
 Ангаарыйа үүнэн,
 Үс хаттыгастаах
 Өндөл манган халлаан
 Үөһээ өттүгэр тахсан,
 Сэттэ хаттыгастаах
 Сизэрэй манган халлаан
 Нөнгүө өттүгэр тахсан,
 360 Аҕыс хаттыгастаах
 Арылы манган халлаанга
 Анһыллан баран,
 Төрөөбүт сирин диэки
 Төттөрү иэҕиллэн түспүт,
 Үөһээ үргүөрдээх
 Үс бийһин ууһун
 Үргүөрүттэн чаһыйан,

- 370 Орто дойдуга
Араҕас илгэнэн алла,
Үрүҥ илгэнэн үллэ турар эбит.
Алын силиһэ
Ириэнэх сири ирдээн туран
Тонг сири тобулу үүнэн баран,
Аллараа аҕыс бийһин
Аан аргыарыттан дьулайан,
Төрөөбүт сиригэр
Төттөрү изьиллэн тахсан
Үрүҥ илгэнэн үллэн,
380 Араҕас илгэнэн аллан,
Үүт көлүйэ буолан күлүмнээбит эбит.
Мантан иннинэн сирэйдээх,
Икки атахтаах,
Эргийэр иэрчэхтээх,
Хайыһар хаалдьыктаах,
Көтөр кынаттаах күндүтэ,
Сүүрэр атахтаах сүүнэтэ
Мантан аһаан-сиэн
Күүс ылар эбиттэр.
390 Хайдах мас эбитий диэтэххэ –
Хара көмүс хатырыктаах эбит,
Мотуок солко мутукчалаах,
Сизэрэй солко сэбирдэхтээх
Намчы лабаалаах эбит,
Чороону таннары туппут курдук
Лоһуор көмүс туораахтаах эбит.
Аан ийэ дойду иччитэ
Аан Алахчын Хотун
Алҕаан-арчылаан ааһар,
400 Аал Луук Мас бэйэтин иччитэ
Алам Лахсым Хотун
Тарбахтаахха таарыйтарбакка,
Тынгырахтаахха тыыттарбакка,
Илиилээххэ туттарбакка,
Көрөр истэр эбит.
Бу дойду дьоллоох туонатыгар,
Саргылаах саппыйатыгар,
Быйаннаах быттыгар
Баһаам улахан
Балаһан тутуллаан турар эбит.
410 Таһыгар тийэн көрбүтүм –
Түөрт уон түөрт сиринэн
Дьөлүтэ сынһан,
Сыйыы кыл түннүктээбит эбиттэр.

- Кинилэр диэтэх дьон
 Сэтгэлээх атыыр оҕус тириитинэн
 Бүрүйэн онгорбут лип хаан ааннарын
 Арыя тардан иһирдьэ киирбитим –
 Кэрэ онгоһуулаах үтүө дьэиэ эбит:
 420 Айгыраан аймаһыйыа диэннэр
 Аҕыс уон аҕыс маҕаналаабыттар,
 Долгуйан тохтуо диэннэр
 Тоҕус уон тоҕус өһүөлээбиттэр,
 Үөһэттэн үргүөрдээх
 Үс бииһин ууһун
 Үргүөрэ үргүйүө диэннэр
 Үс хос үрүттээбит эбиттэр,
 Алларааттан айдааннаах
 Аҕыс бииһин ууһун
 430 Аргыара аргыйыа диэннэр
 Аҕыс хос алыннаабыттар эбит,
 Орто дойду ороһуоллаах салгына
 Курдары охсуо диэннэр
 Уон хос ойоҕостообуттар эбит;
 «Ээх» диэх курдук истиэнэлээх,
 «Сөп» диэх курдук сөбүргэнэлээх*,
 «Нуу» диэх курдук долбуурдаах,
 «Хайдах этэй» диэх курдук хаппахчылаах,
 «Туох этэй» диэх курдук чуулааннаах,
 Суостуганнаах-мэнилгэннээх
 440 Аҕыс кырыылаах
 Суо хаан оһоҕу туруоран,
 Киэнг нэлэмэн холумтаны
 Онгорон кэбиспиттэр.
 Олонхотун олонхо,
 Омуннааҕын омуннаах:
 Тоҕус тиити туруору симэн кэбиспиттэрэ –
 Лонкуначчы умайа турар эбит.
 Алта хос араҥа дьапталҕа туоһунан
 Алта атахтаах манган сандалыны
 450 Туруоран кэбиспиттэр,
 Ойуоккалаан кэлэн
 Оннуларын булар
 Олопостоох эбиттэр,
 Ыстангалаан кэлэр
 Ыскамайкалаах эбиттэр.
 Дьэ, доҕоттор,
 Уҥа диэки олорор киһи
 Улар саҕа буолан көстөр эбит,
 Хангас диэки олорор киһи

- 460   Хабды саға буолан көстөр эбит,
Суол ааныгар олорор киһи
Суор саға буолан көстөр эбит,
Кэтэбэриин олорор киһи
Кэбэ саға буолан көстөр эбит.
Дьэ манна
Сири иһит бөбө сириэдийбит,
Кымыс бөбө
Кырылаччы кыынна турар эбит.
Хайырбастаах ойуулаах
- 470   Хамсатар бөбө ханыыласпыт эбит,
Удьаа хамыйах ууруллубут,
Бадаайы хамыйах бааралаабыт,
Чороон аях чуоҕуйбут,
Кэриэн ымыа кэккэлээбит,
Матаарчах иһит бааралаабыт,
Бэлкэй иһит бэлэмнэммит,
Чамчааһыннаах сииктээх,
Талах иилээх чабычах бөбө наардаммыт,
Ыаҕас бөбө ыйаммыт,
- 480   Саар ыаҕас сааһыламмыт,
Буор күөс мунньустубут,
Алтан олгуй өрүллүбүт,
Кытыа бөбө кыстаммыт,
Уйгу-быйан олохсуйбут,
Кэрэ кэскил кэккэлэспит.
Лип хаан ааннарын
Тиэрэ анһан,
Ыары-сүтүү ыксалаабатах,
Дьан-дьаһах таарыйбатах,
- 490   Тумуу-сөтөл тохтооботох,
Өлүү-сүтүү үтүрүйбэтэх
Чэлгиэннээх тэлгэһэлэригэр тахсыбытым:
Аал уот оттуллубут,
Алгыс тыла этиллибит,
Тоҕой сэргэ туруоруллубут,
Унаар буруо олохсуйбут.
Кирдээх тиэргэн кэнээбит,
Саахтаах тиэргэн салаллыбыт,
Ылаах тиэргэн ырааппыт.
- 500   Күрүө үөһэ күрүөлээх,
Хаһаа үөһэ хаһаалаах,
Бүтэй үөһэ бүтэйдээх
Хотон бөбө холбоспут,
Титиик бөбө тиксиспит.
Өйдөөн-дьүүллээн көрдөхпүнэ:

- 510 Үрүн түүлээх сүүрүктэрэ
 Үрдэ суох үөскээн,
 Үрдүк өттүктэринэн үтүрүһэн
 Үргүүк буолан,
 Үөл тыаны
 Үлтү үктээн тахсыбыттарын,
 Өрүскэ санаалаахтар
 Үөл баалкынан
 Үлтү сынньан,
 Өлөөнкүлээн сизбиттэрин ордугун
 Өрө анньан үөскүү турар эбит;
 Хара түүлээх сүүрүктэрэ
 Харса суох үөскээн,
 520 Халтан ойоѳосторунан хабырыһан
 Хаамар үлүгэр буолан,
 Хара тыаны
 Хампы кэһэн тахсыбыттарын,
 Харам санаалаахтар
 Хатын баалкынан
 Хампы сынньан,
 Хатаран сизбиттэрин иһин
 Хардары анньан үөскүү турар эбит.
 Бу баайга-дуолга,
 530 Олоххо-дьаһахха
 Кимнээх олорор эбиттэрий диэтэххэ –
 Төрүт Баай оѳонньор,
 Төлкө Баай эмээхсин
 Ыал буолан,
 Ыыр үктээн,
 Арыы тыа курдук
 Аймах-билэ дьоннонон,
 Көѳөн кус үөрүн курдук
 Көр-билэ дьоннонон,
 540 Отчут-масчыт уолаттардаах,
 Үтүө үлэһит дьахталлардаах эбит,
 Тоѳус уон субан туруйа уолаттар
 Доѳуһуолланан,
 Аѳыс уон кэрэ кыталык кыргыттар
 Арыалдьыттанан,
 Байан-тайан олороллор эбит.
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Уҥа диэки
 Улааны охторон,
 Хангас диэки
 550 Хараны суулларан,
 Кэтэѳэриин диэки

- Кэрэни охторон,
Суол ааныгар
Суру суулларан,
Халын хаһаны хайытан,
Суон саалы бысталаан,
Ол курдук
Уйгу быйангарын улайдааннар,
Кэрэ быйангарын кэбэктээннэр,
560 Сыанан сынгалаһан,
Уохтаах кымыһынан
Утахтарын ханнаран,
Саамал кымыһынан
Санааларын тарҕатан,
Көйүү кымыһынан
Көхсүлэрин анһан,
Көр бөҕөнү көбүлүттэн тутан,
Оһуохай бөҕөнү оонньоон,
Үнкүү бөҕөнү үнкүүлээн,
570 Олонхо бөҕөнү олохтоон,
Кэпсээн бөҕөнү кэпсэтэн,
Хомус бөҕөнү тардан,
Сүбэлэһэн-амалаһан,
Сүүс-сүүстэриттэн өйөһөн олоһбуттар.
Ол да буоллар,
Биир итэбэстээх эбиттэр –
Оҕолоро суох буолан санааргыыллар эбит.
Оҕонһор:
«Уол оҕо буоллар,
580 Айыы хаан аймағын
Араҕаччылыа этэ», – диир эбит.
Эмээхсин:
«Дьахтар кыыс
Төрүүрэ буоллар,
Киһи төрдө буолуо этэ», – диир эбит.
Ол эрэри,
Олонхотун олонхо,
Эмээхсин дьахтар
590 Ыарахан буолан ыадаһнаабыт,
Хат буолан ханалдьыйбыт.
Дьэ, биир хоһон биир ыйдаммыт,
Икки хоһон икки ыйдаммыт,
Үс хоһон үс ыйданар,
Тоһус хоһон
Тоһус ыйа томточчу туолан,
Талыы киирэн
Оҕолоһоору ыксаатаҕа.

- Офонньорун ынгыран:
 «Отто киллэр,
 600 Офо төрөтөр эмээксини
 Ынгыра оџус», – диэтэџэ.
 Айыыһыты кытта аргыстаспыт,
 Иэйиэхсити кытта энэрдэспит
 Эмээхсин барахсан
 Элбэх дьахтары быыһаабыт киһи эбит.
 Офонньор от чиэппэрин
 Хайа харбаан киллэрбит уонна
 Сүөһүтүн-аһын көрө тахсыбыт.
 Ол кэмнэ
 610 Эмээхсин дьахтар быыһаммыт.
 Уол оџо бэрдэ
 Төбөтүнэн түспүт,
 Онтон тура биэрбит,
 Эмээхсин киинин быһарын кытта
 Сыыһа-халты туттаран
 Таһырдыа ыстаммытыгар,
 Офо төрөтөөччү ыһытыты турбут:
 «Оџону тут!
 Офо сүүрэн куотта!» – диэбит,
 620 Офонньор экирэппит да, сиппэтэх.
 Туруйа түһэр толоонунан,
 Кыталык ыллыыр кырдалынан,
 Сяа сыһыынан,
 Хорџолдьун хонуунан,
 Алтан алааһынан куотан хаалар.
 Уол оџо
 Тингилэџин тыаһыттан тэбиэһирэн,
 Уллунгаџын тыаһыттан уордаһан,
 Бардаџын аайы эбиллэн испит.
 630 Офонньор тыына кылгаабыт,
 Тынгата улааппыт,
 Куоттаран кэбиспит.
 Офонньордоох эмээхсин
 Санаа бөџөџө түспүттэр,
 Сүрэхтэрин төбөтүн,
 Харахтарын харатын
 Мүччү тутан,
 Сүбэлэһэн бараннар,
 Улуу Дьаргыл удаџаны аџалтаран,
 640 Офонньор киһи көрдөһө олорбут:
 – Дьэ-буо!
 Көрдөһөр күтүөннээх,
 Ааттаһар ахсааннаах,

- Үнэн-сүктэн көрдөһөбүн!
Сүрэхпит төбөтүн,
Харахпыт харатын сүтэрдибит.
Дьэ, биллэххинэ эн билиэбинг,
Эрэйдэнэн көрдөргүн,
Эрэйгин үчүгэйдик төлүөхпүт.
650 Үйэбитигэр бири төрөппүпүтүн –
Онтубутун сыыһа туттубут.
Дьэ, орто дойдуга
Айыбыт суох этэ,
Алгыстан атыны билбэт этибит...
Удаһан аал уоту отуннаран
Алгыс тылын этэн,
Хагдан эһэ тириитин уурдаран,
Онтукатын туора миинэн,
660 Түөлбэ манган дүнгүрүн
Торҕо тэһииниттэн туора тутан,
Кэдэгэр былаайаһынан
Үс түүннээх күн дирбийэн,
Ыллаан ынгсалытан,
Кутуран кулуһутан,
Хайдах тугу билбитин
Тылынан кэпсээбит:
– Тоһус хаттыгастаах
Добун манган халлаанга
670 Түүрт дьөһүөлдүт бухатыырдар
Көмүс биһиккэ сытыаран
Көрөр-истэр эбиттэр.
Өбүллүбэт үрүң көмүс торуоскалаах,
Үрдүк нуоҕай бэргэһэлээх
Үрүң Айыы Тойон дьаһалынан
Күн кыыһа
Күөгэлдьин удаһан
Көрөн-истэн,
Эрчийэн-эллээн,
Өлбөт үөстээн,
680 Хайдыбат тириилээн,
Тохтубат хааннаан,
Тостубат унуохтаан,
Сылайбат сындааһыннаан,
Эллэммэт ингиирдээн,
Күн улуһун көмүскүүргэ,
Айыы аймаһын арангаччылыырга
Орто дойду
Улуу дуолан бухатыыра онгороллор.
Күүскэ көбөөбүт*,

- 690 Омуннаахтык улааппыт,
 Онон сотору кэминэн
 Тэрийэн ыытыахтара! – диэн,
 Улуу Дьаргыл удабан
 Тохсус халлаан домньуттара,
 Ахсыс халлаан арчыһыттара,
 Сэттис халлаан сирдьиттэрэ
 Тэрийэн түһэриэхтэрэ диэн түмүктээбит.
 Улуу удабаны
- 700 Мааны малааһынынан
 Үрдүктүк уруйдуурга
 Үөрүү тэрийбиттэр.
 Уҥа диэки улааны охторон,
 Хангас диэки хараны,
 Кэтэҕириин диэки кэрэни,
 Суол ааныгар суру сууларан,
 Хаамтара сылдьан
 Хабарҕатын быһан,
 Сүүрдэн иһэн
 Сүннүүн анньаннар,
- 710 Илгилэппитинэн игиирдээн,
 Тыыланната сылдьан тыстаан,
 Халын хаһаны хайытан,
 Суон саалы бысталаан,
 Түөлбэ түһүлгэни тэрийэnnэр,
 Саамал кымыһынан
 Санааларын тарҕатан,
 Көйүү кымыһынан
 Көхсүлэрин анньан,
 Уохтаах кымыһынан
- 720 Утахтарын ханнаран,
 Сыанан сынгалаһан,
 Барҕа малааһыны онорбуттар.
 Олонхоһут онно олонголообут,
 Тойуксут онно туйбут,
 Кэпсээннээх онно кэпсээбит.
 Тарбахтаах бөҕө таптаспыт,
 Сыһаахтаах бөҕө сылласпыт.
 Дьэ, улуу удабаны тэрийэн
 Хараны ханыылааннар,
- 730 Үрүнгү үөрдээннэр,
 Үүрэн-үтүрүйэн биэрбиттэр.
 Ол кэnnэ уруккуларын курдук
 Кэрэ быяаннарын кэбэхтээн,
 Уйгу быяаннарын улайдаан олорбуттар.
 Биир күн,

- 740 Күн ортотун сағана
Кингинир киэн халлаан
Киэбэ-киэлитэ уларыйан барда.
Сэттэ хос силлиэ сипсайдэ,
Ағыс хос аан холорук аргыйда,
Тоғус хос добун холорук
Тута батыһан түстэ.
Кунан оғус
Кутуруга быстар
Холоруга түстэ,
Бургунас ынах
Муоһа булгуруйар
Буркуна буолла.
- 750 Кус баһа быһынна,
Кута төбөтө тиэрилиннэ,
Куба көхсө дьөлүннэ.
Самыырдаан дабдыгыратта,
Толонноон* добдугуратта.
Оҕонньор:
«Туох ааттаах
Кэлэр кэнньиэрэ* буоллаҕай?» – диэн
Таһырдыа тахсыбыта,
Тойон сэргэ таһыгар
Кыталык Элэмэс ат сылгы көлөлөөх,
760 Үс хос үрүн көмүс куйахтаах,
Толору сэптээх
Айыы бухатыыра турар эбит.
Өйдөөн көрбүтэ,
Бэйэлэрин сүрэхтэрин төбөтө,
Харахтарын харата эбит.
Үөһэ уостарыттан
Үс хамыйах хаан
Аллан тахсыар диэри
Уураһан-сыллаһан баран,
770 Дуулаҕа Баатыр
Манньык тыллаах-өстөөх буола
Турбута эбитэ үһү:
– Миигин сэттис халлаан сирдьиттэрэ,
Ахсыс халлаан арчыһыттара,
Тохсус халлаан домньуттара ыланнар,
Көрөн-харайан
Көмүс биһиккэ бигээннэр,
Үрүн Аар Тойон ыйаағынан
Күн кыыһа
780 Күөгэлдьин удаҕан
Алҕаан-арчылаан,

- Хайдыбат халын тириилээн,
 Тостубат унуохтаан,
 Сылайбат сындааһыннаан,
 Өлбөт үөстээн онгордо.
 Көхсүттэн тэһииннээх
 Күн улууһун көмүскүүргэ,
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы аймаҕын арангаччылыырга ананан,
 790 Орто дойду
 Улуу бухатыыра буолан,
 Үс хос
 Үрүҥ көмүс куйах таҥастаан,
 Сэттэ уон бууттаах
 Лиһиэр тимир этэrbэстээн,
 Бэрт тимир бэргэһэлээн,
 Тоҕус уон бууттаах
 Чомпо тимир сүлүгэстээн,
 Томуон-имиэн дойду
 800 Туоһа туостаах,
 Кимиэн-имиэн дойду
 Киилэ кииллээх,
 Улуу кыыл
 Муоһа укулааттаах,
 Хахай кыыл
 Иэнин ингиэрэ киристээх,
 Эрчимнээх элбэрээктээх*,
 Сыаҕа сыналыһар,
 810 Эккэ энэлийэр,
 Хаанга хаһытыыр,
 Өһөххө үөгүлүүр
 Мас баалтаар
 Охторуулаах охтордоох,
 Уһугар оһоллоох,
 Биитигэр бэтэлээх,
 Ойуулаах уктаах,
 Оһуордаах өнчөхтөөх
 Уһун батас[таан],
 Уот кыһа
 820 Оргунньугуттан оҥоһуллубут
 Олуй-моһуой быһахтаан,
 Ала Дьаҥса уус аалан,
 Көкөөнөй уус күөртээн,
 Бакаанай уус балталаан,
 Хатан уус хатаран [биэрбиттэр].
 Миинэр мингэм,
 Көлүнэр көлөм,

- 830 Тардыстар далаһам
Үс былас
Өрүкүйэр көбүллээх,
Сэттэ былас
Тирири нэлим сиэллээх,
Уон былас
Оҥочо куйаар кутуруктаах,
Түөрт түөрэм туйахтаах,
Күөрэйэр күөннээх,
Хангыл былчыннаах,
Тангара бэчээттээх,
Иһит курдук
- 840 Эргичингнэс харахтаах,
Күөрт курдук
Көҥдөй тыыннаах,
Тонгус киһи туут хайыһарын
Тонгот хаарга
Туруору аспытын курдук
Тулланнаан хамсыыр
Лоһуор көмүс кулгаахтаах,
Бардам барыылаах,
Күүстээх айаннаах,
- 850 Сылайбат сындааһыннаах,
Күүстээх айанга көхсүттэн
Көмүс кынат көтөбөр,
Ахсым айанга арбаһын кэбэтиттэн*
Алтан кынат аннылар,
Дьөһөгөйтөн төрүттээх
Ат сылгы барахсан
Көһүүн көмүс көнтөстөөх,
Тиһэ көмүс тэһииннээх,
Аарыктаах сулардаах,
- 860 Айгырастаах үүннээх,
Босхо былыт ботолоох,
Сүүрэр былыт сөрүөлээх,
Хатан бүүргэ ыҥыырдаах,
Кыһыл көмүс кычымнаах,
Дьапта көмүс чампараактаах,
Иирэр мэнэһик ингэһэлээх*.
Айан үөскэппит аҕам,
Иитэн үөскэппит ийэм барахсан,
- 870 Аал уотум иччитэ
Аан Уххан Тойон эһэм,
Иэримэ дьийэм иччитэ,
Атыҥырыы көрүмэн!
Аан дойдум иччитэ

- Аан Алахчын Хотун эдьийим,
 Аал Луук Маһым иччитэ
 Алам Лахсым эдьийим,
 Атыңырыы көрүмэн!
 Төрөөбүт дьизбэр
 Төннөн кэлбиппинэн,
 880 Эдьийдэрим-убайдарым,
 Аймах-билэ дьоннорум,
 Үөрүң-көтүң,
 Түһүлгэни төрүттээн! – диэтэҕэ.
 Төрүт Баай оҕонньор
 Түөллэн олорон,
 Маннык тыллаах буолбут:
 – Дьэ уолаттарым-кыргыттарым,
 Чугаһы чуораанынан,
 Ырааҕы атынан ыңгырын!
 890 Аймах-билэ дьоммутун мунһан
 Барҕа малааһынна,
 Үрдүк үөрүүтэ тэрийиэҕин,
 Түһүлгэни төрүттүөҕүң! – диэтэҕэ.
 Төлкө Баай эмээхсин
 Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
 Хоммут уоһун хоннорон,
 Маннык сангалаах буолбут:
 – Дьэ тоҕус ойоҕоһум иһигэр,
 900 Тойон сүрэҕим анныгар
 Дурдаланан үөскээбит
 Оҕом барахсан
 Улуу бухатыыр буолан,
 Ийэ сиригэр эргийбитигэр
 Үрдүк үөрүүтэ тэрийиэҕин,
 Кыталык кэрэ кыргыттарым,
 Субан туруйа уолаттарым! – диэтэҕэ.
 Дьэ үс күннээх-түүн
 Көр бөҕөнү
 910 Көбүлүттэн тутан,
 Оонньуу бөҕөнү
 Оройуттан тутаннар,
 Тойук туойан,
 Ырыа ыллаан,
 Олонхо бөҕөнү олонголоон,
 Үңкүү үтүөтэ,
 Көр-күлүү улаһана [буолбут].
 Сыһаахтаах бөҕө сыллаһан,
 Уостаах [бөҕө] убураһан,
 Тарбахтаах бөҕө таптаһан,

- 920 Саамал кымыһынан
Санааларын тарҕатан,
Көйүү кымыһынан
Көхсүлэрин анһан,
Уохтаах кымыһынан
Утах ханнаран,
Көрүлээн-оонньоон бүппүттэр.
Ол кэннэ
Дуулаҕа Баатыр
- 930 Кыталык Элэмэс атын аҕалан,
Аарыктаах сулардаан*,
Айгыраस्ताах үүннээн,
Тиһэ* көмүс тэһииннээн,
Көһүүн көмүс көнтөстөөн,
Хатан бүүргэ ыңгырынан
Хам тардан,
Таңаһын-куйаҕын,
Туох баар туттар сэбин
Иилинэн баран,
Атын үрдүгэр «хап» гына
- 940 Олоро түһэн баран,
Саахтыар диэри
Салайа тардан,
Ииктиэр диэри
Эргитэ тардан,
Кымньыылаан кыһыгыраппыта,
Солууччах эти
Сулуйа дайбаата,
Кырбас эти
Кыһыйа оҕуста,
- 950 Элгээн оннун саҕаны
Эрийэ тэптэрдэ,
Күөл оннун саҕаны
Көңү үктэттэ.
Эмти тэптэрбит маһа
Эмээхсин буолан
Энэлийэ хаалла,
Ойо тэптэрбит маһа
Оҕонньор буолан
Онолуйа хаалла,
- 960 Сыыйа тэптэрбит сыңынаҕа*
Сырҕан эһэ буолан
Сыылла хаалла.
Ол курдук айаннаан,
Аан дойдутун
Соҕуруу өттүнэн сулбу ойутан,

- Арғаа өттүнэн ааһа көтүтэн,
Хоту өттүнэн куоһара сүүрдэн,
Илин өттүнэн эрийэ көтүтэн
Көрөр идэлээх эбит.
- 970 Ол кэлэн сынньана сыттабына,
Хатарыылаах хатан анньыы
Тыаһын курдук
Курдурҕаччы үктэнэн,
Ат туйабын тыаһа
Тойон сэргэ диэки ааста.
Биһиги киһибит
Оччону истэн баран
Туох баар таһаһын
Биирдэ анньынан,
980 Туттар сэбин
Биирдэ хамыйа харбаан,
Таһырдыа ыстанна.
Тахсыбыта,
Айыы бухатыырын бэрдэ турар эбит.
Күүстээххэ көрүгнээх,
Быһыйга быһыылаах,
Бухатыырга боҕуодьулаах,
Хоолдуктаах бэйэтэ хонгуйан,
Сүһүөхтээх бэйэтэ сүгүрүйэн,
990 Маннык тыллаах буола турдаҕа:
– Төрүт Баай аҕалаах,
Төлкө Баай ийэлээх
Дуулаҕа Баатыр убайым,
Дорообото тут!
Хайалара кэлэн
Дорообонон тосхойдо диэтэргин,
Сабыйа Баай Тойон аҕалаах,
Сабыйа Баай Хотун ийэлээх,
Аҕыс былас суһуохтаах
1000 Айталы Куо балыстаах,
Эмньик Кулун аттаах
Эрчимэн Бэргэн диэн киһибин.
Мин мантан соҕуруу халлаан анныгар
Көтөр кынаттаах
Биирдэ сымыыттаан тиййэр,
Сүүрэр атахтаах
Иккитэ тугуттаан тиййэр сиригэр олоробун.
Кыһыны кырыатынан,
Сайыны самыырынан,
1010 Күһүнү күбүгүнэн,
Сааһы салгынынан билэн,

- Түүннэри-күнүстэри айаннаан кэллим.
Туох наадалаах буолан
Кэллинг диэтэргин,
Мин балтыбын
Айталы Куону
Абааһы уола
Уоран-талаан барда.
Адаҕатын кэппитинэн,
1020 Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн үөскээбит
Арсыын тиистээх
Арсан Дуолай аҕалаах,
Буор Маҕалай эмээхсин ийэлээх,
Көрдөрөн туран талабырдаах,
Тутан туран мэлдьэхтээх
Суодал Хара обургуга
Аллараа киирэн охсуһан,
Кыаттаран таҕыстым.
1030 Күүс-көмө буоларгар
Мин эйигиттэн көрдөһөбүн!
Күн оҕото көмүскэс,
Айыы оҕото аһыныгас буол!
Көрдөһөр күтгүөннээх,
Ааттаһар ахсааннаах.
Туох дииргин биллэрдэргин
Төһөлөөх буолуо этэй?
Мин аллараа
Кыргыһар кырыы хайаҕа,
1040 Иирээннээх энэр хайаҕа,
Охсуһар очуос хайаҕа,
Умайа турар
Уот Кудулу байҕал ортотугар,
Онно тийиэх буолан
Андаҕар биэрбитим.
Ол кэмим кэллэ,
Кэрдийим чугаһаата! – диэтэҕэ.
Биһиги киһибит
Манньык тыллаах буола турбута үһү:
– Дьээ-буо!
1050 Мин күн улууһун көмүскүүр,
Айыы аймағын араҕаччылыыр аналлаахпын.
Аллараа дойдуга
Абааһы бийһин ууһа
Адаҕыйан тахсаннар,
Айыы дьонун атаҕастаабыттарын кэннэ
Аккаастаммаппын, барсабын!
Ол эрэри,

- 1060   Этэр тылбын истэн тур!
             Мин эн балтыгын
 Быыһыыр күннээх буоллахпына,
 Букатын ылабын! – диэтэҕэ.
             Эрчимэн Бэргэни
 Сэттэ кыталык кэрэ кыргыттар
 Сизтэн киллэрэн,
 Манган сандалыга
 Энэ олбоххо олордон баран,
 Хаардаах бугул саҕаны
 Хоторон ууран,
 Тойон айахха
- 1070   Толору кымыһы олордон биэрэллэр.
 Чороонноох кымыһы
 Биирдэ ингнэри анһан,
 Быһа-быһа
 Үтүлүк саҕаны үллэнгнэтэн,
 Олбу-солбу уган,
 Хардары-таары хаалаан,
 Аҕалбыт астарын
 Үс биирин сиэн кэбиһэр.
             Дуулаҕа Баатыр
- 1080   Атын хонууттан хомуйан,
 Сыһыыттан сылгылаан,
 Миинэр мингэтин көлүнэр.
 Тардыстар далаһатын
 Тойон сэргэтигэр аҕалан,
 Тоҕус төгүл туомнаан,
 Онуһун олбуйа тардан,
 Сүүрэр былыт сөрүөтүн,
 Босхо былыт бототун
 Хатан бүүргэ ыңгырынан
- 1090   Хам тардан кэбистэ.
 Кыһыл көмүс кычымнаан,
 Дьапта көмүс чампараактаан,
 Айгыраस्ताах үүнүнэн
 Тиһэ көмүс тэһииннээн кэбистэ.
 Ийэтин-аҕатын,
 Бар дьонун,
 Аан ийэ дойдутун,
 Аал Луук Маһын,
 Аал уотун иччилэрин кытта
- 1100   Алҕаталаан арахсар
 Тойугун туойа турда:
             – Дьэ-буо!
 Аар тойон аҕам,

- Иитэн үөскэппит ийэм,
Аал Луук Маһым,
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын хотун,
Аал уотум иччитэ
Аан Уххан Тойон эһэм,
1110 Тобус кулукулаах
Тойон аартыгы
Арыйар күнүм буолла,
Абыс кулукулаах
Айан аартыгын
Арыйар күнүм кэллэ.
Алгыскытын анаан,
Сүбэҕитин сүктэрин!
Аймах-билэ дьонум,
1120 Эдьийдэрим-убайдарым,
Илин атах ибирэ суох,
Кэлин атах кэбирэ суох,
Этэнгэ олорун!
Мин өстөөхпүн өлөрдөхпүнэ,
Саастаахпын самнардахпына,
Этэнгэ сырыттаахпына,
Сотору кэминэн эргиллиэм! – диэтэҕэ.
Офонньор барахсан
Аал уотун аһатан баран,
1130 Маннык тыллаах буола олорбут:
– Дьэ-буо!
Оҕобут барахсан,
Дьоллоохтук-соргулаахтык сырыт!
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн,
Кырыыстаах тыллаах
Таба эппэтин,
Уруйун улааттын,
Саргын салалыннын!
Эн даҕаны
1140 Үөһэттэн айдарыылаах,
Өлбөт тыыннаах,
Охтубат онгоһуулаах
Буолуохтаах этин! – диэн алгыһын эттэҕэ.
Кинилэр бэйэлээхтэр
Аттарын үрдүгэр
«Лап» гына олоро түстүлэр да,
Хоту халлаан аннын диэки
Салайа баттаатылар.
Элгээн оннун саҕаны

- 1150 Эрийэ тэптэрдилэр,
Күөл оннун саҕаны
Көнгү тэптэрдилэр.
Эмти тэптэрбит мастара
Эмээхсин буолан
Энэлийэ хаалла,
Ойо тэптэрбит мастара
Оҕонньор буолан
Ордоотуу хаалла,
Сыйа тэптэрбит сыгынахтара
- 1160 Сырҕан эһэ буолан
Сыыла хаалла.
Үрдүк сир маһа
Өттүгүнэн үлтүрүйдэ,
Халдыайы сир маһа
Хаалдыгынан хайынна.
Сир-халлаан
Ыпсар ыпсытыгар,
Хайдар дьураатыгар
Мунхаат айыы
- 1170 Мунур уһугар,
Дьанхаат айыы
Тардыстар дьайыңгар түһэн бардылар.
Содуомнаах соххор бийһин уһун
Алын кырытыгар,
Аллараа түһэр
Муус дьолоу аартыкка
Аннылла түстүлэр.
Ол гынан баран,
Аттарын үчүгэйдик онорон,
- 1180 Тэһиинин-көнтөһүн баайан баран,
Дойдуларын диэки салайдылар.
Аллараа хабырҕа* кэрдийһин курдук
Аартык устун
Хамса буруота буолан
Унааран түһэ турдулар.
Аллараа дойдулара
Барбатах балык миинин курдук
Бадьа-бүдүө сырдыктаах дойду эбит,
Буспатах мунду миинин курдук
- 1190 Борук-сорук дойду эбит.
Субай хаанга
Суунан-тараанан
Суксуяа көтөр суордаах,
Бөлүөх өһөх көрдөөн
Бөкүнүйэ сүүрбүт бөрөлөөх,

- 1200 Хаан көрдөөн
Хардыргыы олорор
Хагдан хахайдаах,
Кунан оѳус саѳа хомурдуостаах,
Өнгүрэмэр оѳус саѳа үөннээх,
Балчыр* оѳо саѳа баѳалаах,
Илэ-бодо илиэһэйдээх,
Ала-чахчы абааһылаах,
Көстө-биллэ көстүбэттээх,
Көхсө суох
Күлэр санга иһиллибит,
Баһа суох
Баттах арбаннаабыт,
Уоһа суох
- 1210 Оборор тыас чупчуйбут;
Ордоотоон сангарар оѳонньордоох,
Энэлийэн сангарар эмээхсиннээх,
Часкыйан сангарар дьахтардаах,
Хоолдьук унгуоѳа хойгуолаах,
Арѳас унгуоѳа адырѳайдаах*,
Төбө унгуоѳа төкүнүйбүт,
Көѳүс хаана көнгүстээх*,
Сүрэх хаана сүүрүктээх,
Хабырѳа хаана харгылаах*;
- 1220 Кыра киһини
Кыыс бэрбээкэйинэн
Кытыа хаан үктэллээх,
Оттох киһини
Уллугун ортотунан
Улай хаан оломноох,
Уһун унгуох урусхаллаах,
Кылгас унгуох кыдьымахтаах
Охсуһар очуос хайа,
Кыргыһар кырыы хайа,
- 1230 Иирээннээх энгэр хайа –
Аллараа дойду,
Абааһы үөскээбит
Аѳыс кэрэхтээх
Аан дойдулара,
Тоѳус кэрэхтээх
Туруу дойдулара манньк эбит.
Дьэ, биһиги киһибит
Манньк саңгалаах
Буола турбута эбитэ үһү:
– Дьэ-буо!
- 1240 Охсуһар очуос хайа иччитэ

- Таас Энэлгэн оҗонньор,
 Хантан кэлбит хара күлүктээх
 Хагдан ойоҗоспун
 Хампы тэбистэ диэйэҗин,
 Хантан үүрүллэн кэлэн
 Үрүң сүннүбүн
 Үлтү үктээтэ диир буолаайаҗын!
 Мин эмиэ
- 1250 Орто дойду улуу дуолана,
 Добун манган халлаан
 Дьураатыгар тура төрөөбүт
 Дуулаҗа Баатыр буолабын.
 Дьэ, Суодал Хара обургу,
 Уоран-талаан киирбиккинэн
 Киэбирэ сытыма, кэлэ тарт!
 Күн сириң дьонун күөмчүлээбиккин,
 Айыы дьонун атаҗастаабыккын!
 Ириэнэх суолгун ирдээн кэллим,
 Тонг суолгун тобуллум!
 Мин даҗаны
 Хол дойдуттан
 Холоонноох буолуом,
 Тэҗил дойдуттан
 Тэңнээҗинг кэллим!
 Иттэннэри ууран
 Искин тыырыам,
 Умса ууран
 Көхсүгүн дьөлүөм,
- 1270 Буордаах экин бурҗайыам,
 Ыылаах экин ыскайдыам,
 Күлэ-күлэ күлгүн таптайыам,
 Ооньуу-ооньуу уоккун умуруоруом! – диэтэҗэ.
 Көрүөх бэтэрээ өттүгэр
 Икки уот умайбытынан
 Олоро түстүлэр.
 Ол иһиттэн
 Икки тимир куйахтаах дьон
 Чиркэс гына түстүлэр.
- 1280 Ол гынан баран,
 Суодал Хара
 Дуулаҗа Баатыр иннигэр киирэн,
 Соҗотох илии да буоллар
 Өттүк баттанан,
 Соҗотох атаһ да буоллар
 Сото кэбиһэн туран,
 Маннык диэн

- 1290   Бар дьансал тылынан
                          Сангара турбута үһү:
                          – Аарт-татай эбит, оҕолоор!
                          Мин диэтэх киһини
                          Уоруйахтаабыт буола-буолаҕын!
                          Айталы Куо бэйэм гизэнэ!
                          Үстээбиттэн үлэспитим,
                          Алтатыттан анаммытым,
                          Орто дойду
                          Уйгу быйангар туолангын
                          Наһаа барыма,
1300   Аан дойдун
                          Айылгы быйангын аһаангын
                          Алыс буолбуккун!
                          Эн саҕа
                          Эгин бэйэлээхтэр ингнэстибиттэрэ,
                          Дьонун бэйэлээхтэр тохтообуттара!
                          Аллараа өлүү төрдүттэн
                          Эргийбит баарын истибэтэбим.
                          Мин бэйэлээх
                          Эттээтэх аайы
1310   Эбиллэр кунмун,
                          Оҕустах аайы
                          Уойар бэйэбин
                          Уодьуганньам диигин дуо?
                          Мин да кыыһырдахпына, кынным диэм суоҕа,
                          Уордайдахпына, уруум диэм суоҕа,
                          Туттахха тутулуктаах буолуом!
                          Чугаспын чордообутум*,
                          Ырааҕын ыраастаабытым!!! – диэтэбэ.
                          Биһиги киһибит
                          Уһун батаһынан
1320   Төбөтүн сиигинэн
                          Охсубутунан барда.
                          Анараа баҕайы
                          Хантан да ылбыта көстүбэтэ,
                          Хара дьизэрэнкэй батаһынан
                          Хардарбытынан барда.
                          Сирэй-харах аахсыбакка,
                          Киирсии киэнэ кимиэллээбэ буолла,
                          Охсуһуу улаhana буолла.
                          Үөгүүлэрэ үрүн былыт,
1330   Хаһыылара хара былыт буолла.
                          Сэттэ хос
                          Силлиэ холорук сирдьиттэнэн,
                          Аҕыс хос

- Аргыар холорук аргыстанан,
 Тоғус хос
 Добун холорук доғордонон,
 Аллараа дойду
 Аартыгын тоғо охсон тағыста,
 Орто дойдуга
 1340 Хаһан да түспэтэх
 Тыал-хаһын буолла,
 Күөх унаар хағдарыйда.
 Үс ый хонугар
 Уурайбакка охсустулар.
 Бу дойдуну
 Тоғо кэһэн кэбиспиттэрэ –
 Уот Кудулу байғал угуттаан,
 Содуомнаах соххор бииһин ууһун
 Сорох өттүн сотон барда,
 1350 Орпут өттө көһөргө күһэлиннэ.
 Дьэ, төрдүс ыйыгар
 Биһиги киһибит
 Охсоро уорааннанан,
 Тэбэрэ ньиргиэрдэнэн барда.
 Оччо гынан баран,
 Өр-өтөр гыныа баара дуо?
 Өрө көтөҕөн таһааран баран,
 Биэс саһаан сири
 Синнэри быраған түһэрдэ
 1360 Уонна оргул курдук баттағыттан
 Эрийэн ылан баран,
 Баһын быһа тардан ылла.
 Үллэр бүөрдэри,
 Сүрэхтэри-быардары
 Көнгү тардан таһаарда
 Уонна охсуһа турар
 Дьонун көрө түстэ да,
 Сүүрэн тийэн,
 Оргул хара баттағыттан
 1370 Умсары быраған түһэрээт,
 Ағыс ойоҕоһун
 Арыһа тардан баран,
 Сиһин үөһүттэн тардыалыы-тардыалыы:
 «Айталы Куону
 Ханна кистээтигит?» – диэн ыйытта.
 [Анараангыта]:
 «Өлөрүмэн!» – диэн көрдөһөр,
 «Уот Кудулу байғал
 Унуоргу өттүгэр

- 1380 Алтан хайа баар,
Онно Алтан Амырыйт бухатыыр
Харабыллыыр», – диэн эппитин кэннэ,
Өлөрөн кэбиһэллэр.
Уот Кудулу байҕал иччитэ
Уот Уруйдаантан
Дуулаҕа Баатыр көрдөһөр:
– Дьээ-буо!
Байҕал иччитэ,
Туоруур аартыгы
- 1390 Арыян кулу!
Көрдөһөр күттүүннээх,
Ааттаһар ахсааннаах,
Эйиэхэ улуу бухатыырдар
Эттээх тириилэрин
Бэрик биэрэбит! – диэтэҕэ.
Икки бухатыыр этин
Быраҕан биэрэллэр,
Байҕал эбэ хотун
Икки аңыы силэллэн биэрэр.
- 1400 Онуоха кинилэр обургулар
Аҕыйахта үктээн, туораан хаалаллар.
Арай суолларын ортотугар,
Эргийэ турар тимир дьиз таһыгар
Абааһы кыһа
Мас мастыы турар эбит.
Кинилэр кэлбиттэригэр үөрэн-көтөн,
Ырыа ыллаан ыһа-тоҕо турдаҕа:
– Иһиликпин-таһылыкпын,
Иэдээникпин-куодааныкпын,
- 1410 Эчикийэбин, оҕолор!
Эһиги диэтэх дьонно
Кэлбиккитин истибитим ыраатта,
Күүтэн күнүм уһаата.
Дуулаҕа Баатыр доҕорум,
Ытык киһи ыччата,
Миигин убайым баҕайы
Эргэ биэрбэккэ,
Сымала оргуттаран
Бу айылаах онордо!
- 1420 Мин эйигин
Тэллэххэ сытар
Тэнгнээх доҕор онгостуом!
Айыыкам оҕото барахсан,
Эр киһини көрбөтөх ыраатта...
Иһилигим-таһылыгым,

- Иэхэйбин-чуохайбын!
 Мин диэтэх дьахтар дьаалы
 Асчыппынан алыстаахай буоллабым!
 Астаабыт астарым
 1430 Аһыахха тийбэккэ,
 Аҕыра сытыйан
 Амтана тупсара,
 Торбостообут торбоһум
 Долборугар тортойон
 Тупсаахтыыр буолара,
 Кулуннаабыт кулунум
 Хаһаатыгар хантайан
 Хаарыан ас буолара...
 Иһилигим-таһылыгым!
 1440 Иэхэйим-чуохайым! – диэтэҕэ.
     Онуоха буоллағына,
 Дуулаҕа Баатыр
 Маннык тыллаах буолбут:
     – Дьээ-буо!
 Дьизкэллэн-куокаллан,
 Дьикти да эбиккин!
 Куоҕайан-иэҕэйэн,
 Холоон үчүгэй эбиккин!
 Хоойго сытар
 1450 Холооннооҕум оҕото,
 Миэхэ холбоһор буоллаххына,
 Тыңгыраххын кырыйабын,
 Тумсугун сарбыйабын.
 Орто дойдуга тийдэххинэ,
 Күлүү-элэк гыныахтара,
 Тыңгыраххын сарбыйдахха,
 Тумсугун быстахха,
 Ама кимтэн итэҕэс буолуонуй?
 Тапталлаабым оҕото
 1460 Кытаҕас тарбах,
 Кыһыах тыңгырах,
 Кыптый сарын
 Кыыс Солуоннай,
 Дьэ, сарбыйыахха! – диэтэҕэ.
     Абааһы кыһа
 Илиитин ууран биэрбитин,
 Тарбахтарын быһа дайбаан кэбистэ –
 Онтуката мүлтүччү оһон хаалла.
 «Дьэ, аны тумсугун сарбыйыах!» – диэтэ.
 1470 Онуоха тумсун ууран биэрдэ.
 Ону тумсун сарбыйаары

- Алҗас туттан,
Баһын быһа дайбаан кэбистэ уонна
Өлөрөн-өһөрөн баран,
Ааһан бара турдулар...
Алтан хайаҕа тийээн кэлэннэр,
Биһиги киһибит
Манньык сангалаах буола турбут:
– Дьэ-буо!
- 1480 Алтан хайа иччитэ
Алтан Амырыыт обургу,
Суодал Хара харабыла,
Тахса тардыый!
Ким кэллэ диэтэргин,
Орто дойду улуу дуолана
Дуулаҕа Баатыр диэммин!
Айталы Куону кистээбит
Суодал Хараҕа эрэнимэ –
Ииннээбитим ыраатта.
- 1490 Саһан да куотуонг суоҕа, таҕыс!
Мин диэтэх киһи
Тостубат унуохтаах,
Тохтубат хааннаах,
Сылайбат сындааһыннаах буолуом.
Ээххин этитэн,
Иннигин ылан,
Ылаах эскин ыскайдаан,
Бу дойду соллонноох суорун
Аһылыга онгоруом! – диэтэҕэ.
- 1500 Арай Алтан хайа
Алын кырыыта
Аһылларга дылы гынна да,
Киһи диэтэхтэн атын,
Аңар атахтаах,
Түөһүн тылыттан тахсыбыт
Соҕотох илиилээх,
Сүүһүн ортотугар
Эт бэргэ харахтаах*,
Сырай дьүүлэ биллибэт
- 1510 Тимир куйах таңастаах киһи
Чиркэс гына түстэ.
Ол гынан баран,
Саманнык диэн
Сангалаах буолла:
– Аарт-татай,
Ар-дьяалы эбит, доҕоор!
Мин тугу да билбэппин,

- 1520 Кими да кистээбэтэҕим,
Тугу да гымматаҕым.
Эн миигин хантан ылбыккынан
Кыайыам-хотуом диигин?
Мин диэтэх киһи
Аҕыс уон албастаах,
Тоҕус уон куотар кубулҕаттаах буолуоҕум!
Эн да ыалдьар эттээх,
Өлөр тыыннаах инигин.
Мин бэйэлээҕи
- 1530 Эйигиннээҕэр буолуох кыайбатаҕа,
Өлөрсөн да көрдөхпүт!!! – диэтэ да,
Хантан да ылбыта биллибэтэ,
Хара дьыэрэнкэй батаһын
Күөрэппитинэн барда.
Өлөр сирбит
Манан буолуо диэннэр
Өтөрүтэ түһүспүтүнэн бардылар.
Тонг сири
Тоҕо кэстилэр,
Ириэнэх сири
Ибили кэстилэр,
- 1540 Алтан хайаны
Аймыы үктээтилэр.
Сэттэ хос
Силлиэ холорук сипсайдэ,
Аҕыс хос
Аан холорук аргыйда,
Тоҕус хос
Добун холорук доҕордосто.
Үс ый тоҕус уон хонугар
Тэбис-тэнгэ киристилэр.
- 1550 Төрдүс ыйыгар биһиги киһибит
Тэптэҕин аайы тэмтэриттэ,
Оҕустаҕын аайы уйадытта.
Ол гынан баран
Өр-өтөр гыммакка,
Өрө ытыйан таһаарда,
Таһааран истэҕинэ
Соҕотохто суох,
Биирдэ мэлис гынан хаалла,
Уу хорҕолдьун буолан,
- 1560 Тохтон аллараа тимирдэ.
«Хойутун-хойут уол оҕон
Оноҕонунан оонньуурун саҕана,
Кыыс оҕон

- Кыптыйынан оонньуурун сабана
Атабын аннынан
Адабыйан тахсыабым!» – диэбит сагатын
Истэн хаалла.
- Алтан хайаны
1570 Аймыы үктээннэр,
Алта кырыылаах
Тимир дьэни буланнар
Түөрэ бырахпыттара –
Айталы Куо тизэрэ кэлгиллэн
Өлө сытар эбит.
Эрчимэн Бэргэн
Хаппар кунгун [хайа] анньан,
Өлбөт мэнэ уутун ылан
Айабар кутан,
1580 Таһын сотон биэрбитэ –
Хамнаан кэллэ,
Устунан тиллэн,
Күлэн-үөрэн туран кэллэ.
Дьонун кытта
Уураһан-сыллаһан баран,
Маннык диэн махтана турбут:
– Убайдаатар убайым,
Доҕорбут Дуулаба Баатыр!
Өстөөххүтүн өлөртөөн,
1590 Өрөгөйгүт үрдээн,
Аллараа дойду
Албан ааттаахтарын
Анныгытыгар баттаан,
Албан аатыран,
Дьонун сурабыран,
Миигин иккиһин төрөтөн,
Эһиги кэлэн быһаатыгыт,
Барба махтал буоллун!
Умнуллубат улахан үөрүү –
Төрөөбүт дойдубар төннөн
1600 Аал уоту оттор буоллум,
Алаһа дьэни тэрийэр,
Иитэр сүөһүнү күрүөлүүр,
Төрөтөр оҕону төлкөлүүр буоллум!
Уруй-айхал буоллун!!!
Кинилэр бэйэлээхтэр үһүөн
Дойдуларыгар айанныыр буоллулар.
Дуулаба Баатыр
Үс бастаах,
Өрүөллээх сүүстээх,

- 1610 Моонньугар моймордоох,
 Кутуругар хоболоох
 Өксөкү көтөр буолан
 Өрө көтөн табыста.
 Айталы Куо
 Кырыйыы көмүс кынаттаах,
 Эрийии көмүс эрбийэлээх,
 Тардыы көмүс дабыдаллаах,
 Үрүң көмүс өрөбөлөөх,
 Уулаах көмүс* уорҕалаах,
- 1620 Кылдьыылаах харахтаах,
 Кырааскалаах тумустаах
 Кыталык көтөр буолан
 Өрө көтөн күпсүйэн табыстаҕа.
 Эрчимэн Бэргэн
 Кингиниир киэн халлаан
 Аалай мохсоҕоло буолан
 Кэннилэриттэн экирэттэ.
     Кинилэр обургулар
 Хара былыты
- 1630 Хайыта тэлэннэр,
 Үрүң былыты
 Үлтү дайбааннар,
 Күөх былыты
 Көңү дайбааннар,
 Сэттэ хос
 Силлиэ холорук сирдьиттэнэн,
 Аҕыс хос
 Аан холорук аргыстанан,
 Тоҕус хос
- 1640 Добун холорук доҕордонон,
 Илин өттүлэригэр
 Илбис кыыһа иэрийэн,
 Ойоҕос өттүлэригэр
 Оһол уола ордоотоон,
 Кытыы өттүлэригэр
 Кыргыз кыыһа кыланан,
 Ол курдук айаннаан,
 Сабыйа Баай Тойон,
 Сабыйа Баай Хотун
- 1650 Олорор аарыма алаастара,
 Туналы манган толоонноро
 Туналыйан көһүннэ.
 Өр гыммакка,
 Кынат бөҕө кыыгынаан,
 Ходоҕой тыаһа куһууран,

- 1660 Силлиэлиин-холоруктуун
Сир үрдүгэр,
Тэлгэнэ ортотугар
Үһүөн кэлэн түһүнэн кэбиһээт,
Бэйэлэрэ-бэйэлэринэн буола түстүлэр.
Сабыйа Баай Хотун,
Сабыйа Баай Тойон
Тоҕус уон
Субан туруйа курдук уолаттарын,
Аҕыс уон
Кыталык курдук кыргыттарын,
Аймах-билэ дьонун кытта
Уруйдуу-айхаллыы көрүстүлэр.
Онуоха буоллаҕына,
- 1670 Дуулаҕа Баатыр
Манньык ырыалаах-тойуктаах буолбута үһү:
– Дьэ-буо!
Мин аллараа дойду бэртэрин
Анныбар баттаан,
Өлөрбүн утуйарга,
Ыалдьарбын тарбанарга холоон,
Кыайыы-хотуу,
Өрөгөй-талаан
Үктэллэнэн эргийдибит.
- 1680 Эрчимэн Бэргэн көрдөһүүтүнэн,
Айыы аймаҕын
Арангаччылыыр аналбынан,
Күн улууһун
Көмүскүүр көрүүбүнэн
Айталы Куону быыһыыр
Күннээх буоллахпына,
Букатын ыларга
Кэпсэтиилээх этибит.
Айталы Куо
- 1690 Сөбүлэһиэ диэн эрэнэбин.
Эһиги, ийэлээх-аҕата, туох диигит?
Мин ыал буолан,
Оҕо төрөтөн,
Бэйэм дьыэбин-уоппун баһылаан
Олоруохпун баҕарабын.
Аны алларааттан
Туох да тахсыбат гына,
Аартыктарын аһыллыбат гына саптыбыт! – диэтэҕэ.
Онуоха буоллаҕына,
- 1700 Оҕонньордоох эмээхсин
Манньык дьаһайа олордулар:

- Кыргызтар-уолаттар,
 Үрдүк үөрүүнү,
 Сырдык сыбаайбаны тэрийин!
 Ытык кырдыаҕастар,
 Сүбэ-ама буолун!...
- Дьэ, уга диэки улааны,
 Хангас диэки хараны,
 Суол ааныгар
 1710 Суру суулларан,
 Хаамтаран иһэн
 Хабарҕатын быһан,
 Сүүрдэн иһэн
 Сүннүн анньаннар,
 Тыыланната сылдьан тыстаан,
 Илгизэлэтэ сылдьан ингиридээн,
 Халын хаһаны хайыталаан,
 Суон саалы бысталаан,
 Ас бөҕөнү тардан,
 1720 Түһүлгэ бөҕөнү тэрийэн,
 Саамал кымыһынан
 Санааларын тарҕатан,
 Көйүү кымыһынан
 Көхсүлэрин анньан,
 Уохтаах кымыһынан
 Утахтарын ханнаран,
 Көр бөҕөнү көбүлүттэн тутан,
 Ырыа бөҕөнү ыллаан,
 Тойук бөҕө туойуулан,
 1730 Үңкүү гизэнэ үтүөтэ,
 Олонхо бөҕө олонголонон,
 Сүүрүк сүүрэн,
 Кылыһыт кылыһан,
 Тустуук тустан,
 Үс түүннээх күн
 Көр бөҕө буолбут.
 Аал уоту оттубуттар,
 Алгыс тылын эппиттэр,
 Унаар буруону олохтообуттар.
 1740 Сыһахтаах бөҕө сылласпыт,
 Уостаах уураспыт,
 Тарбахтаах таптаспыт,
 Хоннохтоох куустуспут.
 Дьэ көрүлээн-оонньоон бүтэн,
 Кыыстаах уол
 Хоонньоһон утуйан баран,
 Барарга тэринэллэр.

- 1750 Кыыс дьоно
Кыыстарын тэрийэн бараллар:
Аҕыс ат ындыгыта түүлээх,
Көтөл мунгунан көмүс,
Ат кыайарынан алтаннаан,
Хонуу мунгунан
Хоноҕор муостааҕы холбоон,
Сыһыы мунгунан
Сылгы сүөһүнү бэлэмнээннэр,
Киһитин-үлэһиттэрин анаан,
Арыалдыттарын чаастаан [биэрэллэр].
Оҕонньор барахсан
- 1760 Маннык алҕаан ыллаабыт:
– Дьэ-буо!
Оҕолорум барахсаттар,
Аал уоту оттон,
Иитэр сүөһүнү күрүөлээн,
Төрөтөр оҕону төлкөлөөн,
Алгыс курдук айаннаан,
Үйэҕитигэр дьоллоохтук олорун!
Унга өттүгүтүгэр
Уол оҕо тардыстын,
Хангас өттүгүтүгэр
- 1770 Кыыс оҕо тардыстар буоллун!
Иэйиэхсиккит энгэрдэстин,
Айыыһыккыт аргыстастын! – диэтэҕэ.
Эмээхсин барахсан
Кыыһын атаарар алгыһа
Маннык эбит:
– Дьэ-буо!
Оҕом барахсан
Төрүт дьон төрүөҕэр,
Ытык дьон ыччатыгар
Сүктэн бардын.
Өлбүккүн тириэрэн,
Абааһыттан арангаччылаан,
Күнүн сириҥ көрдөрдө.
Биһиги эйигин
Күн курдук көрөн ииппиппит,
Аналгын-чааскын
Сүөһүлэри-киһилэри биэрдибит.
- 1780 Үчүгэйдик, дьоллоохтук
Алгыс курдук
Ыал буолан олор,
Айыыһыт хотун аргыстастын,
Иэйиэхсит хотун энгэрдэстин! – диэн
- 1790

- Алгыы хааллаҕа...
 Дьэ дуо, доҕоор,
 Айанҕа турдулар,
 Үүрэн-үтүрүйэн бардылар.
 Түүннэри-күнүстэри айаннаан,
 Төрүт Баай оҕонньор,
 1800 Төлкө Баай эмээхсин
 Олорор сирдэригэр тийэн кэллилэр.
 Аарыма алаастарыгар,
 Толомон манган толоонноругар,
 Чэлгиэннээх тэлгэхэлэригэр
 Тохтоон тоҕуоруйдулар.
 Аймах-билэ дьонноро,
 Тоҕус уон
 Туруйа курдук уолаттар,
 Аҕыс уон
 1810 Кыталык кэрэ кыргыттар
 Айталы Куону
 Арыаллаан киллэрдилэр.
 Аал уоту аһаттылар,
 Алгыс алҕаатылар.
 «Аста бэлэмнээн,
 Уруута тэрийин!
 Ырааҕы атынан ыңгырын,
 Чугаһы чуораанынан ыңгырын,
 Түһүлгэни бэлэмнээн!» – диэн,
 1820 Аймах-билэ дьонун соруйда.
 Дьэ, суру суулларан,
 Улааны охторон,
 Хараны ханыылаан,
 Халын хаһаны хайытан,
 Суон саалы бысталаан,
 Ас бөҕөнү астаан,
 Уохтаах кымыһынан
 Утахтарын ханнаран,
 Саамал кымыһынан
 1830 Санааларын тарҕатан,
 Көйүү кымыһынан
 Көхсүлэрин анһан,
 Оонһуу бөҕөнү
 Оройуттан тутаннар,
 Көр бөҕөнү
 Көбүлүттэн ыланнар,
 Тойук бөҕөнү туойан,
 Олонхону олонхолоон,
 Оһуохай бөҕөнү оһуохайдаан,

- 1840 Тустуук тустан,
Сүүрүк сүүрэн,
Кылыһыт кылыйан,
Ыстангаһыт ыстангалаан,
Тарбахтаах таптаһан,
Сынгаахтаах сыллаһан,
Уостаах уураһан,
Хоннохтоох куустуһан,
Үс түүннээх күн
- 1850 Көрүлээн-оонньоон бүтэн,
Эрчимэн Бэргэн
Кыталык кэрэ кыыстыын
Хоонньоһон хонон баран,
Тэриллэн барара буолар.
Кыыһын сүгүммэрэн,
Аҕыс ат ындыытынан
Түүлээҕи-көмүһү ындан,
Хонуу мунуунан
Хоноҕор муостааҕы холбоон,
Сыспай сиэллээҕи салайан,
- 1860 Киһитин-сүөһүтүн,
Энньэтин ылан
Аттанар буолар.
Оҕонньоор барахсан
Өрөөбүт уоһун өһүлэн,
Хоммут уоһун хоннорон,
Алгыһын анаатаҕа:
– Дьэ-буо!
Оҕолорум барахсаттар,
Ылал дьон буолан
- 1870 Аал уоту оттун,
Унаар буруону олохтоон!
Тонмуту ириэрин,
Аччыгы аһатын!
Уҥа өттүгүтүгэр
Уол оҕо тардыстын,
Хангас өттүгүтүгэр
Кыыс оҕо тардыстын,
Айыыһыккыт аргыстастын,
Ийиэхсиккит энгэрдэстин! – диэтэҕэ.
- 1880 Эмээхсин эрэйдээх
Аймах-билэ дьоннорунуун
Уруйдуу-айхаллыы хааллылар.
Эрчимэн Бэргэн
Сүөһүтүн-сылгытын
Үүрэн-үтүрүйэн,

Дойдугар айанны турдаҕа.
Дуулаҕа Баатыр,
Эрчимэн Бэргэн
Саха төрдө буолан,
1890 Аал уоту оттон,
Унаар буруону олохтоон,
Оҕо-уруу төрөтөн,
Күн бүгүнүгэр диэри
1894 Олорбуттара эбитэ үһү.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ ОЛОНХО «ДУУЛАГА БААТЫР»

1. ...*сүргүөһүннэнэн* – от *сүргүөһүн* – шаманский кнут, который шаман использует вместо бубна во время заклинания [БТСЯЯ, Т. IX, с. 271].
2. ...*сүүдүрүннэнэн* – от *сүүдүрүүн* – изобилие (обычно о молочных продуктах) [БТСЯЯ, Т. IX, с. 316].
3. *Арсыын...* – от русс. аршин – русская мера длины [ТСЯЯ, Т. I, с. 560].
4. ...*көпсөлөөх* – от *көпсө* – бечевка, вязка, сплетенная из тонкого тальника [БТСЯЯ, Т. IV, с. 315].
5. ...*дьылбан...* – малосучковый, длинный, прямой (о древесине) [ТСЯЯ, Т. III, с. 494].
6. *Чоҗочу...* – тонкий сальник (складка брюшины) у рогатого скота, брыжейка [ТСЯЯ, Т. III, с. 790].
7. ...*көнчөтөөх* – от *көнчөх* – молодая осенняя утка (уже летающая или начинающая летать) [БТСЯЯ, Т. IV, с. 411].
8. *Хонгорхой...* – слабо держащийся на чем-л., легко отделяющийся [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 581].
9. *Куодалаах...* – от *куода* – метик, внутренняя трещина в стволе дерева, иногда незаметная снаружи [БТСЯЯ, Т. IV, с. 486].
10. *Хонгорой дуосун тумулар* – выдавшаяся, без деревьев возвышенность, высокий и голый мыс [Пек., Т. I, стлб. 720].
11. *Туорум...* – пластинки определенной формы, бляшки из драгоценных металлов, служащие украшениями [БТСЯЯ, Т. XI, с. 139].
12. *Эрбийэтин...* – от *эрбийэ* – мелкота, малорослость [Пек., Т. I, стлб. 287].
13. *Соһо чуоур...* – красновато-пестрый [БТСЯЯ, Т. VIII, с. 546].
14. ...*хадъааһыннаах...* – от *хадъааһын* – опушка, кайма [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 180].
15. *Салыгнаах...* – покрытый слизью, слизистый, ослизлый [БТСЯЯ, Т. VIII, с. 200].
16. ...*сөбүргэнэлээх* – от лит.: *сэбэргэнэ* – в якутской юрте: потолочное плоское бревно, кладущееся поперек на крайние матицы, на которое затем кладется край средней потолочной балки (домочадцы используют это бревно как полку) [БТСЯЯ, Т. IX, с. 538].
17. ...*көбөөбүт* – от *көбөө* – вырастать, увеличиваться [БТСЯЯ, Т. IV, с. 204].
18. *Толонноон...* – от *толон* – крупный град [БТСЯЯ, Т. X, с. 434].
19. ...*кэнньиэрэ...* – лит.: *кэниэр* – проклятие [БТСЯЯ, Т. V, с. 494].
20. ...*элбэрээктээх* – от *элбэрээк* – большой челак – небольшая деревяшка, от нижнего конца которой идет крепкий ремешок, надевающийся на зарубку станка [Пек., Т. I, стлб. 245].
21. *Арҗаһын кэҗэтиттэн* – от *арҗас кэҗэтэ* – выступающая косточка первого спинного позвонка [БТСЯЯ, Т. V, с. 450].

22. ...*ингэһэлээх* – от *ингэһэ* – стремя [ТСЯЯ, Т. III, с. 722].
23. ...*сулардаан* – от *сулардаа* – надевать, накидывать недоуздок [БТСЯЯ, Т. IX, с. 116].
24. *Тиһэ...* – в одну линию, в один ряд, без промежутка, вплотную друг к другу [БТСЯЯ, Т. X, с. 382].
25. ...*сынгынаба* – от лит.: *сыгынах* – корень дерева, вывороченный с земли, бурелом [БТСЯЯ, Т. IX, с. 368].
26. ...*хабырба*... – лит.: *хабарба*.
27. *Балчыр...* – лит.: *баччыр* – достигший возраста, когда сидит, ползает, но пока не умеющий ходить [ТСЯЯ, Т. II, с. 280].
28. ...*адырбайдаах* – от *адырбай* – труднопроходимое, бугристое, заросшее высокими кочками место [ТСЯЯ, Т. I, с. 291].
29. ...*көнкүстээх* – от *көнкүс* – овраг, рывина [БТСЯЯ, Т. IV, с. 292].
30. ...*харгылаах* – от *харгы* – неглубокое место в реке, речке с быстрым течением, мель, отмель [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 391].
31. ...*чордообутум* – от *чордоо* – обшарить, обыскать, перерыть [БТСЯЯ, Т. XIV, с. 191].
32. *Эт бэргэ харах* – красноватые, воспаленные глаза (в олонхо: обычно о глазах шаманов, злых духов и племени абаасы) [ТСЯЯ, Т. II, с. 863].
33. *Уулаах көмүс...* – серебро, золото с примесью меди [БТСЯЯ, Т. IV, с. 267].

М.Т. Сатанар

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ОЛОНХО «ДУУЛАГА БААТЫР»

Аан Алахчын Хотун – дух-хозяйка Земли. 874.

Аан Уххан Тойон – дух-хозяин огня и домашнего очага в Среднем мире. 870, 1109.

Айталы Куо – суженая главного героя, младшая сестра богатыря айыы *Эрчимэн Бэргэн*; для преодоления дальних расстояний превращается в стерха; её похищает богатырь абаасы *Суудал Хара*. 1000, 1293, 1573, 1689.

Айыыһыт Хотун (Айыысыт Хотун) – божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 236, 1792.

Ала Дьангса уус (кузнец Ала Джангса) – один из кузнецов, изготовивших доспехи и снаряжения главного героя, точильщик-шлифовщик. 822.

Алам Лахсым Хотун – дух мирового дерева *Аал Луук Мас*; в данном олонхо представляется как отдельный дух от *Аан Алахчын Хотун*. 400.

Алтан Амырыыт – одноглазый, однурукий и одноногий богатырь абаасы Нижнего мира, приспешник *Суудал Хара*, караулящий в заточении девушку *Айталы Куо*, хозяин горы *Алтан Хайа*. 1381, 1481.

Арсан Дуолай – родоначальник племени абаасы Нижнего мира. 1022.

Байанай Тойон – дух-хозяин тайги в Среднем мире. 49.

Бакаанай уус (кузнец Бакаанай) – один из кузнецов, изготовивших доспехи и снаряжения главного героя, молотобоец. 824.

Буор Мағалай эмээхсин (старуха Буор Мағалай) – родоначальница племени абаасы Нижнего мира, жена *Арсан Дуолая*. 1023.

Дуулаға Баатыр (Дуулага Баатыр) – полное имя: Добун манган халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт Дуулаға Баатыр – главный герой олонхо, защитник племени айыы, богатырь в трёхслойном серебряном доспехе; умеет обернуться мифической птицей *өксөкү* для преодоления дальних расстояний, в Нижний мир спускается, превратившись в дым из курительной трубки. 770, 993, 1253, 1282, 1386, 1414, 1486, 1670.

Дьөһөгөй (Джёсёгёй) – божество Верхнего мира, покровитель конного скота. 855.

Илбис кыыһа (Илбис Кыыса) – дух кровопролития, убийства. 855.

Иэйэхсит – оберегающее божество, покровительствующее людям, конному и рогатому скоту. 285.

Көкөөнөй уус (кузнец Кёкёёнёй) – один из кузнецов, изготовивших доспехи и снаряжения главного героя, раздувальщик кузнечного меха. 823.

Күн кыыһа Күөгэлдьин удаған (Дочь Солнца удаган Кюёгэлджин) – удаган Верхнего мира, по велению *Юрюнг Айыы Тойона* занимается воспитанием главного героя в детстве. 675, 779.

Күөх Боллох эмээхсин (старуха Кюёх Боллох) – дух-хозяйка водоёмов Среднего мира. 333.

Кыталык Элэмэс ат сылгы (конь Кыталык Элэмэс) – конь главного героя; говорится, что при стремительной езде у него вырастают крылья. 759, 929.

Кыыс Солуонньай – полное имя: Кытаҕас тарбах, Кыһыхах тынгырах, Кыптый сарын Кыыс Солуонньай – девка абаасы Нижнего мира, желающая выйти замуж за главного героя; главный герой встречает её в Нижнем мире, когда та заготовливает дрова у вертящегося железного дома. 1463.

Оҕо төрөтөр эмээхсин (повитуха) – старуха, принимающая роды у матери главного героя. 600, 617.

Оһол уола (Осол Уола) – дух бед-несчастий. 1644.

Сабыяа Баай Тойон – отец богатыря айыы *Эрчимэн Бэргэн* и красавицы *Айталы Куо*. 997.

Сабыяа Баай Хотун – мать богатыря айыы *Эрчимэн Бэргэн* и красавицы *Айталы Куо*. 998, 1649, 1661.

Суодал Хара – однорукий и одноногий богатырь абаасы Нижнего мира, сын *Арсан Дуолая*; известен своим жульничеством, похищает девушку айыы *Айталы Куо*. 1026, 1254, 1482.

Сэттэ кыталык кэрэ кыргыттар (семь прекрасных девушек) – служанки родителей главного героя. 1063.

Таас Энэлгэн оҕонньор (старик Таас Энэлгэн) – дух гор Нижнего мира, предназначенных для битв богатырей. 1242.

Тимир куйахтаах киһи (человек в железном доспехе) – приспешник богатыря абаасы *Суодал Хара*; вступает в бой с богатырём айыы *Эрчимэн Бэргэн* в то время, когда главный герой сражается с *Суодал Хара*. 1278.

Төлкө Баай эмээхсин (старуха Тёлкё Баай) – мать главного героя, жена

старика *Төрют Баай*. 532, 894, 992, 1800.

Төрүт Баай оҗонньор (старик Төрют Баай) – отец главного героя, житель Среднего мира. 531, 884, 991, 1799.

Түөрт дьөһүөлдүүт бухатырдар (четыре богатыря) – богатыри Верхнего мира, служащие *Юрюнг Аар Тойону*; участвуют в воспитании главного героя в детстве. 669.

Улуу Дьаргыл удаҗан (удаган Улуу Дьаргыл) – удаган Среднего мира; по просьбе родителей главного героя имеет видение, что убежавший новорожденный сын находится в Верхнем мире под присмотром *Юрюнг Аар Тойона*. 639, 693.

Уот Уруйдаан – дух моря *Уот Кудулу* в Нижнем мире. 1385.

Үрүҥ Айыы Тойон (Юрюнг Айыы Тойон) – главное божество Верхнего мира. 674.

Хатан уус (кузнец Хатан) – один из кузнецов, изготовивших доспехи и снаряжения главного героя, кузнец-закальщик. 825.

Эмньик Кулун ат (конь Эмньик Кулун) – конь богатыря айыы *Эрчимэн Бэргэн*. 1001.

Эрчимэн Бэргэн – богатырь айыы, житель южной стороны Среднего мира; умеет обернуться ястребом для преодоления дальних расстояний, в Нижний мир спускается, превратившись в дым из курительной трубки; приходит к главному герою с просьбой спасти похищенную младшую сестру *Айталы Куо*. 1002, 1061, 1575, 1624, 1680, 1850, 1883, 1888.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук Мас – священное дерево Среднего мира; в нём обитает дух *Алам Лахсым Хотун*. 399.

Аллараа дойду – Нижний мир. 1052, 1673.

Алтан хайа (Медная гора) – гора на берегу моря *Уот Кудулу* в Нижнем мире, где томится в заточении похищенная девушка айыы *Айталы Куо*. 1380, 1480, 1500.

Кыргыһар кырыы хайа, Иирээннээх энэр хайа, Охсуһар очуос хайа (Скала для сражений, Гора раздора, Утёс для битв) – горы Нижнего мира, где происходят битвы богатырей двух миров. 1038, 1229.

Мунҗаат айыы мунгур уһуга, Дьанҗаат айыы тардыһар дьайыҥа (Предел страны Мунҗаат айыы, предел страны Дьанҗаат айыы) – в олонхо представляется как край Земли, конец Среднего мира. 1169, 1172.

Муус дьолоу аартык (скользкий ледовый перевал) – дорога, ведущая в Нижний мир. 1177.

Орто туруу бараан дойду – Средний мир. 36, 99.

Уот Кудулу байбал (море Уот Кудулу) – огненное море Нижнего мира. 142, 1348, 1385.

Үөһээ дойду – Верхний мир. 356, 365.

С.Д. Львова

СЮЖЕТ ОЛОНХО «ДУУЛАГА БААТЫР»

Структура	Эпизоды	Строки
<i>Вступление</i>	<p>Первотворение Среднего мира – восьмибодная-восьмикрайняя мать-земля с плеядой звёзд вокруг, океанами окружённая, созданная-сотворенная стоит. Описывается страна зелёного изобилия, роскошного неиссякаемого раздолья, солнечная страна с многоголосием птиц и зверей. В величественных лесах за богатством своим следит Барыылаах Байанай Тойон, в глубинах синих гладей за подводным богатством следит старуха Кюёх Боллох. В срединном средоточии мира стоит могучее дерево Аал Луук Мас с духом-хозяйкой Алам Лахсым Хотун, верхние ветки-побеги разрастаются сквозь трёхъярусное и семиярусное небеса и упираются об восьмиярусное небо Верхнего мира, корни же, переплетаясь, спускаются сквозь землю в Нижний мир. На такой благодатной земле построен балаган, где в изобилии и достатке живут старик Тёрют Баай и старуха Тёлкё Баай. Одно омрачает их жизнь – у них нет детей.</p>	1-573
	<p>Наконец старуха беременеет и рождает распрекрасного сына, который, родившись, сразу убегает от отца. Тёрют Баай теряет своего сына. Опечаленные старик со старухой обращаются за помощью к удагану Улуу Джаргыл. Та камлает три дня и три ночи и оповещает, что на высоком девятиярусном своде небес по соизволению Юрюнг Айыы Тойона за их сыном в золотой колыбели присматривают и воспитывают четыре богатыря-<i>дөөһүөлдүүт</i>, чтобы вырастить из него защитника людей племени <i>айыы аймага</i>, и что в скором времени его спустят в Средний мир. Великую удаган щедро вознаграждают.</p>	574-726
	<p>Однажды к полудню стал на их величественный алаас надвигаться чёрный крутящийся вихрь. Выбежавший на его шум из балагана старик видит рядом с коновязью-<i>сэргэ</i> своего сына Дуулага Баатыр с доспехами и в богатырском одеянии. Родители счастливы, ликуют, устраивают праздник в честь возвращения сына.</p>	727-920

<i>Завязка первого звена сюжета</i>	Однажды к ним прибывает богатырь айыы Эрчимэн Бэргэн с просьбой помочь – освободить его родную сестру, красавицу Айталы Куо, по горячим следам. Ее похитил абаасы Нижнего мира Суодал Хара, в схватке с ним он, Эрчимэн Бэргэн, потерпел поражение. Долго не думая, Дуулага Баатыр собирается в поход. Отец угощает духа огня и просит оберегать сына в походе.	921-1137
<i>Развитие первого звена сюжета</i>	Богатыри айыы прибывают в Нижний мир. Описание преисподней.	1138-1230
<i>Кульминация первого звена сюжета</i>	Дуулага Баатыр бросает вызов Суодал Хара. Начинается ожесточенная схватка, которая длится без передышки три месяца.	1231-1344
<i>Развязка первого звена сюжета</i>	На четвертом месяце у Дуулага Баатыр удары стали еще яростнее, пинки стали еще сильнее, богатырь айыы одолевает абаасы. И перед его смертью богатыри силою заставляют абаасы сказать, где спрятана девушка айыы Айталы Куо.	1345-1377
<i>Завязка второго звена сюжета</i>	Чтобы освободить красавицу айыы, заточенную на противоположной стороне огненного моря Уол Кудулу, на вершине Алтан-горы, где сторожем поставлен богатырь Алтан Амырыит, Дуулага Баатыр просит духа-иччи моря Уот Уруйдаан быть благосклонным и угощает его телом побежденного. Вмиг богатыри айыы преодолевают море.	1378-1395
<i>Развитие второго звена сюжета</i>	Тут они встречают девку абаасы с острыми когтями и клювом. Она заявляет, что долго поджидала богатыря с мечтой разделить с ним ложе, стать верною женой-подругой. Богатырь айыы идёт на хитрость, одолевает её и убивает.	1396-1469
<i>Кульминация второго звена сюжета</i>	Подойдя к Алтан-горе Дуулага Баатыр бросает вызов богатырю абаасы Алтан Амырыит. Разгорается ожесточенная схватка на равных, которая длится все 90 дней трех месяцев. Наконец на четвертом месяце богатырь айыы побеждает абаасы.	1470-1560
<i>Развязка второго звена сюжета</i>	Богатыри айыы находят шестигранный железный дом и внутри обнаруживают крепко связанную, мертвую Айталы Куо. Эрчимэн Бэргэн	

	поит сестру живой водой. Девушка оживает и становится такой же, как прежде. Дуулага Баатыр оборачивается трехглавой птицей- <i>өксөкү</i> , Айталы Куо – красивой птицей стерхом, Эрчимэн Бэргэн – алым ястребом, и они отправляются в родную страну.	1561-1654
<i>Заключение</i>	С радостью встречают своих детей и Дуулага Баатыра Сабыйа Баай Хотун, Сабыйа Баай Тойон. Светлую свадьбу- <i>ысыах</i> устраивают они в честь молодых. На следующий день молодые отправляются в страну Дуулага Баатыра. Их встречают счастливые старик Тёрют Баай и старуха Тёлкё Баай. Устанавливается мирная жизнь в покое и достатке.	1655-1888

М.Т. Сатанар

**АЛА ДЬОРУО АТ СЫЛГЫ КӨЛӨЛӨӨХ
АЛА ТУЙГУН**

1   Былыргы дьыллар
          Былдыһыктаах мындааларыгар,
          Урукку дьыллар
          Охсуһуулаах уорбаларыгар,
          Эргэтээҕи дьыллар
          Этиһиилээх иэnnэригэр,
          Ааспыт дьыллар
          Анараа таһааларыгар,
          Нөнгүө дьыллар нөрүөннэригэр,
10   Чизэрэс дьыллар тимэхтэригэр,
          Биир саха
          Биллэ илигинэ,
          Икки саха
          Иитиллэ илигинэ,
          Үс саха
          Үөскүү илигинэ,
          Түөрт саха
          Төрүү илигинэ,
          Иннинэн сирэйдээх,
20   Эргийэр изчэхтээх,
          Хайыһар хаалдыктаах,
          Ортотунан курдаах,
          Уһаты уллуһахтаах,
          Утары көрсүһэн,
          Ол бу улууһа диэн
          Олуйан-моһуйан
          Кэпсэтэ иликтэринэ,
          Оҥочолоох уста илигинэ,
          Борохуоттаах мунньуста илигинэ,
30   Ааллаах анһына илигинэ,
          Бэйбириэт таҥас
          Мэличчи суоһуна,
          Торҕо* таҥас
          Долуой суоһуна,
          Даба* таҥас
          Таһыччы суоһуна,
          Түнэнэн-сарынан
          Имитэн тигэн,
          Үүһүнэн-тиингинэн
40   Холбоон хоһуйан,
          Саһылынан-саарбанан
          Таҥналарын саһана,
          Сир ийэ хотун
          Сиэрэй тиинг
          Тингилэбин саһаттан

- Тэлгэнэн-тэнийэн,
 Уунан-улаатан,
 Сэтгэ иилээх-сағалаах
 Сир ийэ буолан
 50 Ситэн сириэдийбит.
 Аҕыс иилээх-сағалаах,
 Айгыр-силик кизэргэллээх
 Аан ийэ дойду буолан
 Ананан үөскээбит.
 Тоҕус иилээх-сағалаах,
 Тулхадыйбат туруктаах
 Туруу бараан дойду буолан
 Тупсан туругурбут,
 Сир ийэ буолан
 60 Ситэн сириэдийбит.
 Баттаатахха маталдьыйбат,
 Үктээтэххэ өбүллүбэт,
 Анньыалаатар айгыраабат,
 Тардыалаатар дьалкыйбат
 Аан дойду буолан
 Ананан үөскээбит,
 Туруу бараан дойду буолан
 Тупсан туругурбут.
 Орто дойду онгоһуутун
 70 Торумун-тускулун
 Одуулаан олодоххо,
 Акылаата хайдаҕын
 Анааран көрдөххө:
 Сир сиксиктэнэн,
 Буор хайа буодьууланан,
 Сытар хайа дьайыгнанан,
 Туруук хайа тулаланан,
 Үрдүк хайа үктэллэнэн,
 Тонг байҕал улаҕаланан,
 80 Итии байҕал энгэрдэнэн,
 Сылаас байҕал сынгаһаланан,
 Туустаах байҕал тулаланан,
 Аһыы байҕал алыннанан,
 Булкуурдаах байҕал муннуктанан,
 Дьалхааннаах байҕал дьайыгнанан,
 Улуу өрүс ойоҕостонон,
 Ойон тахсан
 Ойоҕолуу устар күннэнэн,
 Отут хонуктаах
 90 Тэргэн ый бэлиэлэнэн,
 Кингкиниир кизэн халлаан барахсан,

- Иккилээх таба кулгаафын сафаттан,
Эбиллэн-сабыллан,
Үрдээн тэбиллэн,
Үс хаттыгастаах
Өндөл манган халлаан буолан
Үүнэн-үөскээн турдаҕа,
Сэттэ хаттыгастаах
100 Сизэрэй манган халлаан буолан
Ситэн сириэдийдэҕэ,
Аҕыс хаттыгастаах
Арылы манган халлаан буолан
Ананан үөскээн турдаҕа,
Тоҕус хаттыгастаах
Добун маҕан халлаан буолан
Тупсан туругурдаҕа.
Кингиниир киэнг халлаан барахсан
Элбэх сулус энгэрдэнэн,
110 Чолбон сулус доҕордонон,
Арангас сулус аргыстанан,
Үргэл сулус үрбэлэнэн*,
Үрүнг былыт үөрдүһэн,
Араҕас былыт аргыстаһан,
Хара былыт ханыылаһан,
Уулаах былыт олбохтонон,
Сүллэр этинг сүргүөһүннэнэн,
Сааллар чаҕылҕан дапсыырданан,
Сүлүһүн илбис дугуйданан,
120 Кингиниир киэнг халлаан барахсан
Тулааһына суох тутуулан,
Маҕаната* суох барҕаран,
Киспэтэ суох кэнгээн,
Өһүөтэ суох үрдээн,
Үнгэр таңараланан,
Үрдүк айыыланан,
Үтүө дьүүллэнэн
Тупсан турдаҕа.
Орто туруу бараан дойду
130 Уйгутун-бийангың,
Дьолун-соргутун
Ыһыктыбакка турар эбит:
Сүүрүк аты
Сүһүөх тардарынан
Сөңг сүөгэй сүүдүрүннээх,
Аллаах аты
Атах тардарынан
Араҕас илгэ быйаннаах,

- 140 Үтүө аты
 Өрөҕөтүгэр тиййэр
 Үрүн илгэ быйаннаах,
 Эттээх аты
 Иэччэх тэбэринэн
 Иэдьэгэй бадарааннаах,
 Дьоруо аты
 Тобугунан охсуллар
 Добун күөх уйгулаах,
 Сэлиик аты
 Сийинэн силэллэр
 Сизэрэй күөх сийибиктэлээх,
 150 Хара дьоруо аты
 Харытыгар хатыллар
 Хампа күөх уйгулаах,
 Туой буор үктэллээх,
 Туранг буор кунустаах,
 Тутум кумах дубайыылаах*,
 Чиэппэр кумах дьирбиилээх,
 Арсыын кумах ардайдаах,
 Көмүһүнэн көпсөлөөх,
 Алмаһынан арытгаах,
 160 Хара чох ханыылаах,
 Ийэ буор ортолоох,
 Ирбэт тонг алыннаах,
 Күөх кырыс сабыылаах,
 Сизги-буодьу үктэллээх,
 Сибэккинэн кизгэллээх
 Орто дойду барахсан
 Отун-маһын төбөтүгэр
 Оһуор ойуу түспүтэ
 Орохсуйбакка турар эбит.
 170 Охтубат уһун дьылған мастанан,
 Уолбат диринг далай ууланан,
 Уостубат уйгуланан,
 Быстыбат быйаннанан,
 Этэрбэһинэн кэһиллэр
 Илгэ быйаннанан,
 Олооччунан кэһиллэр
 Уйгу быйаннанан,
 Кэтинчэнэн кэһиллэр
 Кэрэ быйаннанан,
 180 Атаһынан кэһиллэр
 Айылгы быйаннанан,
 Бырта бырааннанан,
 Харта хайаланан,

190 Сяа сьһыыланан,
Алтан алаастанан,
Хоруолдьун хонууланан,
Чохочу толооннонон,
Иэдьэбэй бадарааннанан,
Ойуоккалыы оонньуур
Очуос булгунньахтаах,
Ыстана оонньуур
Ытык хайалаах,
Туруйа түһэн
Лонкуначчы туойар
Толомон маҕан толоонноох,
Кыталык түһэн
Кынкыначчы ыллыыр
Кылбаа маҕан кырдаллаах
200 Олонхо улуу дойдутугар,
Айыы сиригэр,
Дьоллоох туонатыгар,
Көй киинигэр,
Көмүс күөнүгэр
Киирэн тураммын,
Арбаа өттүн
Арыя баттаан көрбүтүм –
Атыыр анды
Алалаах кынатын
210 Арыя тардыбыт курдук
Адаар хара тыалар
Аргыстаһан-анньыһан,
Тутуһан-доҕордоһон,
Сизттиһэн-сэндэлиһэн,
Улабата көстүбэт,
Унгуоргута биллибэт,
Кэтэх өттө кэмнэммэт,
Ойуулаах оһуордаах,
Уйгулаах быйаннаах,
Улуу тыа буолан,
220 Унааран түһэ турда.
Ол бэтэрээ өттүн диэки
Көрө түспүтүм –
Силээн үрэхтэрдээх,
Сэбирдэхтээх-мутукчалаах
Сиздэрэй тыа буолан,
Унааран түһэ турда.
Ол бэтэрээ өттүгэр
Абыс салаалаах
Ача күөх от анһан үүнэр

- 230 Аарыма алаастардаах эбит.
Хоту өттүн
Куоһара баттаан көрбүтүм –
Кугас ат сылгы
Сиэллээх кутуругун
Арыя тарпыт курдук
Кугдьяар хара тыалар
Сиэттиһэн-тардыһан,
Уйгулаах-быйаннаах
Улуу тыа буолан,
- 240 Хоту халлаан аннын диэки
Унааран түһэ турдаҕа.
Ол бэтэрээ өттүн
Олоотоон көрбүтүм –
Сэттэ үрүйэ сиэттиһэн,
Аҕыс үрүйэ аргыстаһан,
Тоҕус үрүйэ тутуһан,
Аарыгыран-айгыраһан
Аһар эбиттэр.
Ол атын өттүгэр
- 250 Тоҕус салаалаах
Добун күөх от
Тупсан торолуйар
Толуу бэйэлээх
Толооннордоох эбит.
Илин өттүн диэки
Эргитэ баттаан көрбүтүм –
Элэмэс ат
Ардайдаах сиэлин
Арыя тарпыт курдук
- 260 Эргэнэ хара тыалар
Эбиллэн-сабыллан,
Холбоһон-тутуһан,
Сиэттиһэн-сэндэлиһэн,
Аргыстаһан-анныһан,
Иэйиэхситтээх илин халлаан аннын диэки
Иэҕиллэн түһэ турдаҕа.
Ол бэтэрээ өттүн
Өгөс гынан көрбүтүм –
Сиэрэй солко сэбирдэхтээх,
Туналы манган туостаах
- 270 Хатын мас хадьяаһыннаах эбит.
Соҕуруу өттүн
Сухумнатан көрбүтүм –
Суорба таас хайалар
Суксуруһан киирбиттэр эбит.

- Ол бэтэрээ өттүгэр
Толуу көмүс ыарҕа
Туруору үүнэн киирбит,
Сатыы көмүс ыарҕа
280 Саба үүнэн киирбит.
Үс салаалаах үкэр күөх от
Өрө үтэн үүнэр
Хонуулардаах-хочолордоох эбит.
Өссө туох баар эбитий диэн
Өйдөөн көрбүтүм:
Үс күннүк сиртэн
Үллэн көстөр
Туой кэрэ булгунньах
290 Кэриэн үрдүгэр
Аҕыс салаалаах
Аал Луук Мас
Ангаарыйа үүнэн тахсыбыт.
Үс хаттыгастаах
Өндөл манган халлаан
Үөһээ өттүгэр тахсан,
Сэттэ хаттыгастаах
Сиэрэй манган халлаан
Нөнгүө өттүгэр тахсан,
Аҕыс хаттыгастаах
300 Арылы манган халлаанга
Анныллан баран,
Үргүөрдээх үс бийһин ууһун
Аргыарыттан чаҕыйан,
Төрөөбүт сиригэр
Төттөрү өбүллэн түһэн,
Үрүң илгэнэн
Үллэ турар эбит,
Араҕас илгэнэн
Аллар эбит.
310 Алын силиһэ
Ириэнэх сири ирдээн,
Тонҕ сири тобулу үүнэн,
Аллараа айдааннаах
Аҕыс бийһин ууһун
Аргыарыттан чаҕыйан,
Алын силиһэ
Төттөрү иэбиллэн тахсан,
Үрүң илгэнэн
Үллэ сүүрдэр эбит,
320 Араҕас илгэнэн
Алла сытар эбит.

- Аттыгар тийэн көрдөххө –
 Хара көмүс хатырыктаах,
 Сизэрэй солко сэбирдэхтээх,
 Мотуок солко мутукчалаах эбит,
 Тунах ас чороонун
 Таннары туппут курдук
 Лоһуор көмүс туорахтаах эбит.
 Аал Луук Маһы
 330 Аан дойду иччитэ
 Албаан-арчылаан ааһар эбит.
 Илиилээххэ туттарбакка,
 Тарбахтаахха таарыттарбакка,
 Тынгырахтаахха тыыттарбакка,
 Аал Луук Мас бэйэтин иччитэ
 Көрөр-күөмчүлүүр эбит.
 Аал Луук Мас
 340 Үрүң илгэтиттэн
 Сүүрэр атахтаах сүүнэлэрэ,
 Көтөр кынаттаах күндүлэрэ,
 Икки атахтаах,
 Иннинэн сирэйдээх,
 Эргийэр изччэхтээх,
 Хайыһар хоолдьуктаах
 Күүс-көмө ылар эбит.
 Орто дойду олоһун
 Уйгулаах маһа буолан
 Аһата-арчылыы турбута...
 Аар тайбатыгар
 350 Адаар муостаах,
 Ардай аһыылаах,
 Күндү түүлээбэ,
 Саһыла-саарбата,
 Үүһэ-тиинэ
 Үрдэ суох
 Үөскүүр эбит.
 Булунг ойуур аайы
 Буур тайах
 Мустан үөскээбит,
 360 Таас дьяангы аайы
 Таба кыыла тамайа сиэлбит.
 Маны барытын
 Баай Барыылаах
 Бардам Бэри
 Байанай Тойон
 Көрөр-истэр эбит.
 Күөх далайыгар

- 370 Көмүс хатырыктааба
Көйгүөрэ үөскээбит,
Хайыылааба хайыһан,
Лапчааннааба лаппатыһан,
Искэхтээбэ ыан,
Салыгнааба салаллан
Үрдэ суох үөскүү сыппыт.
Мань барытын
Күөх далай иччитэ,
Күөх Боллох Хотун
Көрөр-истэр эбит.
- 380 Хонуутугар-хочотугар
Иһэгэй* Айыыттан айдарыылаах
Ынах сүөһү
Ыңгырына-ыңгырына,
Хойдон-мустан үөскүүр эбит.
Сыһытыгар-толоонугар
Дьөһөгөй Айыыттан төрүттээх,
Сыыдам сырыылаах
Сылгы сүөһү
Сытайан туран үөскүүр эбит.
- 390 Олонхо дойдутун
Дьоллоох туонатыгар
Көй киинигэр,
Быйаннаах быттыгар,
Саргылаах саппыйатыгар
Баһаам улахан
Балабан туттан
Бухатыыр олохсуйбут.
Бу балабан
- 400 Лип хаан аанын аһан
Иһирдэ көтөн түһэн,
Оҥоһуутун одуулаан көрдөххө:
Айгыраан аймаһыйа диэннэр
Абыс уон абыс баһаналаабыттар,
Долгулдуйан туорхаһыйа диэннэр
Тоҕус уон тоҕус өһүөлээбиттэр,
Абыс сириэн астаран,
Тоҕус сириэн туттаран,
«Сөп» диэх курдук сөбүргэнэлээх,
«Ээх» дии туруох курдук истиэнэлээх,
«Хайдах этэй» диэх курдук хаппахчылаах,
- 410 «Туох этэй» диэх курдук чуулааннаах;
Үөһэттэн үргүөр үргэйдэбинэ
Үчүгэй буолуо суоҕа диэннэр,
Үс хос үрүттээбиттэр,

- Алларааттан аргыар аргыйдабына
 Аанья буолуо суоҕа диэннэр,
 Аҕыс хос алыннаабыттар эбит,
 Орто дойдуну оруһуоллаах салгына
 Курдары оҕустабына
 420 Ороскуоттаах буолуо диэннэр,
 Уон хос ойоҕостообут эбиттэр.
 Кинилэр бэйэлээхтэр
 Онорбуттара-туппуттара
 Бэйэтиттэн бэчээттэммит
 Ойуулаах-оһуордаах буолар эбит.
 Уҥа диэки олорор киһи
 Улар саҕа буолан көстөр,
 Хангас диэки олорор киһи
 Хабды саҕа буолан көстөр,
 430 Кэтэҕириин диэки олорор киһи
 Кэҕэ саҕа буолан көстөр,
 Суол ааныгар олорор киһи
 Суор саҕа буолан көстөр эбит.
 Суостуганнаах-мэнгилгэннээх,
 Аҕыс кырыылаах
 Суо хаан оһохтоон,
 Киэн нэлэмэн холумтаны
 Киэптэтэн кэбиспиттэр.
 Алта дьапталҕа
 440 Араҥа сул туоһунан
 Алта атахтаах
 Маҥан сандалыны
 Мадыаҕар атаختарыгар
 Туруоран кэбиспиттэр.
 Ойуоккалаан кэлэр олоппостоох,
 Ыстангалаан кэлэр ыскаамыайкалаах эбиттэр.
 Сири иһит бөҕө сириэдийбит,
 Хамсатар бөҕө ханыыласпыт,
 Көбүтэр бөҕө күннээбит,
 Удьаа хамыйах ууруллубут,
 450 Бадаайа* хамыйах бааралаабыт,
 Ытык бөҕө ыалласпыт,
 Чороон аһах чуоҕуйбут,
 Кэриэн ымыһа кэккэлээбит,
 Матаарчах иһит бааралаабыт эбит.
 Ситэри толорон,
 Сиэрин ситэрэн,
 Бэлкэй иһит бэлэмнэммит эбит,
 Чамчааһыннаах сииктээх талах иилээх
 Чабычак иһит наардаммыт эбит,

- 460   Баҗас бөҗө ыйаммыт,
Саар ыаҗас саантаабыт*,
Кытыйа бөҗө кыстаммыт эбит.
Арыылаах кымыс
Арылыччы кутуллубут,
Тумалаах суорат
Туолан таһымнаабыт,
Арыы саламаат астаммыт.
Улаан биэ
- 470   Уохтаах кымыһынан
Утахтарын ханнараллар эбит,
Көгөччөр биэ
Көйүү кымыһынан
Көхсүлэрин кэнгэтэллэр эбит,
Саалыыр* биэ
Саамал кымыһынан
Санааларын тарҕаталлар эбиттэр,
Сыалаах этинэн
Сыналаһан аһыыр-сиир эбиттэр.
          Кинилэр бэйэлээхтэр
- 480   Лип хаан ааннарын
Арыя баттаан,
Ыарыы-сүтүү ыксалаабатах,
Дьаһ-дьаһах таарыйбатах,
Өлүү-сүтүү үтүрүйбэтэх
Чэлгиэннээх тэлгэнэлэригэр
Чэбдигирэ түһээри
Тахсан көрбүтүм:
Тойон сэргэ турбут,
Тоҕой сэлэ туругурбут,
- 490   Аал уот оттуллубут,
Алгыс тыла этиллибит,
Унаар буруо олохсуйбут,
Хотон бөҕөтө холбоспут,
Титиик бөҕөтө тиксиспит;
Күрүө үөһэ күрүөлээх,
Хаһаа үөһэ хаһаалаах
Ыылаах тиэргэн ырааппыт,
Саахтаах тиэргэн салаллыбыт,
Кирдээх тиэргэн кэнгээбит,
- 500   Ньирэй бөҕө мэңгирээбит,
Кулун бөҕө холбоспут.
Үрүң түүлээх сүүрүктэрэ
Үрдэ суох үөскээн,
Үргүүк үөдэн буолан,
Үрдүк өттүктэринэн үтүрүһэн,

- 510 Үөл тыаны
 Үлтү кэһэн тахсыбыттарын,
 Өрүскэ санаалаахтар
 Үөл баалкынан
 Үлтү сынньан
 Сизбиттэрин үөһэ,
 Үрдэ суох үтүмэнник
 Үөскүү турар эбит;
 Хара сүүрүктэрэ
 Харса суох үөскээн,
 Халтанг ойобосторунан хабырыһан,
 Хара тыаны
- 520 Хампы кэһэн тахсыбыттарын,
 Харам санаалаахтар
 Хатын баалкынан
 Хампы сынньан сизбиттэрин үөһэ,
 Харса суох
 Хардары анньан
 Үөскүү турар эбит.
 Бу балым баайга,
 Уолбат уйгуга,
 Быстыбат быйанга,
 Дьизэ-уокка,
 Сүөһүгэ-аска,
 530 Ким бэйэлээх,
 Ыр үктээн,
 Ыал буолан,
 Аал уот оттон,
 Олорор эбитий?
 Ала Дьоруо
 Ат сылгы көлөлөөх
 Ала Туйгун
 Ыал буолан,
 Ыр үктээн
 540 Олорор эбит.
 Киискэ киэргэммит
 Килбиэн кэрэ кэргэнэ
 Үчүгэй Үөдүйээн
 Уохтаах кылыннаах
 Уол оҕоломмут.
 Тураҕас Дьоруо
 Ат сылгы көлөлөөх
 Дохсун Баатыр диэн,
 Айан үөскэппит
 550 Аар тойон аҕата
 Аал уот оттон,

- Алгыс этэн туран,
Тоғус кулукулаах
Тойон аартыгы
Тобулар күнүгэр
Дорҕоонноох-дьоһуннаах
Албан ааттаах буоллун диэн,
Аҕыс кулукулаах
Айан суолун
560 Арыяр күнүгэр
Алгыстаах аата
Буоллун диэн,
Амманыян ааттаабыт.
Бу уоллара
Күүскэ көммүт,
Омуннаахтык улааппыт,
Биир хонон биирдэнэн,
Икки хонон иккилэнэн,
Үс хонон үстэнэн,
570 Түөрт хонон түөртэнэн,
Биэс хонон биэстэнэн,
Онус хонугар
Оччотооҕу дьон саҕа буолан,
Ыстангалыы оонньуур
Ытык хайанан,
Ойуоккалыы оонньуур
Очуос хайанан сылдыар буолбут.
Дохсун Баатыр
580 Өлөр тыын өрүһүлтэтэ,
Хаалар тыын харыһыга,
Үс хос үрүң көмүс
Хомуллубат-хотторбот
Куйах таҥастаах,
Уоту уҕарытар,
Өрө көрбүтү өһөрөр,
Сэрэтэр сэптээх буолуохтаах эбит.
Ону онотторо барарыгар,
Эмийин илгэтинэн
Ииппит ийэтэ
590 Уолун атаарар
Алгыс ырыатын ыллыыр:
– Дьэ, буо!
Оҕолоотор оҕобун
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн,
Татаар тыллаах
Таба эппэтин.

- 600 Саалаахтан самныма,
Охтоохтон охтума!
Айанын аартыга
Арыллан биэрдин,
Айыыһыт Хотун аргыстастын,
Иэйиэхсит энгэрдэстин,
Үрдүк айыыларын өйөөтүnnэр,
Аан дойдун иччитэ арыаллаатын,
Уруй-айхал буоллун! – диэтэбэ.
Аар Тойон аҕата
Атаарар ырыата:
– Дьэ, бую!
- 610 Хоту халлаан
Ыпсар ыпсыытыгар,
Хайдар дьураатыгар,
Хайыттар хайаҕаһыгар,
Мунҕаат айыы
Мунҕур уһугар,
Дьанҕаат айыы
Тардыһар дьайыгар,
Содуомнаах соххор аймаҕын
Соҕуруу өттүнэн,
620 Идэмэрдээх ингсэ аймаҕын
Илин өттүнэн,
Абааһы аартыгын аттынан,
Суорба очуос хайа
Соҕуруу кырыытынан
Суһумнаан бардаххына,
Кинилэр бэйэлээхтэр
Тыынар тыастара,
Суостара-суодаллара
Ыраахтан биллэр
630 Ыар дьон буолуохтара.
Кудай Бахсылаан уустара
Кинилэр бэйэлээхтэр
Эрдэттэн билэннэр
Бэлэмнээбит буолуохтаахтар –
Сэттэ уон бууттаах
Тимир лиһиэр этэрбэс,
Үс хос куйах,
Уһун турба батас,
Тоҕус уон бууттаах
640 Тимир сүллүгэс,
Өксөкү көтөр үөһүгэр,
Хахай кыыл хааныгар
Хатарыллыбыт быһах.

Кинилэр бэйэлээхтэргэ
Онгорбут манньаларын
Үрүн-хара түүлээх
Сүрүн-кутун анһан биэрээр.
Дьэ-буо!
Аан дойдун,
650 Аал уотун
Иччитин кытта
Бырастыылаһан бар! – [диир].
Тураҕас Дьоруо ат сылгы көлөлөөх
Дохсун Баатыр барарыгар:
– Дьэ-буо!
Алаһа дьизэм арчыта,
Аал уотум иччитэ
Аҕыс кырыылаах
Суо хаан оһох дурдалаах
660 Күл тэллэх,
Көмөр сыттык,
Көбүөрүннүк* суорҕан
Хатан Тэмиэрийэ
Аан Уххан Тойон эһэм!
Үөһэттэн өнгөйөр күннэригэр
Үс бадаардаах*
Үнгүүгүнэн өтөрү быраҕан ыытаар.
Аллараттан арыяр күннэригэр
Алта салаалаах
670 Атараҕынан батары быраҕан ыытаар.
Орто дойдуттан орооһор буоллахтарына
Икки салаалаах атараҕынан
Тобулу быраҕар буолаар.
Айанныыр күммэр
Алгыскын анаа,
Сүбэҕин сүктэр,
Быдан дьылларга бырастыы буоллун!
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын Хотун,
680 Аал Луук Маһым иччитэ
Айаным суолугар
Алгыскытын анаан,
Көрө-истэ олорун!
Быдан дьылларга
Бырастыы буоллун.
Убайдарыам, эдьийдэриэм,
Көрөн-истэн
Үчүгэйдик олорун.
Аймах-билэ дьонум,

- 690 Ухун сылларга
 Бырастыы буолун! – диэн баран,
 Үнкүрүс-күөһэлис гынан
 Моонньугар моймордоох*,
 Кутуругар хоболоох,
 Бүрүөлээх харахтаах,
 Бүтэй бүлгүnnээх,
 Харалаабыт анньыы тумустаах,
 Хардары тынгырахтаах,
 Дабыдалын туһунан дьабыллаах,
 700 Ходоҕойун туһунан хонгордоох,
 Кингиниир киэн халлаан
 Хомпоруун хотойо буолан
 Көтөн күпсүйэн тахсан,
 Илиннии-хоту
 Дьөлө суодуйан
 Түһэ турдаҕа.
     Содуомнаах соххор аймаҕын
     Собуруу кырыытынан,
     Инсэ мэнэгэй
 710 Илин өттүнэн,
 Обот соллонг аймаҕын
 Ойоҕос өттүнэн,
 Аллараа дойдуга
 Киирэр аартык аттынан
 Балта тыаһа чынгынаабыт,
 Күөрт тыаһа күрдүргээбит,
 Аалар тыас айдаарбыт,
 Кыһа уота кытыастыбыт,
 Хатан тыаһа лынгынаабыт
 720 Сиздэрэй сиригэр
 Эрбийэтэ элээрэн,
 Ходоҕойо куугунаан тийдэ,
 Супту сурулаан түһэн
 Бэйэтэ бэйэтинэн буолла.
 Хоолдуктаах бэйэтэ хонкуйан,
 Сүһүөхтээх бэйэтэ сүгүрүйэн
 Тыл этэ турбута
 Маннык бадахтаах этэ:
     – Дьэ-буо!
 730 Мин ыраах сиртэн
 Тоҕус томтордоох
 Тойон аартыгы тобулан,
 Аҕыс кулукулаах
 Айан суолун арыян,
 Туруу бараан дойдубуттан

- 740 Тура айаннаабытым
Тоѳус сыл буолла.
Туох наадалаах буолан
Кэллинг диэтэргит,
Айбыт аѳам
Ала Туйгун
Ыйан ыытта.
Былыр өлбөт-сүппэт куйаѳы,
Туттар сэби,
Таннар таҥаһы ылбытым,
Кудай Бахсы диэн
Уус убайдар олороллор диэбитэ.
Онон туттар сэппин,
Таннар таҥаспын
- 750 Орто дойду
Улуу бухатыыра буолбуппунан,
Убайдарым тэһииннээн
Тэрийэргитигэр көрдөһөбүн!
Төлөбүрүн төһө-хачча буоларын төлүөм,
Түргэнник биллэрин!..
Онуоха Ала Дьаҥса
Бу курдук диэн саҥарбыта үһү:
– Көр-бу!
- 760 Орто дойдуну көмүскүүр
Улуу бухатыырдарга
Охсуһууга туттуллар
Сэби-куйаѳы онгорбуппут
Уурулла сытар.
Улуу айыы бухатыырын
Таннар таҥаһа,
Туттар сэбэ барыта баар.
Төлөбүрүн төлүүргүн
Бэйэнг билээр...
Ол гынан баран,
- 770 Ала Дьаҥса
Кыра бухатыыр
Кыайан көтөхпөт таҥаһын,
Туттар сэбин аѳалан биэрбит.
Бакаанай Балтаһыт
Онуоха уус алгыһын
Манньык диэн этэ турбут:
– Көр-бу!
Айыы оѳото
- 780 Тураѳас Дьоруо
Ат сылгы көлөлөөх
Дохсун Баатыр!

- Биһиги онгорбут биилээхпит
 Алдьаммат аналлаах буолуоҕа.
 Биһиги обургулар
 Эн аҕаҕар онгорбуппут
 Билигин да баар буолуохтаах.
 Онон сиргэр-дойдугар
 Алгыс курдук
 Айаннаан тий.
 790 Уоттаах харахтаах
 Утары көрбөтүн,
 Кыраҕа кыайтарыма,
 Улаханҥа умсума,
 Айыы аймаҕын арангаччылаа,
 Күн улуунун көмүскээ! – диэтэҕэ.
 Биһиги киһибит
 Кырыылаах биилээҕин
 Кынаттын анныгар угунна,
 Хотуулаах биилээҕин
 800 Ходоҕойун анныгар угунна.
 Аҕыс уон
 Аһар албаһын киллэринэн,
 Тоҕус уон
 Куотар кубулҕатын киллэринэн
 Үңкүрүс-күөһэлис гынаат
 Хотой кыыл буолан,
 Өрө көтөн күпсүйэн тахсан,
 Төрөөбүт дойдутун диэки
 Айанныы турдаҕа.
 810 Сэттэ хонуктаах
 Силлиэ холорук сирдьиттэнэн,
 Аҕыс холорук аргыстанан,
 Тоҕус холорук доҕордонон,
 Хара былыты
 Хайа тэлэн,
 Үрүң былыты
 Үлтү дайбаан,
 Быстах былыты
 Быһыта сынньан,
 820 Айан айаннаан
 Улуу тумарык дойдутугар
 Тийиэн кэлэн,
 Тойон сэргэтин таһыгар
 Тоҕо сурулаан түспүтэ.
 Ол кэннэ
 Бэйэтэ бэйэтинэн
 Чиркэс гына тура түспүтэ,

- 830 Бухатыыр гиэнэ буолунайа,
Киһи гиэнэ килбиэннээбэ
Кини буолбута.
Абата Ала Туйгун,
Ийэтэ Үөдүйээн Куо,
Ойоҕо Уйгулаана Куо
Уонна уола
Үс мастаах үүт күрүөнү
Үрдүнэн көстөр
Үрүмэччи Манган аттаах
Үөлэн Хардааччы буоланнар,
Арыы тыа курдук
- 840 Аймах-билэ дьонноро,
Аламаҕай атас-доҕор
Арыалдыт кыргыттара,
Уолан уолаттара
Дохсун Баатыры
Үөрэ-көтө көрсүбүттэр.
Онуоха буоллабына,
Хайдах сылдыбытын
Саманнык диэн
Саңгара турбута үһү:
– Дьэ-буо!
- 850 Мин диэтэх киһи
Эн ыйбыт сиргинэн
Айаным аартыга табылынна.
Кудай Бахсы уустара
Уһана-үлэли тураннар,
Уруйдаан үөрэ көрүстүлэр.
Кинилэр дьон
Тыас-уус буолан,
Кыһаларын уота
- 860 Ыраахтан кытыастан көһүннэ.
Тийэн тиксэн кэлбиппин кэпсээбиппэр,
Ала Дьаңса уус:
«Барыта бэлэм, баар, нохоо!
Төлөбүрүн төлүүргүн
Бэйэнг билиэн», – диэтэ.
Бакаанай Балтаһыт
Албаан атаарда:
«Биһиги бэйэлээхтэр
Сэбилиир сэппит,
- 870 Тангыннарар танаспыт
Алдьаммат аналлаах.
Абабар онгорбут
Анал чааһа билигин да

- Биилээх буолуо», – диэтэ.
 Аны уола Үөлэн Хардааччы
 Маннык диэн
 Ылбай ырыалаах-тойуктаах
 Буола турбута үһү:
 – Мин ыал буолан
- 880 Ыыр үктээн,
 Аал уот оттон,
 Алаһа дьыэ тэринэн,
 Оҕо төрөтөн,
 Олоруохпун баҕаран
 Кэргэннэнэн эрэбин,
 Кыталык курдук
 Кэрэ кыргыттартан
 Талан ыллым.
- 890 Онон уруу малааһынын
 Уохтаах кымыс утахтаан,
 Ойбон саламаат олохтоон
 Онгорорго көрдөһөбүн! – диэтэҕэ.
 Айан кэбиспит
 Аар тойон аҕата
 Уолун сыбаайбатын
 Уон хонуга ааһыыта,
 Хангас диэки хараны,
 Уҥа диэки улааны,
 Кэтэҕэриин диэки кэрэни,
- 900 Суол ааныгар суру,
 Хаамтара сылдьан
 Хабарҕатын быһан,
 Сүүрдэн иһэн
 Сүннүүн анһан,
 Тыыланнаппытынан тыстаан,
 Илгизэлэппитинэн иҥиирдээн,
 Халын хаһаны хайыталаан,
 Суон саалы бысталаан,
 Сыалаах эти сыымайдаан
- 910 Ас бөҕөнү астаан,
 Үөрүү түһүлгэтин тэрийэн,
 Арыы тыа курдук
 Аймах дьонун,
 Улуу тыа курдук
 Уруу дьонун ыгыран,
 Чэлгиэннээх тэлгэхэлэригэр
 Толору-түөһүллэн тахсан,
 Хас да сиринэн түөлбэлээн
 Бухатыыр дьон мустан,

- 920 Күүстээхтэр көрсүһэн
Күө-дьаа кэпсэтэн,
Күлэ-үөрэ,
Аһы-сии олорбуттар.
Саамал кымыһынан
Санааларын тарҕатан,
Көйүү кымыһынан
Көхсүлэрин анһан,
Уохтаах кымыһынан
Утахтарын ханнаран,
930 Сыалаах этинэн сынгалаһан,
Үс түүннээх күн
Көр бөҕө буолан,
Оһуокай бөҕө дьиэрэйдэҕэ,
Ырыа бөҕө ылланнаҕа.
Олонхонут олонголоон,
Кэпсээннээх кэпсээн,
Тустуук тустан,
Сүүрүк сүүрэн,
Кылыһыт кылыһан,
940 Көр бөҕөнү
Көбүлүттэн тутан,
Оонһуу-көрүлүү олорбуттар эбит.
    Үс улуу бухатыырга
    Үөһэттэн өнгөйбөккө,
    Алларааттан быкпакка,
    Орто дойдуттан
    Ончу чугаһаабакка,
    Дьол дьонун бигэтинэн,
    Байан-тайан,
950 Ангардасты аатыран,
Соҕотохтуу сураҕыран,
Олорбуттара эбитэ үһү.
    Оннук олорон
    Икки бухатыыр
    Бултуу-алтыы,
    Үлэлии-хамсыы сырыттаختарына,
    Ала Туйгун оҕонньор
    Соҕотох олордоһуна,
    Дойду үрдэ долгуннуран,
960 Сир үрдэ силлиэрэн барбыт.
Бургунас ынах муоһа булгуруйар
Буркуна* буолбут,
Кунан оҕус кутуруга быстар
Холоруга буолбут.
    Ол кэнниттэн

- 970 Үрүн хос үрдүн
 Үрэйэ охсон,
 Абыс былас суһуохтаах
 Айталыына Куону
 Ытата-туота,
 Үрдүк халлаанга
 Өрө көтүгэн
 Ильдэ бара турбута.
     Ким ханнык илиэһэй
 Илдыбитин сэрэйэн,
 Ала Туйгун
 Уоллаах сиэнэ
 Кэлэллэрин кэтэһэн
 Кэлтэйэн олорон,
 980 Тийэн кэлбиттэригэр
 Маннык тыллаах-өстөөх буолбут эбит:
     – Биһиги кыыспытын
 Айталыына Куону
 Арҕаа халлаан
 Анныгар олохтоох
 Аллараа дойду
 Аатырбыт бухатыыра
 Дьизэрдэн Тингилэх
 Тимир Дьизэһинтэй
 990 Уоран-талаан бардаҕа!!! – диэннэр
 Ытаһа олороллор эбит.
     «Эдьийбин ирдии
 Мин барабын!» – диэн,
 Үөлэн Хардааччы
 Тэринэн киирэн барбыт.
     «Тонг суолун тордоон,
 Ир суолун ирдээн,
 Ириэнэҕэр тиэрдиэм!» – [диэбит].
     Сыһыттан сылгылаан,
 1000 Хонууттан хомуйан
 Атын аҕалан,
 Тойон сэргэтигэр
 Тоҕуста туомтаан,
 Онуһун олбуйа тардан кэбистэҕэ.
 Онтон буоллаҕына
 Босхо былыт бототун,
 Сүүрдэр былыт сөрүөтүн ууран,
 Халтан бүүргэ ынгырынан
 Хам тардан кэбистэ.
 1010 Айгырастаах үүннээтэ,
 Тиһэ көмүс тэһииннээтэ,

- Аарыктаах сулардаата,
Көһүүн көмүс көнтөстөөтө,
Иирэр былыт ингэһэлээтэ,
Дьапта көмүс чампараактаата,
Кыһыл көмүс кычымнаата.
- Ол гынан баран,
Аттанар көрдөһүүтүн
Амманыа турбута
1020 Манныга эбитэ үһү:
– Аал уотум иччитэ
Кыырык төбө,
Кырыа баттах,
Хатан Тэмиэрийэ
Аан Уххан Тойон эһэм!
Тоҕус кулукулаах
Тойон аартыгы
Арыйар күнүм буолла,
Аҕыс кулукулаах
1030 Айан суолун
Арыйар күнүм ааннаата.
Эһэм оҕонньор,
Алгыскын анаарыый,
Сүбэҕин сүктэрийий!
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын Хотун эдьийим,
Алгыскын анаа,
Сүбэҕин сүктэр!
1040 Аал Луук Маһым иччитэ,
Суолга турарбар
Алгыскын анаарыый,
Сүбэҕин сүктэрийий!
Иэримэ дьийэм иччитэ,
Төрөөбүт ийэм,
Ииппит аҕам,
Алгыскытын анаангытыый!..
Аҕата Дохсун Баатыр
Уолугар алгыһа маннык эбит:
– Дьэ-буо!
1050 Оҕолоотор оҕобут,
Үтү күрүөнү
Үрдүнэн көстөр
Үрүмэччи Манган аттаах
Үөлэн Хардааччы!
Эйигин уотгаах харахтаах
Утары көрбөтүн,
Аптаах тыллаах

- 1060 Таба эппэтин!
 Саалаахтан самныма,
 Охтоохтон охтума!
 Өстөөххүн өлөр,
 Саастааххын самнар,
 Өрөгөйүг үрдээтин!!!
 Дьэ-буо!
 Дьизэргэн Тингилэх
 Тимир Дьизэринтэй
 Өлөр тыына суох дииллэр этэ,
 Сиир албаһыттан
 Сэрэнэр буолаар!
- 1070 Айанын суола
 Аһыллан биэрдин! – диэтэҕэ.
 Харалдыктан көппүт
 Хара улардааҕар чэпчэкистик
 Хатан бүүргэ ыңгырыгар
 Хатана түстэ да,
 Саахтыар диэри
 Салайа тарта,
 Ииктиэр диэри
 Эргитэ тарта.
- 1080 Солуурчах эти
 Сулуйа дайбаата,
 Кырбас эти
 Кыһыйа дайбаата;
 Көнгү тэптэрбитэ
 Күөл онно буолан,
 Эрийэ тэптэрбитэ
 Элгээн онно буолан
 Эрилийэн хаалла;
 Сыыйа тэптэрбит сынынаҕа
- 1090 Сырҕан энэ буолан
 Сыылла хаалла,
 Эмти тэптэрбитэ
 Эмээхсин буолан
 Энэлийэ хаалла,
 Ойо тэптэрбитэ
 Оҕонньор буолан
 Ордоотуу хаалла.
 Үрдүк сир маһа
 Өттүгүнэн үлтүрүйдэ,
- 1100 Халдыаайы сир маһа
 Хабырбатынан кумаланна,
 От-мас оччугуйа
 Ыанньык ынах

- 1110 Кутуругун курдук сыыйылынна.
Көтөр кынаттаахтан да ордук
Күүстээх айан
Сүллэр этинг сүргүөһүннэннэ,
Сааллар чабылҕан дапсыырданна,
Сүлүһүн илбис дугуйданна.
Сэттэ хонуктаах
Силлиэ холорук сирдьиттэннэ,
Аҕыс хонуктаах
Аан холорук аргыстанна,
Тоҕус хонуктаах
Добун холорук доҕордонно.
Илин өттүгэр
Илбис кыыһа энэлийдэ,
Ойоҕос өттүгэр
1120 Оһол уола онолуйда,
Кытыытыгар буоллаҕына
Кыргыз кыыһа кыланна.
Олонхо буолан баран
Омуннаах буоллаҕа,
Ол курдук арҕаа халлаан
Аннын диэки
Айанныы турбута.
Сир-халлаан
Хайдар дьураатыгар,
Хайыттар ыпсыытыгар,
1130 Мунхаат айыы
Мунгур уһугар,
Дьанҕаат айыы
Тардыстар дьайынар
Тийиэн кэллэҕэ.
Сутаан өлбүт сүөһү куолайын
Субуйа тарпыт курдук
Абааһы аартыга
Анараа диэки түһэ турдаҕа.
Ол баҕайыны батыһан,
1140 Биһиги киһибит
Атын чокуур таас онгорон
Сизэбигэр уктан баран,
Буруо буолан
Унааран түһэ турдаҕа.
Аллараа түһэн,
Бэйэтэ бэйэтинэн буолла.
Буспатах мунду миинин курдук
Борук-сорук дойдунан
Баран истэ.

- 1150 Бэргэ ыйдаах,
 Бэһирик күннээх,
 Субай хаанга
 Суунан-тараанан
 Суксуйа көтөр суордаах,
 Үллэнгии сүүрбүт үөһнээх,
 Кунан оҕус саҕа хомурдуостаах,
 Баччыр оҕо* саҕа баҕалаах,
 Бөлүөх өһөх көрдөөн
 Бөкчөйө сүүрбүт бөрөлөөх,
- 1160 Хаан көрдөөн
 Хардыргыы олорор
 Хагдан хахайдаах,
 Хоолдук уңуоҕа хойгуолаах,
 Арҕас уңуоҕа адьырҕайдаах,
 Көҕүс хаана көҥкүстээх,
 Сүрэх хаана сүүрүктээх,
 Хабырҕа хаана харгылаах;
 Кыра киһини
 Кыыс бэрбээкэйинэн
- 1170 Кытыа хаан үктэллээх,
 Отох киһини
 Уллунгун ортотунан
 Улай хаан оломноох;
 Уһун уңуох урусхаллаах,
 Кылгас уңуох кыдьымахтаах
 Кыргызһар кырыы хайа,
 Умайа сытар
 Уот Кудулу байҕал кытыытыгар
 Аҕыс кырыылаах
- 1180 Абааһы уйата
 Тимир дьыэҕэ кэтиллэ түстэҕэ.
 Аана-үүтэ биллибэт
 Адьарай аймахтарын
 Уһун турба батаһынан
 Тонгсуйа-тонгсуйа,
 Үөлэн Хардааччы
 Саманнык санга саңара
 Турбута эбитэ үһү:
 – Дьэ-буо!
- 1190 Дьыэрбэн Тингилэх
 Тимир Дьэһиэнтэй,
 Тонг күөһнэр
 Дуолан кырдык
 Дорообото тутууй!
 Хайалара кэлэн

- 1200 Дорообонон тосхойдо диэтэргин,
Үс үүт күрүүнү
Үрдүнэн кестөр
Үрүмэччи Манган аттаах
Үөлэн Хардааччы
Илэ бэйэбинэн,
Кестөр дьүһүммүнэн
Кэлэн турабын.
Тахса тарт,
Түүн сырыылаах
Түүлээх уллунгах!!!
Хол дойдуттан
Холооннооѳунг кэлэн турабын,
Сүгүнүнэн сүктүбэт
- 1210 Сүдү ыал оѳото буолуом,
Тоѳо сирэйгин кистээтин?!..
Эмискэ үлүгэр
Этинг тыаһын курдук
Тыас тыаһаата да,
Ханан тахсыбыта биллибэтэ,
Тимир киһи чиркэс гына түстэ.
Ол кэннэ
Өттүгүн охсунан баран,
Күлэн ардьаннаата.
- 1220 Ол кэнниттэн
Маннык тыллаах-өстөөх буола турбут эбит:
– Бай да!
Аар-татай,
Ар-дьяалы эбит, оѳолоор!
Мин диэтэх киһини
Уоруйахтыы кэлбит
Абатын көрөѳүөт!
Чооруос саѳа буолан туран
Тумса тууһуон!
- 1230 Мин диэтэх киһи
Эн балтын аналлааѳа буолан
Үстээѳиттэн үлэспитим,
Алтатыттан анаммытым.
Дьэ, холоһон да көрүөххэ,
Акка ынгыртахха,
Агардастаабат дьон буолуохпут,
Ыйааһыннга уурдахха да,
Ыксары баттаспат баѳайылар энибит! – диэн баран,
Түллэр түөскэ
- 1240 Түсүһэн кэбистилэр.
Ол дойдуну

- Ириэнэх өттүн
 Иэччэх харабар диэри
 Ибили кэһэн,
 Тонг сирин
 Тобукка диэри
 Тоҕо кэһэн,
 Охсуһуу улахана
 Манна буолла.
 1250 Уот Кудулу байҕалы
 Бүүрүгүн бүтэри
 Тоҕо кэһэн кэбиспиттэрэ –
 Угуттаан-таһымнаан тахсан,
 Соххор харахтаах
 Сорох өттүн
 Сотон барда,
 Ордубут өттө
 Ордутуттан оронон,
 Көһөргө күһэлиннэ.
 1260 Икки ый
 Алта уон хонугар
 Охсуһан-хабырыһан,
 Хайалара даҕаны
 Халын тириитэ хайдыбата,
 Хара хаана тохтубата,
 Суон унуох тостубата.
 Үс ый
 Тоҕус уон хонугар
 Охсуһан-эллэһэн,
 1270 Эрбии биитин курдук
 Тэбис-тэн буоллулар.
 Ол гынан баран,
 Кэннинэн туора ыстанан баран,
 Үөлэн Хардааччы
 Маннык сангалаах буола турбута:
 – Дьэ, нойоон!
 Хайабыт да
 Акка уурдахха,
 Ангардастаабат дьон эбиппит.
 1280 Онон аны
 Үс сыл буолан баран көрсүөхпүт.
 Үс сыл иһигэр
 Эн диэки көрдөхпүнэ –
 Харахпын чээкэй өлүү* уулаатын,
 Үс сыл иһигэр
 Илиибинэн тыыттаһпына –
 Илиим кунг өлүү* буоллун!

- 1290 Атахпынан тэптэхпинэ –
Атабым тоһуннун! – диэн
Андаҕайа турбута.
Тимир Дьэһиэнтэй:
– Дьэ, нохоо!
Айыы дьоно
Өйдөөх дииллэрэ
Кырдьык эбит,
Сөпкө сөтөлүннүн,
Һа-Һа-Һа-Һаах! – диэн,
Очуос таас хайаҕа
Күн киһитин курдук
- 1300 Күлбүтэ буоллаҕа.
Биһиги киһибит
Үнкүрүс-күөһэлис гынна да,
Моонньугар мойбордоох,
Кутуругар хоболоох
Аалай мохсоҕол буолан
Өрө көтөн,
Өндөл манган халлаанҕа
Көтө турбута.
Абааһы уола
- 1310 Киһи саҕа уот буолан,
Субурус гынан хаалла.
Биһиги киһибит
«Тимир Дьэһиэнтэй
Өлөр тыына
Атын сиргэ буолуо» диэн
Аҕата эппитин өйдөөбүтэ...
Төрөөбүт-үөскээбит
Улуу тумарык дойдутугар
Тийэн кэлэн,
- 1320 Улуу Удаҕан эдьийиттэн
Манньык көрдөһө турбута:
– Дьэ-буо!
Эдьийим эмээхсин,
Түһээн биттэнэн
Билэринг буолуо,
Тимир Дьэһиэнтэй обургу
Өлөр тыынын
Ханна кистээн сытарын?
Эдьийим барахсан,
- 1330 Этэн биэрий!
Оҕолоотор-оҕон
Оттой итини
Олох кыайан билбэккэ,

- Огдолуйуох курдукпун...
 – Дьэ-буо!
 Улуу Аал Луук Маһын иччититтэн
 Көрдөһөн-ааттаһан көрүүй,
 Биллэҕинэ кини билиэбэ! – диэн
 Аҕыйах тылынан
 1340 Алкыйан кэбистэбэ.
     Дьэ биһиги киһибит
 Аал Луук Маһын аттыгар
 Аал уот оттон,
 Алгыс албаан,
 Маһын иччититтэн
 Алам Лахсын Хотунуттан
 Көрдөһө турбута эбитэ үһү:
     – Дьэ-буо!
 1350 Алам Лахсын эдьийийим!
 Көрдөһөр күтгүөннээх,
 Ааттаһар ахсааннаах.
 Күнгэ көрбүт эдьийибитин
 Абааһы уола
 Дьйэрбэнг Тингэлэх
 Тимир Дьэһиэнтэй
 Суохпутуна түбэһиннэрэн,
 Уоран-талаан барда.
 Үс ый тоҕус уон хонугар
 Охсуһан көрдүм –
 1360 Хайабыт да
 Халын тириитэ хайдыбата,
 Хара хаана тохтубата,
 Суон унгоҕа тостубата.
 Хаста да унгоҕа алдьаммыта,
 Торолуйбут туруу дойдутугар
 Самсана турар.
 Өлөр тыына ханна эрэ
 Кистэнэ сытар дииллэр.
 Ол тыынын
 1370 Ыйан-хайан биэрдэргин,
 Адьарай бийһин ууһа
 Атаҕастыыра тохтуо этэ! – диэтэ.
     Дьэ онно
 Аал Луук Мас
 Хайдарга дылы гынна да,
 Хотун хаан эмээхсин дьахтар
 Быган тахсан:
     – Дьэ-ээ!
 Этиэххин эттин,

- 1380 Сангарыххын сангардын.
Мин бастаан үөскүүрбэр
Этэр этилэр –
Абааны аймаға
Өлөр тыыннарын
Атын сиргэ кистииллэр диэн.
Ону үс күндээ байғал
Нөнгүө өттүгэр
Үрдүк хайаға,
Үс салаалаах тиит мас
- 1390 Салаатын иһигэр
Таас сыммыт онгорон,
Саһыаран сытыарар.
Ону ылан,
Ағалан иһэнгин,
Байғалга бырағаар.
Элбэх салаалаах мастар
Мин аймахтарым буолаллар,
Онон билэбин.
Ол дойду ыраах сир,
Көтөр кынаттаах
1400 Кынатын үстэ уларытан
Тийер сирэ,
Сүүрэр атахтаах
Түөртэ төрөөн
Тийер сирэ буолуоға.
Дьэ үчүгэйдик сырыт! – [диэтэ].
«Өлбөт тыын
Өлөр атын,
Мин сыыбым*»
- 1410 Тулуйар кыаға суох!» – диэн баран,
Киэн халлаанга
Аалай мохсоғол буолан
Көтө турдаға.
Атын издэскэ биэрэн
Чокуур таас онгорон,
Сизэбигэр угунна,
Үс күндээ байғалы
Үрдүнэн көтөн тийэн,
Кыһыны кырыатынан,
1420 Сайыны самырынан,
Күһүнү күбүгүнэн,
Сааскытын хахсаатынан билэн,
Төһө өр-өтөр айаннабытын билбэтэ...
Били үс салаалаах мастан
Таас сыммыты ылан баран,

- 1430 Төттөрү көтөн,
Байҕалга аҕалан
Ыһыктан кэбистэ.
Тимир Дьэһиэнтэй
Олорор сирин дизки
Айанныы турдаҕа...
Ол айаннаан,
Өр дуу, өтөр дуу
Айаннаабытын билбэтэ,
Арҕаа аллараа киирэр аартыгынан
Тимир Дьэһиэнтэй
Дьэһиэтигэр-уотугар тийэн,
Биһиги киһибит:
– Дьэ, нойоон,
1440 Эппит кэмим туолла! – диэн
Этэн кэбистэҕэ.
Онуоха абааһы уола
Суодас гына түһээтин,
Уруккуттан үөрүйэх дьон быһыытынан,
Түсүһэн киирэн бардахтара.
Икки ый алта уон хонуга
Охсуспуттара ааһыта
Абааһы уола
Хайдах эрэ мөлтөөбүт этэ...
1450 Үһүс ыйыгар
Кэннинэн туора ойон баран,
Дьэ маннык сангалаах буола турбута:
– Истэр кулгаах бүөлэнэн,
Көрөр харах сабыллан,
Аны мин бүттэҕим...
Эн өрөгөйүң үрдээтэ!!!
Биһиги киһибит
Өр-өтөр гыммакка
Тиэрэ быраҕан,
1460 Ый ыһыаҕа гынан,
Суор-тураах аһылыга онгордо.
Кыайан-хотон,
Эдьийин өлбөт мэнгэ уутунан
Иһигэр иһэрдэн,
Таһын уонахтаан*
Үтүөрдэн баран,
Атыгар мэнэстэн,
Торолуйбут туруу
Дойдуларыгар тийэн кэлтэрэ...
1470 Арыы тыа
Аймах дьоно

Малааһын бөжөнү онгорон,
Ырыа-тойук,
Оһуокай-олонхо бөжө буолла.
Тустуу-сырсыы,
Көр бөжөнү көбүлүттэн тутан,
Үөһэттэн-аллараттан,
Орто дойдуттан
Ороһуол диэни билбэккэ,
1480 Үс улуу бухатыырдар
Байан-тайан,
Күннээн-күөнэхтээн,
Саха төрдө буолан
1484 Олорбуттара эбитэ үһү.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ ОЛОНХО «АЛА ТУЙГУН»

1. *Торбо...* – шелковая или простая ткань голубого, синего или зеленого цвета [БТСЯЯ, Т. X, с. 471].
2. *Даба...* – от русс. даба ‘китайская бумажная ткань’ – грубая хлопчатобумажная ткань, чаще синего цвета [ТСЯЯ, Т. III, с. 70].
3. *...үрбэлэнэн* – от *үрбэ* – скребок выгнутой формы с деревянной рукояткой для снятия мездры со шкуры [БТСЯЯ, Т. XII, с. 519].
4. *Маџаната...* – от лит. *баџана* – небольшое бревно, забитое стоймя в землю, столб [ТСЯЯ, Т. II, с. 106].
5. *...дубайылаах* – двоение [Пек., Т. I, стлб. 744].
6. *Иһэгэй...* – щедрый, добродетельный [ТСЯЯ, Т. III, с. 777].
7. *Бадаайа...* – лит. *бадаайы* – большой якутский нож [ТСЯЯ, Т. II, с. 116].
8. *...саантаабыт* – подбираться близко к кому-чему-л. заманчивому, быть привлечённым кем-чем-л. [БТСЯЯ, Т. VIII, с. 79].
9. *Саалыыр...* – лит. *саалыр* – светло-рыжий с черным хвостом и гривой, буланый (о масти лошади) [БТСЯЯ, Т. VIII, с. 75].
10. *Көбүөрүннүк...* – белый пепел, выступающий на поверхности остывающих горячих углей [БТСЯЯ, Т. IV, с. 208].
11. *...бадаардаах* – от *бадаар* – громоздкий, торчащий острыми концами [ТСЯЯ, Т. II, с. 117].
12. *...моймордоох* – от лит. *мойбор* – белая шерсть вокруг шеи наподобие ошейника [БТСЯЯ, Т. VI, с. 280].
13. *Буркун...* – пурга [ТСЯЯ, Т. II, с. 568].
14. *...чээкэй өлүү...* – дух (божество), насылающий глазные болезни.
15. *Кунг өлүү...* – утратить полностью или частично способность двигаться (от слабости или болезни) [БТСЯЯ, Т. IV, с. 481].
16. *...сыыбым* – шпунт (выступ, паз или вырез в деревянных деталях для плотного их соединения) [БТСЯЯ, Т. IX, с. 523].
17. *...уонахтаан* – лит. унунуохтаан.

А.Е. Божедонова

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ОЛОНХО «АЛА ТУЙГУН»

Аан Алахчын Хотун – дух-хозяйка Земли. 1036.

Аан Уххан Тойон – полное имя: Күл тэллэх, Көмөр сыттык, Көбүөрүннүк суорџан, Хатан Тэмиэрийэ Аан Уххан Тойон / Кырык төбө, Кырыа баттах, Хатан Тэмиэрийэ Аан Уххан Тойон Эһэ – дух-хозяин огня и

домашнего очага в Среднем мире. 664, 1025.

Айталыына Куо – полное имя: Абыс былас суһуохтаах Айталыына Куо – дочь богатыря айыы *Ала Туйгун*. 969, 983.

Айыыһыт Хотун (Айыысыт Хотун) – божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 602.

Ала Дьангса (Ала Джангса) – один из кузнецов, изготовивших доспехи и снаряжения богатыря айыы *Дохсун Баатыр* (см. *Кудай Бахсы уустар*). 756, 770, 862.

Ала Туйгун – полное имя: Ала Дьоруо ат сылгы көлөлөөх Ала Туйгун – богатырь Среднего мира, защитник племени айыы; отец богатыря *Дохсун Баатыр*, дед богатыря *Юёлэн Хардааччы*. *Ала* – усилительная частица со значением «очень, крайне»; туйгун – лучший, отменный. 82, 537, 741, 976.

Алам Лахсын Хотун – дух священного дерева *Аал Луук Мас*; в данном олонхо представляется как отдельный дух от *Аан Алахчын Хотун*; указывает богатырю айыы *Юёлэн Хардааччы* место хранения души богатыря *абаасы Тимир Джиэсинтэй*. 1346, 1349.

Байанай Тойон – полное имя: Баай барыылаах Бардам бэрии Байанай Тойон – дух-хозяин тайги в Среднем мире. 365.

Бакаанай Балтаһыт (Бакаанай Балтасыт) – один из кузнецов, изготовивших доспехи и снаряжения богатыря айыы *Дохсун Баатыр* (см. *Кудай Бахсы уустар*), кузнец-молотобоец. 774, 866.

Дохсун Баатыр – полное имя: Тураҕас Дьоруо ат сылгы көлөлөөх Дохсун Баатыр – богатырь Среднего мира, защитник племени айыы, сын богатыря *Ала Туйгун*; умеет обернуться орлом для преодоления дальних расстояний. 548, 654.

Дьөһөгөй Айыы (Джөсөгөй Айыы) – божество Верхнего мира, покровитель конного скота. 385.

Илбис кыыһа (Илбис Кыыса) – дух кровопролития, убийства. 1117.

Иһэгэй Айыы (Исэгэй Айыы) – божество-покровитель рогатого скота. 380.

Иэйиэхсит – оберегающее божество, покровительствующее людям, конному и рогатому скоту. 265, 603.

Кудай Бахсы(лаан) уустар (кузнецы Кудай Бахсы) – кузнецы, изготовившие доспехи и снаряжения богатыря *Дохсун Баатыр*; живут на северном конце Земли, где стыкуются Средний и Нижний миры. 631, 746, 854.

Күөх Боллох Хотун (Кюөх Боллох Хотун) – полное имя: Күөх далай иччитэ Күөх Боллох Хотун – дух-хозяйка водоёмов Среднего мира. 377.

Тимир Дьэһинтэй/Дьэһиэнтэй (Тимир Джиэсинтэй) – полное имя: Дьэирбэнг Тингилэх Тимир Дьэһинтэй – бессмертный железный богатырь *абаасы* Нижнего мира, похитивший девушку *Айталыына Куо*; живёт в восьмигранном железном доме на берегу огненного моря *Уот Кудулу*, а его *кут* (душа) в виде каменного яйца хранится внутри ветви трёхствольной лиственницы на вершине высокой горы, которая находится за тремя морями в Нижнем мире. 989, 1066.

Уйгулаана Куо – супруга богатыря айыы *Дохсун Баатыр*. 833.

Улуу удаҕан эдьий (Великая удаган) – удаган Среднего мира; богатырь

айыы *Юёлэн Хардааччы* просит её указать место хранения души богатыря абаасы, но она советует ему обратиться к *Алам Лахсын Хотун*, духу священного дерева. 1320.

Үөлэн Хардааччы (Юёлэн Хардааччы) – полное имя: Үс мастаах үүт күрүүнү үрдүнэн көстөр Үрүмэччи Маган аттаах Үөлэн Хардааччы – богатырь Среднего мира, защитник племени айыы; внук богатыря *Ала Туйгун*; для проникновения в Нижний мир превращает своего коня в кремень и кладет в карман, а сам превращается в дым, также умеет обернуться ястребом для преодоления дальних расстояний. 838, 994.

Үчүгэй Үөдүйээн / Үөдүйээн Куо (Ючюгэй Юёдүйээн) – жена богатыря айыы *Ала Туйгун*. 543, 832.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук Мас – священное дерево Среднего мира; в нём обитает дух *Алам Лахсын Хотун*. 291, 335.

Кыргыһар кырыы хайа (Скала для сражений) – гора Нижнего мира. 1176.

Мунгхаат айыы мунгур уһуга, Дьангхаат айыы тардыһар дьайынга (Предел страны Мунгхаат айыы, предел страны Джангхаат айыы) – в олонхо представляется как край Земли, конец Среднего мира. 94, 1132.

Орто туруу бараан дойду – Средний мир. 1250.

Уот Кудулу байҕал (море Уот Кудулу) – огненное море Нижнего мира. 1178.

Үрдүк хайа (Высокая гора) – гора в Нижнем мире; на её вершине стоит трёхствольная листовенница, в которой хранится душа богатыря абаасы *Тимир Джиэсинтэй*. 1388.

Үс күндээ байҕал (три моря) – моря Нижнего мира. 1386, 1417.

С.Д. Львова

СЮЖЕТ ОЛОНХО «АЛА ТУЙГУН»

Структура	Эпизоды	Строка
<i>Вступление</i>	<p>Время образования и первотворения матери Земли. Описание красоты и изобилия Среднего мира. Здесь на прекрасном холме растет Аал Луук Мас. Верхушка священного дерева тянется до восьмیارусного неба в Верхний мир; сильные корни буйно вырастают в Нижний мир. Аал Луук Мас цветет и изобилует. В этом прекрасном мире, в большом и просторном балагане, в достатке живет могучий огромный богатырь Ала Туйгун со своей женой Юёдүйээн Куо, которая родила ему сына Дохсун Баатыра. Ребенок растет очень быстро. Наступает день, когда Дохсун Баатыр отправляется за богатырской одеждой и доспехами. Родители с благословением провожают сына в путь. Дохсун Баатыр прощается с духом огня – Хатан Тэмизрийэ Аан Уххан Тойоном, с духом-хозяйкой священного дерева Аал Луук Мас - Аан Алахчын Хотун и с родными. Затем он оборачивается орлом и улетает в сторону севера.</p>	1-706
	<p>Долгих девять лет Дохсун Баатыр добирается до назначенного места. Тут он запекает о том, что он пришел по совету отца забрать непробиваемую броню, доспехи и просит снарядить его. В ответ ему Ала Джангса сообщает, что они хранят доспехи, назначенные для защитников Среднего мира, и приносит доспехи. Бакаанай Балтасыт благословляет Дохсун Баатыра, тот оборачивается орлом и улетает в родную страну.</p> <p>Богатырь возвращается домой. Родители, жена, сын и родные встречают его с большой радостью. Он рассказывает о проделанном пути. Его сын Юёлэн Хардааччы сообщает, что он собирается жениться и просит устроить свадьбу. Дохсун Баатыр устраивает богатую угощениями трехдневную свадьбу сына. И начинается их жизнь в мире и достатке.</p>	707-953

<i>Завязка</i>	Однажды, когда Дохсун Баатыр с сыном отправляются на охоту, сильный вихрь уносит красавицу Айтальына Куо. Это был богатырь абаасы Тимир Джиэсинтэй. Когда охотники возвращаются, Ала Туйгун сообщает им дурную весть. Юёлэн Хардааччы решает отправиться спасать сестру. Он готовит коня, просит у духа огня и родителей благословить на дальнюю дорогу и отправляется в Нижний мир. Описание жилища богатыря абаасы.	954-1220
<i>Развитие</i>	После словесной перепалки начинается ожесточенный поединок. Разрушительная битва длится три месяца. Поняв, что силы равны, Юёлэн Хардааччы предлагает продолжить битву через три года и обещает не нападать на Нижний мир в эти три года. Богатырь абаасы соглашается. Юёлэн Хардааччы оборачивается соколом и улетает, а Тимир Джиэсинтэй превращается в огонь и исчезает. Богатырь Среднего мира прилетает в свою страну и просит удагана указать ему, где таится смерть Тимир Джиэсинтэй. Удаган предлагает обратиться к духу-хозяйке Аал Луук Мас. Богатырь обращается к духу-хозяйке Аал Луук Мас. Алан Лахсын Хотун указывает, где находится то самое место и с благословлением провожает богатыря в дальний путь.	1221-1430
<i>Кульминация</i>	Юёлэн Хардааччы добирается до этого места и вступает в схватку с богатырем абаасы. Начинается ожесточенная битва, богатырь Среднего мира одолевает противника.	1431-1461
<i>Развязка</i>	Богатырь поит сестру живой водой. Красавица Айтальына Куо оживает и они вместе отправляются в свою страну.	1462-1469
<i>Заключение</i>	В честь возвращения детей родители устраивают ысыах. И отныне они живут в мире и достатке.	1470-1484

А.Е. Божедонова

АЛГЫС БАҢА СЫЛААХ

**Туймаадалыыр эбэкэм,
Дьокуускайдыыр куоратым,
алҕана-арчылана туруохтун!**

(Дьокуускай куорат 365 сыла туолуутугар тойук)

Дьэ-буо!
Үс үллэр үөстээх,
Үлүскэннээх сүүрүктээх,
Таас хайа дьайыгнаах,
Эркин хайа энгэрдээх,
Буор хайа будьулаах,
Үс илии үрүттээх,
Түөрт илии чөчөгөйдөөх
Үрүмэ манган долгуннаах,
Өксөйөн айанныыр балыктаах
Өлүөнэлиир эбэккэм
Арҕаалыыра энэрин
Айгыр-силик изнигэр
Айыллаахтаан үөскээбит
Айылҕаттан аналлаах
Туймаадалыыр эбэкэм,
Дьокуускайдыыр куоратым,
Туругура-тупса тураҕын!
Сүүрүк аты
Сүһүөх быһарынан
Сүөгэй сүүдүрүннээх,
Аллаах аты
Атах быһарынан
Араҕас илгэ быяаннаах,
Үтүө аты
Өрөбөтүгэр тийэр
Үрүг илгэ үктэллээх,
Дьоруо аты
Тобугунан охсуллар
Добун күөх уйгулаах,
Сэлиик аты

Сийинэн сиксиллэр
 Сизэрэй күөх сирэмнээх
 Туймаадалыыр эбэкээм,
 Дьокуускайдыыр куоратым!
 Туой буор үктэллээх,
 Туран буор кунустаах,
 Тутум кумах тутулуктаах,
 Чиэппэр кумах дьирбиилээх,
 Арсыын кумах ардайдаах,
 Ийэ буорум ортолоох,
 Ирбэт тонгум халыгнаах,
 Күөх кырыс сабыылаах,
 Сизэдьи-буодьу үктэллээх,
 Сибэккинэн кизргэллээх
 Туймаадалыыр эбэкэм,
 Дьокуускайдыыр куоратым
 Туругура-тупса тураахтыыр.
 Үлэ-үөрэх аргыстаах
 Үгүс үтүө ыччаттаах,
 Барыны барытын баһылаабыт
 Бастың мааны дьоннордоох,
 Билии-көрүү биэрэ турар
 Үөрэх-иитии кыһалаах,
 Тойон ньургун убайдарбыт
 Тутан кээспит тутуулар
 Туругура тураллар.
 Үрдүк манган халлааммар
 Хара былыт тахсыбатын!
 Оҕо улуу уйата
 Уйгуурбатын-долгуйбатын!
 Кэннибэр хаалар
 Кэнчээри ыччатым
 Кэскиллээх буоллун,
 Иитэр сүөһүм
 Илгэлээх буоллун!
 Уруй буоллун!
 Туймаадалыыр эбэкэм
 Туллубат туттааҕа буолбут
 Дьокуускайдыыр куоратым
 Үс сүүс алта уон бизс сылын туолуутун
 Хомоҕой хоһооммор холбоон,
 Ыллам ырыабар ыпсаран,
 Ыллаан-туойан хааллардым!

Уу иччитин алгыһа

Дирин далай иччитэ
Күөх Боллох Хотун!
Мунхабыт ийэтин буллар,
Илиммитигэр иилэн кулу,
Туубут сүрэжин туһулаа!
Араҕас илгэнэн
Айах тутаммыт,
Үрүҥ илгэнэн
Өйүө кэбиһэн тураммыт,
Көрдөһөн-ааттаһан эрэбит!
Салыҥнааххын салай,
Хайыылааххын хайыһыннар,
Сүһүөхтээххин сүргүт,
Лапчааннааххын таһаар!
Аал уот оттон,
Алгыс тылын этэммит,
Баччаанҥа диэри
Иитэн-аһатан,
Көрөн-истэн көмүскээбитин.
Киэнгэр кистээбиккиттэн
Илии тутуурдаа,
Өттүк харалаа!

Ыһыах алгыһа

Кырыа баттах,
Кыырыл төбө,
Көмөр сыттык,
Күл тэллэх,
Көбүөрүннүк суорҕан
Аан Уххан Тойон эһэм!
Аһаа, үөр-көт,
Бэттэх хайыс,
Мичик гын!
Тоҕой сэлэ астыбыт,
Тойон сэргэ туруордубут,
Аал уот отуннубут,
Алгыс тылын эттибит.
Аан дойду иччитэ

Аан Алахчын Хотун,
 Араҕас илгэннэн
 Айах туттубут!
 Уордаах Дьөһөгөй Тойон,
 Үөр-көт,
 Бэттэх көр,
 Мичик гын!
 Ыарыы-сүтүү
 Ыксалаабат буоллун,
 Дьан-дьаһах
 Таарыйбат буоллун,
 Өлүү-сүтүү
 Үтүрүйбэт буоллун!
 Тоҕус хаттыгастаах
 Добун маҕан халлаан
 Үөһэ өттүгэр олохтоох,
 Өнгүрүк куйаас тыыннаах,
 Өрүөллээх үрдүк нуоҕай бэргэнэлээх,
 Өбүллүбэт үрүн көмүс торуоскалаах
 Үрүн Айыы Тойон,
 Көмүскэс санаалаах
 Күн айыы улуунун,
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы хаан аймаҕын
 Аһын-харыһый,
 Көр-иһит, көмүскээ!
 Көрдөһөр күттүөннээх,
 Ааттаһар ахсааннаах.
 Тоҕус хаттыгастаах
 Добун маҕан халлаан
 Үөһэ өттүгэр олохтоох
 Күрүө Дьөһөгөй Тойон,
 Ынах-сылгы сүөһү
 Айыыһыта буолан анаммыт
 Күрүө Дьөһөгөй Тойон,
 Сыспай сизэллээх
 Сылгы сүөһү
 Сыһыы аайы
 Сырыырҕаан үөскүүрүн,
 Хоноҕор муостаах,
 Хойуу түүлээх
 Ынах сүөһү
 Хонуу аайы
 Хойдон үөскүүрүгэр
 Көмөлөс, көр-харыһый!
 Көрдөһөр күттүөннээх,

Ааттаһар ахсааннаах.
Аар тайҕа
Баһылыга буолбут
Баралы Кэскил
Баай Барыылаах
Байанай Тойон,
Биһиги диэки көр,
Бэттэх хайыс,
Мичик гын!
Орто дойду аар тайҕатын
Адаар муостааҕын,
Аһын-харыһый, арангаччылаа!
Күндү көмүс түүлээҕин
Алҕаа-арчылаа!
Иитэр сүөһү
Күрүөлээх буоллун,
Төрөтөр оҕо
Төлкөлөөх буоллун,
Кэнчээри ыччат
Кэскиллээх буоллун!
Арҕаа өттүбүтүттэн
Айыыһыт Хотун арангаччылаатын,
Илин өттүбүтүттэн
Иэйиэхсит Хотун энэрдэстин,
Хоту өттүбүтүттэн
Хотой Айыы холбостун,
Соҕуруу өттүбүтүттэн
Тойон Тангара аргыстастын,
Уруй-айхал буоллун!

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Бурнашев Н.П. Кыыс Дэбилийэ: якутский героический эпос. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1993. – 330 с. – (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).

Васильев Г.М. Якутское стихосложение. – Якутск: Кн. изд-во, 1965. – 126 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М.: Наука, 1980. – 375 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск: Наука, 2000. – 192 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – М.: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1983. – 246 с.

Жиркова Е.Е. Особенности перевода образной лексики на японский язык в тексте олонхо «Бюдюрюйбэт Нюсэр Бёгё» Н.М. Тарасова // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. – 2017, №4(60). – С. 85-92.

Илларионов В.В. Искусство якутских олонхосутов. – Якутск: Кн. изд-во, 1982. – 128 с.

Илларионов В.В. Эпическое наследие народа саха. – Новосибирск: Наука, 2016. – 344 с.

Илларионов В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо. – Новосибирск: Наука, 2006. – 189 с.

Каратаев В.О. Могучий Эр Соҕотох = Модун Эр Соҕотох: якутский героический эпос. – Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1996. – 440 с. – (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).

Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири (алтайцев, бурят, тувинцев, хакасов, шорцев, якутов): эксп. изд. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. – 1383 с.

Олонхо ытык эйгэтэ / [бэчээккэ бэлэмнээтэ В.И. Алексеев; хомуйан онгордулар: Е.А. Семенова, Е.Г. Степанова, Л.М. Степанова, А.И. Заровняева у.д.а.]. – Дьокуускай: ОАО «Медиа-холдинг Якутия», 2010. – 288 с.

Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

Пухов И.В. Олонхо – древний эпос якутов. – Якутск: Сайдам, 2013. – 47 с.

Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М.: Наука, 1974. – 402 с.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: в 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2007. – Т. 4. – 672 с.; 2008. – Т. 5. – 616 с.; 2009. – Т. 6. – 519 с.; 2010. – Т. 7. – 519 с.; 2011. – Т. 8. – 572 с.; 2012. – Т. 9. – 630 с.; 2013. – Т. 10. – 575 с.; 2014. – Т. 11. – 528 с.; 2015. – Т. 12. – 598 с.; 2016. – Т. 13. – 639 с.; 2017. – Т. 14. – 592 с.

Диалектологический словарь языка саха = Саха түөлбэ тылын тылдьыта: доп. том / сост. М.С. Воронкин, М.П. Алексеев, Ю.И. Васильев. – Новосибирск: Наука, 1995. – 296 с.

Диалектологический словарь якутского языка = Саха тылын диалектологической тылдьыта / сост. П.С. Афанасьев, М.С. Воронкин, М.П. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 392 с.

Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: Издательство СО РАН, филиал «Гео», 2002. – Т. 1. – 287 с.; 2002. – Т. 2. – 420 с.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т. – Л., 1958. – Т. 1; 1959. – Т. 2, 3.

Попов Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1: А – Дь. – Новосибирск: Наука, 2003. – 180 с.

Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта / [П.С. Афанасьев уо.д.а.]. – Дьокуускай: Бичик, 1994. – 261 с.

Толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта: в 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2004. – Т. 1. – 680 с.; 2005. – Т. 2. – 912 с.; 2006. – Т. 3. – 844 с.

СОКРАЩЕНИЯ

БТСЯЯ – Большой толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2007; 2018.

ДСЯЯ – Диалектологический словарь якутского языка / П.С. Афанасьев, М.С. Воронкин, М.П. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 392 с.

Лит. – литературный

Пек. – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т., 2-е изд. – М., 1959.

В знач. – в значении

Русс. – русский

С. – страница

Сиб.-русс. – сибирско-русский

Стлб. – столбец

Т. – том

ТСЯЯ – Толковый словарь якутского языка / под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2004; 2006.

*Приложения***ОЛОНХОЪУТ Н.М. ТАРАСОВ ААТА ААТТАНА ТУРУО**

Мин студент эрдэхпиттэн олонхоһуттары кэрэхсээн, кинилэр олонхолорун магнитофонунан устууну сағалаабытым, кинилэр тустарынан дипломнай үлэбин суруйбутум, онтон салгыы үлэбин эбэн-сабан, кэнгэтэн, дирингэтэн кандидатскай диссертациябын суруйбутум. Онтон Тыл, литература уонна история институтугар үлэлии сылдьан, олонхоһуттары кытта сибээһи быспатабым, кинилэр айар үлэлэрин сырдататыга, чинчийиигэ утумнаахтык үлэлээбитим.

Ааспыт үйэ аҕыс уонус сылларыгар Республикаатаабы норуот айымньытын дьэитин кытта кыттыһан, биһиги институт фольклористара олонхо күннэрин, олонхо киэһэлэрин тэрийэн ыытыыга үлэлэһэн барбыппыт. Саха фольклористарын аксакала филологическай наука доктора Н.В. Емельянов биһигини, эдэр фольклористары – П.Н. Дмитриевы, В.П. Еремеевы уонна миигин, норуот айымньытын дьэитин кытта бииргэ үлэлиирбитигэр, тэрээһиннэригэр кыттарбытыгар көбүлүүрү. Дьэ ол иһин, норуот айымньытын дьэитин оччотооһу директора Н.С. Толбонова фольклор фестивалларыгар, араас конкурстарга мэлдьи ыңыран, жюрига үлэлэтэр буолбута. Ол түмүгэр, оччотооһуга оройуоннарга олорор дьин ийэ олонхоһуттары кытта ыкса билсэн, үлэлэһэр буолбуппут.

Маныха Горнай улууһун культуратын үлэһиттэрэ фольклор фестивалларыгар Солоҕонно олорор кырдыаҕас олонхоһут С.Г. Алексеев-Уустарабыһы аҕалан кытыннарбыттара. Кырдык, Семен Григорьевич оччолорго аҕыс уонун ааспыт кырдыа барбыт олонхоһут этэ эрээри, бэрт сэргэх этэ. Магнай кинини кытта уопуттаах фольклорист П.Е. Ефремов, онтон П.Н. Дмитриев үлэлэспиттэрэ. Народнай художник А.Н. Осипов кинини мунхалыы сылдьарын уруһуйдаабыта. Уустарабыс мунха кэмигэр киэһэ олонхолуур этибит диэн кэлсээбитигэр олобуран, фольклористар оҕонньору мунха кэмигэр олонхолоппуттара, таарыйа мунхалаһан, үөрэнкөтөн кэлбиттэрэ. Оччолорго райком идеологияҕа секретарынан үлэлиир Т.Н. Кесарева көбүлээн, Уустарабыс юбилейыгар тахсан кыттыбытым. Уустарабыһы киэн эйгэҕэ таһаарбыт кининэн культура отделын норуот айымньытыгар методиһа Е.А. Семенова буолар.

Елизавета Алексеевна кэлин олонхо күннэригэр Н.М. Тарасовы сиэтэн аҕалбыта. Кини Уустарабыстан лаппа балыс этэ. Оччолорго санардыы киэн эйгэҕэ олонхолоон эрэр В.О. Каратаевы, А.С. Васильевы кытта араа-бараа саастааҕа, ол эрээри санга олонхолуур буолан, кинилэргэ холоотоххо, өссө да аһылла илигэ. Николай Михайлович ыксаабакка, бэрт холкутук, олонхотун дорҕооннорун дьүөрэлэһиннэрэн хоһуйан этэрэ. Персонажтар ырыаларын араас матыыбынан таһааран туойара. Дьин ийэ олонхоһут

кэлэн, «Күн Эрили» олонхотун толорбутуттан бэркэ диэн астыммыппыт. Олонхо күннэрэ хас да күн барбыта. Мин Николай Михайловичы лекция-бар илдээн, студеттары кытта көрүһүннэрбитим. Кини эмиэ «Күн Эрили» олонхотун чаас курдук толорбута. Студеттар бэркэ сэргээн истибиттэрэ, сорохтор ыйыталаспыттара. Николай Михайлович эрдэ тулаайах хаалан, сэрии сылларыгар эрэи энгээринэн тыырбытын, Хангалаһынан, Намынан олоро сылдыбытын, төрдө Кэптэни буоларын, таайдара Батаакаптар бэйэлэрин түбэлэригэр олонхохут быһыытынан биллэллэрин, оҕо сылдьан кинилэр толорууларын сынгаахтарын анныгар олорон истэрин, кинилэр олонхолорун сүннүүнэн олонхотун таңарын кэпсээбитэ. Ол кэпсээбитигэр олобуран, «Чолбон» сурунаалга ыстатыа суруйан илпитим да, кыһалбатын кыһайан, бэркэ алтыһар киһим П.Д. Аввакумов суох буолуобуттан ыстаты-йабын тоҕо эрэ бэчээттээбэт буолан хаалтара. Ол ыстатыһам архивпар ханна эрэ буккулла сылдыара буолуо да, булбатым. Дьэ ол иһин, быыс булбучча, алтыһан ааспыт олонхохутум туһунан тугу өйдүүрбүн саңаттан суруйдум.

Кэлин үөрэнээччим, олонхохут биир дойдулааҕа Лена Леонтьева дипломнай үлэтин Н.М. Тарасовы олонхохут быһыытынан арыһан суруйбута. Биллиилээх эпосовед филологической наука доктора Н.В. Емельянов Лена үлэтин үрдүктүк сыаналаабыта. Ордук Николай Михайлович олук хоһооннору туттарын ырыппытын кэрэхсээбитэ. Ол да иһин, саха фольклорун аксакала Лена Леонтьеваны Гуманитарнай чинчийи институтугар олонхо отделыгар үлэҕэ ылары мэктиэлээбитэ уонна биир дойдулааҕын олонхотун салгы үөрэтэн, научнай үлэнэн дьарыктанарыгар сүбэлээбитэ. Ленаны секторга лаборанынан ылбыппыт, бэркэ үлэлээн иһэн, оҕолонон, бэйэтэ ыарытыһан, салгы үлэлээбэтэҕэ хомолтолоох.

Лена Леонтьева үтүө көмөтүнэн Японияттан сылдыар ученай Мунэхиса Ямаситаны кытта тахсан, Н.М. Тарасов олонхотун магнитофонна устубуптут. Мунэхиса саха кыһа кэргэннээх буолан, сахалыы саңаны өйдүүрү, син кэпсэтэрэ. Онон мин көннөрү суоппар быһыытынан сылдыбытым. Мунэхиса дойдутугар тийээн устубут олонхотун сурукка-бичиккэ таһааран, япон тылыгар тылбаастаан таһаарбытын аҕыйах сыллаахха олонхоҕо аналлаах конференцияҕа аҕалан биэрбитэ. Мунэхиса Ямасита хайдах бэчээттээн таһаарбытын японнуу билбэт буолан, быһаарар кыахпыт суох. Ол эрэри, саха олонхото япон тылыгар маңнайгы тахсыыта буоларынан султата улахан. Япон фольклористара биһиги аан дойдуга кылаан чыпчаал буолбут айымныбытын Н.М. Тарасов толоруутугар ааҕан, эт кулгаахтарынан истэн, научнай өттүнэн сыаналыыр кыахтаахтар. Ол аата, Николай Михайлович олонхохут быһыытынан дойдутугар Саха сиригэр эрэ буолбакка, аан дойдуга биллэр кыахтаммыта.

Н.М. Тарасов сэттэ уон сааһын туолбут юбилейыгар ыңгырыллан сылдыбытым. Нэһилиэк администрацията, культура управлениета уонна оҕолоро, улахан кыһа тэрийбиттэрэ. Николай Михайлович бэркэ сүргэтэ көтөҕүллүбүт этэ. Мин кэлэн барбыппар бэркэ махтаммыта. Ол киэһэ бэйэтэ ыллаабыта-туойбута, оһуокайдаабыта. Быһыыта, бэрт талааннаах кырдыаҕас үлэҕэ-хамнаска үтүрүттэрэн, талаанын улаханнык арыйбакка бараахтаата. Ол үөһэ саха киһитин сиэринэн сэмэйэ турдаҕа. Николай Михайлович талаанынан улаханнык өттөйбөт, кими да кытта улгумнук үлэлэһэр, репертуарын суруттарарга күн бағалаах этэ. Япония учуонай-

ын илдэе тахсан, видеомагнитофонга суруттарарбытыгар бэрт улгумнук сөбүлээн, сахалыы тангаһын кэтэн кэлэн уһултарбыта. Горнай биллиилээх журналиһа С.Н. Федоров эмиэ биир дойдулааһын олонхотун магнитофонга суруттарарыгар ааттатыыта суох сөбүлэспитин бэлиэтиир эбит. Степан Николаевич Николай Михайловичы олонхотун быһыытынан арыыбыт киһи буолар. Кини журналист быһыытынан олонхотутуун хайдах үлэлээбитин туһунан периодическай бэчээккэ хаста да суруйан турар. «Күн Эрили» олонхотун нэһилиэк администрациятын үбүлээһининэн таһааттарбыта. Кэлин, улуус тэриллиттэ 75 сылын юбилейыгар, культура управлениетын фольклорга методиха Е.А. Семенова, журналист С.Н. Федоров Николай Михайлович түөрт олонхотун биир кинигэбэ түмэн, аһыйах ахсаанынан таһаарбыттара. Кинигэбэ, кылгас да буоллар, Николай Михайлович туһунан ахтыылар, ыстатыйалар киирбиттэрэ. Онон аныгы кэм олонхотута буолан, репертуарын суругунан даһаны, аныгы техникскэй ньымаларынан (магнитофонунан, видеокамеранан) да үйэтитиллиттэрэ, компакт-дискэнэн даһаны тарҕатыллыбыта. Бу өттүнэн ыллахха, Николай Михайлович Горнайга С.Н. Федоров, Е.А. Семенова курдук энтузиастар баар буоланнар уонна сахатыйбыт тон нуучча Т.Н. Кесарова курдук норуот талааннаахтарын өйдүүр, өйүүр салайааччы баар буолан, олонхоторо үйэтийдэбэ. Билигин кини суоһун да иһин, олонхоторо кэрэхсээччилэр ааһар, истэр кыахтаахтар. Кэлинни кэмнэ нууччаларга да, атын да омуктарга урут суруллубут эпическэй айымньылары ааһан, бэл восковой пластинкаларга суруллубут матыыптары истэн, толоруунан дьарыктанар дьон баар буолан эрэллэр. Онон холоотоххо, биһиэхэ олонхотун бэрт хойукка дылы баар эбит. Ол иһигэр Горнайга дьин ийэ олонхотуттар Уустарабыс уонна Н.М. Тарасов толорууларын магнитофонга, видеоға устуулар элбэхтэр. Олору бу компьютер үйэтигэр оцифровкалаан, расшифровкалаан, сахалыы, нууччалыы, кыаллар буоллаһына, омук тылыгар тылбаастаан, мультимедийнэй таһаарылары онгорор кыах үөскээтэ. Маныаха Н.М. Тарасов олонхоторо, бэйэтэ да бэлиэтиринэн, тэттиктэр, кылгастар, тыллара-өстөрө хомоһой, олук хоһоонноро үйэлэр тухары чочуллубут буоланнар, өйгө түһүмтүөлэр. Онон олонхого тардыстыылаах оҕо да, улахан киһи да кылгастык толоруон сөп. Дьэ ол иһин, Николай Михайлович толоруутун телевидениебэ, радиоға, биирдиилээн да дьон видеоға устубуттарын түмэн-хомуйан тарҕатар киһи олус туһалаах буолуо этэ. Кини олонхотун быһыытынан аата ааттана турарыгар эрэл санаа баар.

**ГОРНАЙ УЛУУҺУН ОЛОНХОҺУТА Н.М. ТАРАСОВ:
ОЛОНХОНУ ҮЙЭТИТИИ, СӨРГҮТҮҮ, ТАРҔАТЫЫ СОРУКТАРА**

(Н.М. ТАРАСОВ ТӨРӨӨБҮТЭ 90 СЫЛЫН ТУОЛУУТУГАР ДАКЫЛААТ)

Бастатан туран, эһиги ийэ олонхотун Н.М. Тарасов төрөөбүтэ 90 сылыгар аналлаах научнай-практическай конференцияны ыытаргытын биһирибин. Дьэ ол иһин, төһө да солото суох буолларбын, кэлэн кыттарга тылбын биэрбитим. Тус бэйэм ыллаан-туойан ааспыт талааннаах

олонхоуттарбытын ыччакка, үүнэр көлүөнэбэ тиэрдиини ытык иэспинэн ааҕабын.

Бу ааһан эрэр сылга аатырбыт олонхоуттар Д.М. Говоров, Т.В. Захаров, И.М. Давыдов, И.И. Бурнашев – Тонг Суорун, П.С. Олесов юбилейдара буолан аастылар. Ону бэлиэтээнин суолтата сүрдээх улахан.

Горнай олонхоута Н.М. Тарасов 1928 с. ахсынны 19 күнүгэр төрөөбүтэ. Бэйэтэ 1925 с. төрөөбүт курдук этэр эбит. Сааһа чуолкайа суох. Чуолкайдыахха наада.

Оҕо эрдэбиттэн олонхо эйгэтигэр уһуллубут. Аҕатынан Солоҕонтон төрүттээх. Тарааһаптар аҕа уустарыгар киирсэр. Тарааһаптар ийэ уустаан олонхоуттар: Тэкээнэй бэйэтэ, кини уола Киргизэлэй, народнай поэт С.И. Тарасов аҕата Иван Тарасов, Боокко Борокуоппай. П.Я. Тулааһынап кинилэр олонхолорун сэрии буолаары турдагына суруйбута. Солоҕон олонхоуттар уутуйан үөскээбит түөлбэлэрэ буолар. Кинилэртэн биһиги кэмнэрбитигэр С.Г. Алексеев – Уустарабыс биллэр. Николай Тарасов кинилэр олонхолууларын истибэтэр даҕаны, удьуор быһыытынан талааннарыттан бэриһиннэрбитэ чуолкай.

Олонхоут бэйэтэ кэпсииринэн, таайдара Ньюкулай, Баһылай Батаакаптар, балтылара Маарыйа үһүөн олонхоуттар эбит. Николай Михайлович: «Мин бу кырдыар сааспар, удьуордарбын утумнаан буолуо, олонхонон дьэ дьарыктанан эрэбин. Таайым Ньюкулай ааттаах ырыаһыт этэ. Уһун түүнү быһа ыллыыра, олонхолуура. Мин ону утуйбакка истэrim. Арыт дьон муһуннагына, кизһээ барыны бары өрө тардан, үлэни-хамнаһы үмүрүтэн баран, кини олонхотун истэрбит» – диэн ахтар эбит. Онтон «Маалтааны нэһилиэгэ» диэн кинигэбэ Н.М. Тарасов маннык ахтыбыт: «Таайым Ньюкулай Степанович ол саҕана ааттаах ырыаһыт. Ийэ олонхоут этэ. Кыра сылдьан уһун түүнү быһа истэр этим. Мин кини олонхотуттан олонхотун уонна бухатырдарын аатын аҕыйагы билэбин. Олонхо аата “Көтөрсүүрэр көкө буурай ат сылгы көлөлөөх, сир ийэ дойдуну эмчиирэлээх этэрбэс гынан үөскээбит, кинкиниир киэнг халлааны кэдэри саннынан киэптээн үөскээбит Кэнэли Хаадыат бухатыр”, балта “Кыырыктаах үнүүтүн кыбыммытынан төрөөбүт кырыыстаах тыллаах, кырыылаах сутуруктаах Кыыс Модунтай бухатыр”, абааһы бухатыыра “Түгнэри сүргүөхтээх, таннары хайыылаах, өһөх бэргэһэлээх Харыадымал Мохсоҕол». Мантан көстөрүнэн, олонхоут таайын олонхотун сюжетын, бухатырдар ааттары оҕо эрдэбиттэн өйдөөн хаалбыт. Иккис таайа Василий Михайлович Потапов – Мэскэй эмиэ үчүгэй олонхоут быһыытынан биллэр. Кини «Отой Босхонг», «Эр Соҕотох», «Күөнэ көҕөччөр аттаах Күн Дьөһүөлдүт бухатыр», «Бүгүстээн Бөҕө», «Эрийи көмүс быччыннаах Көмүс Кыыртаы бухатыр» диэн олонхолордооҕо биллэр. Бу олонхолортон В.Т. Сивцев «Отой Босхонг» олонхотун суруйбута, архыыпка уурулла сытар.

Николай Михайлович таайдарын туһунан өссө маннык ахтыбыттаах: «Кыра эрдэппинэ, ийэм бырааттара Ньюкулай, Баһылай Батаакаптар олонхолууларын истэр этим. Ордук Баһылай үчүгэйдик кутан-симэн, ыллаан-туойан олонхолуура. Уһун түүнү быһа иккиэн биир олонхону быһаҕастаһан олонхолуулар этэ, кыра оҕо диэтэххэ, хата, дьэ истэrim, оннук умсугутуулаахтык олонхолууллара, киһи иһиттэр истэ олоруон курдук».

Николай Михайлович ийэтэ, олонхоут Николай Степанович саа-

май улахан эдийей, Кэтэрийнэ ырыаһыт, кэпсээнһыт, олонхоһут гиэнэ бастыга эбит. Онон ийэтин олонхотун бэрт үгүстүк истибитэ сэрэйиллэр. Ол эрэри эрдэ олохтон туораабыт буолан, чопчу ханнык олонхону олонхолуурун этэр күчүмэбэй. Николай Михайлович аҕатын да, ийэтин да эттүнэн удьуор олонхоһут буолар диэн чуолкай этиэхпитин сөп.

Николай Михайлович сааһыран баран, олонголооһун уостубут кэмигэр олонхоһут быһытынан биллэн-көстөн барбыта. Кини оҕо сааһыттан олох эририн-мускуурун этирик түөһүнэн тыырбыта. Дьонноро уончалааҕар төрөөбүт-үөскээбит түөлбэлэриттэн тэлэһийэн, Орджоникидзевскай оройуон (билингинэн Хангалас улууһун) Кытыл Дьурааҕа көһөн тийбиттэрэ уонна Аҕа дойду улуу сэриитин маннайгы сылларыгар иккиэн утуу-субуу ыалдьан, олохтон туораабыттар. Уончалаах Ньюкулай сэрии ыар сылларыгар тыыннаах буолар туһугар өрө мөхсүбүтэ. Саҥа борбуйун кыанаат, лес-промхозка үлэҕэ киирэн мас кэрдиитигэр мүккүллүбүтэ.

1953 с. Нам кыһынын Марфа Даниловнаны кэргэн ылар, Намга олохсуйар. Онон олорон, Нам кэнники биллиилээх олонхоһуттарынан П.П. Ядрихинскай – Бэдьээлэни, В.Н. Попов – Бочооһу кытта билсибит уонна олонхолууларын истибит. Талааннаах киһи ыллыах-туойуох санаата уһуктубут. Николай Михайлович 1968 с. дойдутугар эргиллэн кэлэн баран, иһигэр иитиэхтээн, оҕо сылдьан истибит олонхолорун өйүгэр сааһылаан, наардыы сылдьар буолбут. Кини оҕо эрдэххэ олус ыллыыр-туойар сэттээх-сэлээннээх диэн кырдыаҕастар этэллэрин оруннааҕынан ааҕара. Ол туһунан олонхоһут журналист Степан Федоровка бэрт ылыннарылаахтык кэпсээбит: «Былыр олус оҕо киһи олонхолуурун сөбүлээбэт этилэр, үөһээни-алларааныны үөтэр диэннэр. Онон буолуо, олох хойут, 40-муттан тахсан иһэн олонхолуур буолбутум».

Онон Николай Михайлович лаппа сааһыран баран олонхолуур талаанын арыһыта. Маныаха кини талаана тахсылаахтык арылларыгар дойдутун дьоно, туох ханнык иннинэ журналист С.Н. Федоров, культура үлэһиттэрэ улууска фольклор методиста Е.А. Семенова, олохтоох библиотека үлэһитэ Т.В. Иванова, биир дойдулааҕа Е.А. Леонтьева көх-нэм буолбуттара.

Аан бастаан Н.М. Тарасов «Күн халлаан күлүүһүттэн тутуһан үөскээбит күүстээх-уохтаах Күн Эрили» олонхотун журналист С.Н. Федоров магнитофонна суруйан ылан баран, сурукка-бичиккэ таһаарбыта. Улуус хаһыатыгар бэчээттэппитэ. Онтон Кировскай нэһилиэк дьаһалтата үбүлээн, олонхоһут төрөөбүтэ 70 сааһыгар туспа кинигэнэн тахсыбыта.

Н.М. Тарасов уопсайа биэс олонхото сурукка-бичиккэ тиһилибитэ, соһох олонхолоро магнитофонна, видеоҕа уһуллубуттара. Биһиэхэ биллэринэн, биэс тэттик олонхолордоох: «Күн Дьөһүөл», «Күн Эрили», «Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕө», «Дуулаҕа Баатыр», «Ала Туйгун». Балартан түөрт олонхо биир кинигэнэн тахсыбыта эрэри, аҕыйах экземплярдаах буолан, ааҕааччылар киэн эйгэлэригэр тийбэтэҕэ.

Н.М. Тарасов «Ала Туйгун» олонхотун бэйэтэ сурукка-бичиккэ тиспит уонна 2002 с. тохсунньу сэттис күнүгэр, тыһа быстыан эрэ иннигэр, бүтэһик туочукатын туруорбут. Манна кини дьонугар-сэргэтигэр анаан, «Мин баҕа санаам» диэн кэриэс тыһын хаалларбыт: «Бу биэс олонхону кинигэ онорон таһаараргыт буоллар. Убайдарым, таайдарым ааттаах олонхоһут этилэр. Онон сиэннэригэр, бырааттарыгар

хаалларбыттар диэн дьонум-сэргэм санылларыгар үчүгэй буолуо этэ». Олонхотун кэриэтин толорон, С.Н. Федоров, Е.А. Семенова 2006 с. Н.М. Тарасов олонхоторун түмэн, аҕыйах экземплярынан туспа кинигэнэн таһаарбыттар.

Япония учуонайа Ямасита Мунэхиса 1999 с. атырдыах ыйыгар олонхотун дойдутугар тахсан, «Бүдүрүйбэт Нүхэр Бөҕө» олонхотун магнитофонна үс чаас устубута. Биир дойдулааҕа Е.А. Леонтьева сурукка-бичиккэ таһаарбытын Ямасита Мунэхиса тылбаастаан, дьоппуон тылыннан Тиба университет гуманитарнай факультетын японскай культураны үөрэтэр кафедра грифинэн «Исследования по эпохам» диэн ааттаах монографиятыгар киллэрбитэ. Ону таһынан, «Культурная реконструкция эпох» уонна «Возрождения героя эпохи» диэн бастарга Н.М. Тарасовтан суруйбут олонхотун чинчийэн, билингнэ кэмнэ дьоппуон омук эпическэй айымньытын сэргүтүүгэ, кини типологиятын үөрэтиигэ холобурдаан турар. Хомойуох иһин, биһиги билигин да Николай Михайлович олонхоторун анаан-минээн үөрэтэ-чинчийэ иликпит.

Н.М. Тарасов олоҕун тигэх сылларыгар олонхонон олоҕорута диэххэ сөп. 1990-с сс. национальной концепция оскуолаларга киирбитэ, С.А. Новгородов төрөөбүт күнэ Ийэ тыл күнүнэн биллэриллибитэ, Саха Республикатын суверинитета биллэриллибитэ, итиннэ даҕаһан олонхону үйэтитиигэ, сэргүтүүгэ тускулаах үлэ ыытыллыбыта. Олонхо Республикатааҕы Ассоциацията тэриллэр. Онон олонхону үйэтитиигэ, сэргүтүүгэ уонна тарҕатыыга туһуланар үлэ улуус да, республика да таһымнарынан тэриллэн ыытыллыбыта. Маныаха улуустартан Горнайдар көхтөөхтүк кыттыбыттар. Ордук Тамара Николаевна Кесарева культура управлениетын начальнигынан үлэлиэбиттэн улуус олонхотуттарын С.Г. Алексеев – Уустарабыс, Н.Т. Тарасов айар үлэлэрин өйөөн, араас тэрээһиннэр ыытыллыбыттар. Кинилэр иккиэн даҕаны куоракка ыытыллар тэрээһиннэргэ орто туруу дойдуттан барыахтарыгар дылы көхтөөхтүк кыттыспыттар, ийэ олонхотун үрдүк аатын ылбыттар.

Николай Михайлович олонхоторун суруттарыыга ким баҕалаахха аккаастаабакка, суруттаран испитин бэлиэтиэххэ сөп. Ол курдук «Күн Эрили» олонхотун суруттарыбытын холобурдуохха сөп. Кини аан бастаан 1997 с. олунньу 13 күнүгэр дойдутугар Аһымаҕа олохтоох библиотекарь Т.В. Иванова ийэ тыл тэрээһинигэр олонхолоппутун видеоҕа устубуттарынан Е.А. Леонтьева сурукка-бичиккэ таһаарбыт. Эһиилигэр журналист С.Н. Федоров магнитофонна суруйбут. Онтон Е.А. Леонтьева олонхо үһүс вариана баарын ыйар уонна үһүөн тус-туһунан айылгылаахтарынан бэлиэтиир. Ол курдук, олонхо бастакы тексэ 2164 хоһоонунан строкалаах, иккис вариана – 2394, оттон үһүс вариана – 3648 хоһоонунан строкалаах. Ол аата, хас олонхолоотоҕун аайы олонхотун эбэн-сабан, тупсаран-чочуйан иһэр эбит диэххэ сөп.

Николай Михайлович конкурстарга, араас көрүүлэргэ олонхолоурун элбэхтик истибитим. Хас олонхолоотоҕун аайы тупсаран-сайыннаран иһэрин бэлиэтии көрөрүм. Олоҕун тигэх сылларыгар олонхотун быһыытынан ордук сайдыбыт курдуга. Сунтаарга С.А. Зверев-Кыыл Уолун юбилейнай ыһыаҕар олонхолоон, улаханлык биһирэммитэ. Олонхо аан дойду культурын кылаан чыпчаалынан билиниллибитигэр тийбитэ буоллар, Ни-

колай Михайлович сүргэтэ көтөбүллүөх, талаана өссө арыллыах этэ. Кини 2002 с. тохсунньу 8 күнүгэр биһиги кэккэбититтэн туораабыта.

Н.М. Тарасов олонхоһут быһыытынан баай нэһилиэстибэни хаалларбыта. Кини олонхолоро тэттиктэр, сюжеттарын сайдыыта судургулар эрэри, үгэс буолбут саха олонхолорун ис хоһоонугар сөп түбэхэр. Оҕо эрдэбиттэн истибит олонхолорун торумунан олонхолуура. Билигин сохтор саҥа олонхону айа сатыыллар, авторскай олонхолор бааллар. Онтон Николай Михайлович дьин саха олонхотун ис хоһооннорун тутуһан олонхолуура. Онон кини олонхолорун эдэр ычакка тиэрдэн, толороллорун ситиһиэхтээхпит. Бу инниттэн ордук магнитофонунан, видеонан уһуллубут олонхолорун, кини илэ толорууларын оцифровкалаан, эдэр ычакка тиэрдэхтээхпит. Билигин атын омуктар эпоһу толорооччуларын сэргүтүүгэ аудио-видеозапиастары киэнник туһанан, эпическэй айымньыларын сэргүтэн эрэллэр. Уустарабыс курдук, Н.М. Тарасов курдук ийэ олонхоһуттар олонхону техническэй ньыманан устуу кэмигэр олон ааспыт буоланнар, кинилэр тыыннаах куоластарын толору истэр да, көрөр да кыахтаахпыт. Онон, олонхоҕо уһуяаччылар, кинилэр хаалларбыт нэһилиэстибэлэригэр олобуран, эдэр олонхону толорооччулары бэлэмниэх кэриҥнээхпит. Манан сибээстээн, Н.М. Тарасов олонхолорун мультимедийнэй таһаарыыны тэрийэр наадалаах. Биһиги кэнники сылларга ийэ олонхоһуттар Д.А. Томская, В.О. Каратаев видеоҕа уһуллубут олонхолорун оцифровкалаан, расшифровкалаан, сахалыы уонна нууччалыы, английскай тылларынан тылбаастаан, компакт дискэлээн таһаардыбыт. Н.М. Тарасов олонхолоро тэттиктэр, онон хайа баҕарар таһаарыахха сөп. Түмүктээн эттэххэ, олонхону үйэтитиигэ, сэргүтүүгэ Н.М. Тарасов хаалларбыт эпическэй репертуарын билиҥҥи кэм тыыныгар сөп түбэһиннэрэн, саҥа таһымна сайтка да, электроннай да версиянан таһааран тарҕатар кыағы туһаныахтаахпыт. (2019 с. ахсынньы 5 күнэ).

*В.В. Илларионов,
филологической наука доктора, профессор*

НОРУОТ ЫРЫАҕЫТЫН ТУҔУНАН ИҔИРЭХ ТЫЛ

Олонхоһуттар диэн айылҕаттан айдарыылаах, үрдүк айыылартан анатыылаах, сөбүмэр сүдү талааннаах дьоннорунан буолаллар. Кинилэр илбистээх-имэннээх уус-уран тыл алыптаах күүһүнэн үөһэ дойдуну өрө да-байан, аллараа дойдуну алкыйан, орто дойду киһилээх-сүөһүлээх буолан, уйгулаах олох чэчириирин айан-тайан, ыллаан-туойан таһаараллар.

Олонхоһут тыла-өһө уус-уранынан, өйүн муудараһа киэнгинэн ойууннааҕар үрдүкү кэрдийскэ турарын урукку кэм дьоно-сэргэтэ биһирээн кэпсииллэрэ. Ол да иһин буолуо, бэйэлэрин билинэр, харыстанар олонхоһуттар көмүлүөк оһох күүскэ умайар кэмин аһаран бараннар, арыый сөбүрүүтэ олонхолорун саҕалыыллар эбит.

Бүгүн түөрт олонхото кинигэ буолан тахсар норуот ырыаһыта, Ийэ олонхоһут Ньюкулай Мэхээйэлэбис Тарааһап бу орто дойдуга 74 сыл олон, өбүгэлэригэр төннүбүтэ.

Мин кинини кытта чугастык билсиим бэрт судургутук сағаламмыта. Олонхоһуту аан бастаан дьон хайдах эрэ туора-тосту быһыыланар эрэ киһи курдук кэпсииллэрин, ол гынан баран мунгханы салайарын, уу иччитин алгырын, ыһыахтарга оһуохайдырын сэргии да, муодаргыы да истибитим.

1997 с. сааһыары этэ. Аһымаға тахсаммын, офонньордоох дьизэлэрин ый-даран, билэр бағайы киһи курдук көтөн түспүтүм. Саха буоллағым дии, тугу мээңэ чымаадыстыамый? Бэйэм да ырыаны-тойугу сөбүлүүр буоламмын, офонньору көрүөхпүн-истиэхпин бағарбытым. Инники бу диэн көрбөтөх эбиппин.

Дьизэҕэ киирэн «эн кэпсээнин», «мин кэпсээним» дэсигэн, билсэн-көрсөн баран:

– Ньюкулай, эн олонхолуур үһүгүн дии. Ону, сатанар буоллағына, мин уста кэллим, – диэтим. Офонньорум олох иннинэн киһи эбит. Тута-бааччы сөбүлэстэ.

Инньэ гынан кулуупка тағыстыбыт. Кулууп директора офонньордуун талахачыһан киирбиппитин үөрэ көрүстэ уонна сыана аһар кытытыгар кыракый остуол, итиэннэ икки олоппос ағалан биһигини олохтоото. Мин үлэбэр илдэ сылдыар «SANYO» диэн японскай диктофоммун оргуудук остуолга уурдум. Офонньор хайдах эрэ саныа, бағар ырыата тахсыа суоға дии санааммын, үчүгэйдик быһаардым. Өйүн-санаатын түмтүн диэм-мин, бэйэм диэки тардан кэпсэттим. Илиибэр харандаастаахпын, остуолга ағыйах ыраас илиистэри ууран олоробун.

Ньюкулайбын көрөбүн: хайдах эрэ үчүгэй бағайы, мин ити тэринэн, харандаастанан эгин олоробуттан сэрэммэт, дьиксиммэт. Сирэйэ-хараға сырдаабыт, олонхолуурга санаата түмүллүбүт курдук. Ону көрөммүн: «Чэ, сағалаар, Ньюкулаай», – диэн бараммын диктофоммун холбоотум. Олонхоһутум барахсан этэн-тыынан эғилдьитэн киирэн барда. Былыргы дьыл былдыаһыктаах мындаатыттан сағалаан, энсэн, аан дойду айыллыбытын, киһи-аймах хайдах үөскээн-төрөөн сайдыбытын уус-уран тыл алыптаах күүһүнэн, кэтэҕэ кэннин диэки таттаран олон, кэпси-кэпси туойан кулуһутар. Олонхобут «Күн Эрили» диэн.

Мин үһүс-төрдүс кылаастарга үөрэнэ сылдыаммын, хас да киэһэлэргэ сахалыы балағаммыт иһигэр икки Батааһаптар – Баһылай уонна Ньюкулай олонхолорун истибит буоламмын, хайдах эрэ умнубуппун дуу, сүтэрбиппин дуу булбуттуу сэргии истэбин. Олонхоһутум онно миигин чинчилиирдии көрөрө.

Сөп буола-буола сынньанабыт. Ону-маны сэхэргэһэбит. Олонхолотор киһим удьуор олонхоһут, ол Батааһаптар сиэн бырааттара эбит. Кини Маалтааныга төрөөн-үөскээн баран, Хаһалаһынан, Намынан эгин сылдьан дойдутугар эргиллэн, Кировскайга кэлэн олохсуйбут.

Инньэ гынан, «Күн Эрилибитин» сынньана-сынньана ыллаан-туойан, лиэнтэҕэ түһэрэн, күн иккис аһарыгар бүтэрбиппит. Туох да бэркэ үлэлээбиппит. Ньюкулай сылайбыт чинчитэ суоға.

Мин көһүйэлээх көмүһү булбут курдук сананан, Ньюкулайым олонхотун сойуппакка, диктофоммуттан ыраас кумаағыга массыынканын түһэрбитим.

Сонно тута олонхожо наадыааччы элбэх буолан биэрбитэ: диплом суруйааччылар, народнай театрга туруорааччылар, дакылаат суруйааччылар уо.д.а. Ону учуоттаан, наадыаллар эбит диэн, Кировскай нэһилиэгин дьаһалтатын баһылыга П.Н. Павлов үбүлээһининэн чааһынай компьютерга түһэрэн, дьоҕус кинигэ онгортторбуппут. Кинигэбитин олонхохут 70 сааһа туолуутугар сөп түбэһиннэрэн, норуот айымньытын дьэитин фондатыттан саҕалаан, Саха Республикатын Гуманитарнай институтугар тийэ олонхону сыаналыыр, наадыар сыһыаннаах сирдэринэн тарҕаппыт.

Николай Михайлович дьонугар-сэргэтигэр тахсыыта, олонхохут быһыытынан кизгник биллиитэ дьэ саҕаламмыта. Тыына-быара хаайтарбыта арыый аһыллан, өссө айан-тайан, олонголоон, холкутук тыынарыгар, көгүллүк сылдыарыгар суол арыллыбыта. «Олонхо – үгэс уонна билингги кэм» диэн научнай-практическай конференцияҕа Бэрдьигэстээхтээҕи норуот айымньытын методиһа Е.А. Семенова салалтатынан Дьокуускайга Н.М. Тарасов уонна мин буолан сылдыбыппыт. Ол улахан түмсүүгэ Николай Михайлович «Күн Эрили» олонхотуттан быһа тардан толорбута, Чочур Мыраанга ытык сиргэ сүгүрүйүү сиригэр-туомугар кыттан, оһуохай тылын таһаарбыта.

Бу кизг ис хоһоонноох дьаһалларга доҕутан, Саха национальнай көрдөрөр-биллэрэр хампаанньа Н.М. Тарасовы анаан-минээн уһулбута.

«Күн Эрили» олонхо Дьокуускай куорат ыһыаҕар Үс хатынҕа туруоруллан, биһирэбили ылбыта. Онно Николай Михайлович бэйэтинэн кыттан, испэктээкилбит ситиһиилээхтик барбыта.

Аар тайҕа аатырбыт ырыаһыта С.А. Зверев – Кыыл Уола 100 сааһын бэлиэтиир дьаһалларга кыттан, онно олонголоон, Сунтаар дьонун-сэргэтин биһирэбилин ылбыта. Онон ыанньыйбыт дууһата улам аһыллан, сүрээбэр сөҕөрө сылдыбыт олонхолорун, алгыстарын дьонугар-сэргэтигэр тиздэргэ күүһүгэр күүс эбиллэн, сүргэтэ көтөҕүллэн тэтимнээхтик үлэлээбитэ. Үс кылаас үөрэхтээх, сурук-садьык үлэтинэн дьарыктамматах киһиэхэ сөҕүмэр сүдү үлэни толорон хаалларбыта. Ону «Күн Эрилиттэн» ураты үс олонхону бэйэтэ эт илиитинэн суруйбутун ааҕаммын сөхтүм. Кырдыаҕас, саастаах киһи диэтэххэ, дорубуйатын аахсыбакка үлэлээн, олонхотун кэлэр кэнчээри ыччакка хаалларбыта – дьингээх олонхохут, норуот ырыаһыта муударай киһи буоларын көрдөрөр. Өссө «Күн Дьөһүөлдүүн» диэн бэһис олонхотун магнитнай лиэнтээҕэ суруллубута, хомойуох иһин, Дьокуускайга буорту буолбут.

«Атаҕынан оонньуур Айдаар Кугас аттаах Ала Туйгун» диэн олонхотун 2001 с. бэс ыйын ортотуттан саҕалаан баран, 2002 с. тохсунньу 5 күнүгэр бүтэһик туочукатын туруорбут уонна илии баттаабыт. Буочара чуолкайа, тыла-өһө хомоҕойо туох да субу маннык буолуохтаах диэбит курдук. Дьэ ким маннык үлэлиэҕэй, 74 саастаах Николай Михайлович курдук? Онтон тохсунньу 7 күнүгэр «Мин баҕа санаам» диэн бүтэһик кэриэс суругар «Куорунай оҕонньоро Тараһап Ньюкулай» диэн илии баттаабыт. Ол сарсыныгар, тохсунньу 8 күнүгэр ыарыыта өрө туран, күн сириттэн барбыта.

Дьэ, кини курдук дьон баар буоланнар, биһиги олонхобут уһун үйэлэннэ, элбэх омук тылыгар тылбаастанан кизгник тарҕанна, төһө баҕарар араас өгнөнөн иһиллэр, толоруллар кыаханна. 2005 с. ЮНЕСКО саха олонхотун аан дойдуга тылынан айыллыбыт культуратын шедеврэ буо-

лар диэн дуорааннаахтык билинэн эттэ.

Айылбаттан чабылхай талааннаах кэрэ дьон кэлэн ааһаллар. Кинилэр олохторо Күн курдук тула өттүлэрин ыраахха диэри күндээрдэ сырдаталлар. Оннук сүдү улахан үтүөлээх-өнгөлөөх киһи – норуот ырыаһыта Ньюкулай Михайлович Тарааһап.

Инникитин, кэлэр кэрэ кэмнэргэ сахабыт быдан былыргы олобун энциклопедията буолар олонхобут кинигэ буолан, норуокка тарҕана, аабылла, үөрэтиллэ турарыгар баҕарабыт.

*Степан ФЕДОРОВ,
ССРС журналистарын Союзун чилиэнэ,
«Кыһыл көмүс бөрүө» бириэмийэ лауреата*

ӨБҮГЭЛЭРИН ААТТАААРЫ...

Бу дьыл тохсунньутугар олонхо тыыннаах үгэһин этигэр-хааныгар илдьэ сылдьан, бүгүнгү күнгэ биһиэхэ тириэрдибит норуот талааннааҕа, республикаҕа илиигэ баттанар сэдэх ийэ олонхоһуттартан биирдэстэрэ, тыыл, үлэ ветерана Николай Михайлович Тарасов олохтон барбыта лоп курдук төгүрүк сылын туолла.

Николай Михайлович олонхолуур сүдү талаана Маалтааны нэһилиэгин төрүт олохтоох Потаповтар аймактарыттан бэриллбитэ. Оҕо сылдьан сөбө-махтайа истибитин өйүгэр хатаан, үгүс сылларга дууһатыгар ингэринэн, үгүс олонхоһуттар курдук лаппа сааһыран баран олонхолуур талаана арыллыбыт.

Кини бастакы олонхото «Күн Эрили» 70 сааһын туолар үбүлүөйүгэр күн сириҥ көрбүтэ. «Күн Эрили» олонхото бэчээттэнэн тахсарыгар Кировскай нэһилиэгин дьаһалтата үбүлээбитэ.

Кылгас кэм иһигэр Николай Михайлович «Күн Дьөһүөл», «Нүһэр Бөҕө», «Дуулаҕа Баатыр» диэн олонхолору айбыта. Оттон «Ала Туйгун» олонхотун олобун бүтэһик күннэригэр суруйбута. «Оҕолорбор, эһиэхэ илдьэн көрдөрүөм, иһитиннэриэм», – диэн үөрэ-көтө кэпсии турарын бу баардыы өйдөөн кэлэбит. Аҕыйах хонон баран, кини суох буолбута.

Н.М. Тарасов талаана улууска норуот айымньыта, фольклора сайдарыгар үтүө сабыдыаллааҕын культура үлэһиттэрин кэккэ ситиһиилэрэ туоһулууллар. Ол курдук, О. Сергеева автордаах оҕо искусствотын оскуолатын коллектива программа суруйан, Саха Республикатын Президенин Гранынылар чиескэ тиксибитэ. «Күн Эрили» олонхо спектакль буолан туруоруллубута үгүс эдэр ыччаты олонхо диэн норуот баайын кистэлэнгэр алтыһыннардаҕа. Улууспут народнай театра, «Кылыһах» саха инструменнарын оркестра «Күн Эрили» спектаклы Дьокуускай үбүлүөйдээх ыһыаҕар, Саха государственнай театрын сценатыгар туруоран, Николай Тарасов аатын, айар талаанын киэн эйгэҕэ таһаарар үрдүк чиескэ тиксибиттэрэ, биһирэбили ылбыттара.

Николай Михайлович республикатааҕы «Олонхо» ассоциациятын конференциятын тэрээһинигэр кыттыыны ылбыта – олонхону үөрэтэр учуонайдар-

га, студеннарга аан бастаан олонголоон иһитиннэрбитэ. С.А. Зверев – Кыыл Уола 100 сааһын бэлиэтиир дьаһалларга кыттан, Сунтаарга тийэ айаннаабыта. Кини олонхотун тыла-өһө хомоҕойунан, баайынан үгүс истээччи сэнээриитин ылбыта. Норуоттар икки ардыларынаабы «Олонхо в контексте эпического наследия народов мира» диэн ааттаах-суоллаах научнай конференцияҕа бочуоттаах ыалдьыт быһыытынан ынырыллыбыта. Олонхолорун араас омук олонхону үөрэтэр-чинчийэр үөрэхтээхтэригэр билиһиннэрбитэ. Манна сылдьан, Ямосита Мунэхиса диэн Япония Тиба диэн куоратыттан сылдьар саха кыһа кэргэннээх учуонайы кытта билсибитэ. Кэлин олонхото япон тылынан тылбаастанар буолбутун туһунан сурук тутан, сүргэтэ көтөҕүллүбүтэ.

Ньукулай Тарааһап сырдык ыра санаалааҕа. Норуотун үгэстэрэ, олонхото, бултуур-балыктыыр үөрүүбүтэ ыччакка бэриллэригэр, сүппэккэ-оспокко салгыы салҕанарыгар күн баҕалааҕа. Ол туоһутунан олохтон барыан икки күн иннинэ «Мин баҕа санаам» диэн төбөлөөх суруйан уурбут кэриэс суруга буолар. Бу суругун Ньукулай бүтэһик суруйбут «Ала Туйгун» олонхотун кытта бэркэ кичэйэн уурбут этэ. Кини бу суругар – олонхолоро биир кинигэ буолан таһаарыллан, ааттаах олонхотун убайдарын, таайдарын ааттара кинилэр ыччаттарыгар үтүө өйдөбүлүнэн хааларыгар тириэртип баҕа санаата. Уустук бэйэни салайыныы усуллубуйатыттан игнибэккэ, улуус санга салалтата олоххо киллэрэрэ буоллар, биһиги улууспутугар кылам гыммыт норуот талаана сыыска-буорга түспэккэ, үйэлэргэ хаалан, кэлэр кэнчээри ыччакка сыаната биллибэт сүдү айымньы буолара саарбаҕа суох. Оттон биһиги, Ньукулай Тарааһабы кытта алтыспыт дьон, кини аатын ааттатар ытык иэстээхпит.

*Елизавета СЕМЕНОВА,
Горнай улуунун культура управлениетын
методической киинин специалиһа, «Үлэ күһүн» хаһыат*

АҔАБЫТ ТАЛААНЫГАР СҮГҮРҮЙЭБИТ

Төрөппүттэрим Мария Даниловна уонна Николай Михайлович Тара-совтар саха ыалын сиэринэн Аһымаҕа дьэ-уот туттан, биэс оҕолорун бөбөйдээн, сопхуос үлэтигэр үтүө суобастаахтык үлэлээн-аһаан олохтооттара. Кэтэх хаһаайыстыбаларын кырдыахтарыгар диэри эспэккэ, биһиэхэ – оҕолоругар, сиэннэригэр көмөлөһөн иитэ сатаабыттара.

Дьонум Намга 1953 с. ыал буолбуттара. Иккиэн кыра саастарыттан тулаайах хаалан, дьонго итиллибиттэр. Онон оҕо саастарыттан эрэи-мунгу көрөн улааппыттара. Сэри, сут дьылы эттэринэн-хааннарынан билбиттэрэ.

Төрөппүттэрим сүрдээх сэмэй, көнө сүрүннээх дьон этилэр. Биһигини кыра эрдэхпиттэн үлэбэ сыһыаран улаатыннарбыттара. Сайын ийэбитинэн оттуурбут. Ийэм биһигини көмөлөһүннэрэн отун кэбиһэн, күрүөтүн күрүөлээн кэбиһэрэ. Сайыны быһа ньирэйдэрбит отун сүгэн таһарбыт. Оттуур сирбит наһаа дулҕалаах, уулаах этэ. Аҕабыт сопхуоһугар, звеноҕа оттуу барара. Күһүн оттоон кэлэригэр отон туттаран, бараан истээх үһүн тулууу

атыылаһан, аҕабытын олус үөрдүбүппүт. Аҕам иллэнг кэмигэр бултуурун, балыктыырын олус сөбүлүүрү. Дьонго, тэрилтэбэ мунханы танган, онгорон биэрэрэ. Мас тыыны, тууну эмиэ онгороро. Күн уһаата да, илимин бэринэрэ, абырахтыыра. Дьиэбит иһэ бүтүннүү илим буолара.

Остуолбутугар собо хаһан да быстыбата. Дьонум олус ыалдьытымсах этилэр. Дьон кэллэҕинэ остуолга астарын тардан кэбиһэллэрэ. Ийэбит бурдук аһы наһаа минньигэстик астыыра. Сайын кымыһын, суоратын олох быспакка онгороро. Суорат аһытытын киниттэн кэлэн ылаллара. Суоратын былыргылыы хаста да сиидэлээн, бүрүйэн онгороро.

Ийэлээх аҕам дьону куһаҕаннык саҕарбыттарынын биирдэ да истибэтэҕим. Дьон үтүө өттүн хайҕаан кэпсэтэллэрэ. Иккиэн тулаайах буоланнар, наһаа аһыныгас этилэр. Аҕам дьонго сыһыана олус истин этэ.

Сарсыарда эрдэ туран араадьыйатын холбуура. Сахалыы ырыалары, тойуктары сөбүлээн истэрэ. Сарсыарда оҕолоруттан: «Ким тугу түһээтэ?» – диэн ыйытар этэ. Бэйэтэ наһаа түүллээбэ. Биһиги түүлбүтүн сүрдээх үчүгэйдик билгэлээн биэрэрэ. Бу санаатахпына, барытын сөпкө сылыктыыр эбит.

Аҕам биэнсийэбэ тахсыар диэри сүөһү үлэтигэр үлэлээн кэлбитэ. Дьон ыарыйдаҕына икки киһи үлэтин солбуйара. Хаһан да аккаастаммата. Аҕабыт иллэнг кэмигэр уһанарын сөбүлүүрү.

Бу сылдьан саҕа таһааран, холку баҕайытык туттан туран, ыллаан бараара. Ити кэмнэ ынырдахха, олох истибэт этэ. Ханна эрэ ырыа эйгэтигэр киирэрэ. Сарсыарда турда да, оһоҕун отто олонорон сахалыы туйуара. Куолаһа чуолкай, ыраас баҕайы этэ.

Аҕам былыргытын дьонун ахтан кэпсиирэ. Киһи истэ олоруох уус тыллааҕа. Тойуксут таайдарынан киэн туттара. Аҕабыт биэнсийэбэ тахсан баран, олонхо суруйарга холоммута. Аҕам үөрэбэ суох да буоллар, айылҕаттан талааннаах буолан, кэнчээри ыччатыгар, дьонугар-сэргэтигэр барыта биэс олонхону суруйан хаалларбыта.

Аҕабар тыыннааҕар Норуот ырыаһыта уонна Ийэ олонхоһут диэн үрдүк ааты ингэрбиттэрэ. Онон Ийэ олонхоһут диэн Сахабыт сиригэр илиигэ баттанар ахсааннаах дьонтон биирдэстэринэн буолбута.

Аҕам өр сылга сүрэбэр ингэрэ сылдыбыт баҕатын, талаанын бу олонхотугар тиһэн, суруйан хаалларда. Биһиги, оҕолоро, сиэннэрэ, аҕабытынан, эһэбитинэн киэн туттабыт уонна кини талааныгар сүгүүрүйэбит.

*Светлана Николаевна ИВАНОВА,
Н.М. Тарасов төрөппүт кыһа*

ТОЙУКСУТ ТАЛААННААҒА, ОЛОНХОҕУТ БАСТЫҢА ЭТЭ

Николай Михайлович Тарасов улууска, Саха сиригэр даҕаны киэнник биллэр олонхоһут киһи этэ. Айар талаана оһоҕун тиһэх сылларыгар өссө күүскэ сайдан испитэ. Киниэхэ Саха Республикатын народнай олонхоһутун бочуоттаах аата ингэриллибитэ. Бу үрдүк аат кинини ырыаҕа-тойукка өссө

эбии кынаттаабыта. Ол хардатыгар ытык кырдыаҕас үс саҥа олонхону айбыта. Биир дойдулаахтарын уонна культура атын биллэр үлэһиттэрин көмөлөрүнэн кинигэ онготторон, бэчээттэтэн хаалларбыта.

Николай Михайлович миэхэ Тонуулаах үрээттэн төрүттээхпин, оттон оҕо сааһым Кытыл Дьураҕа ааспыта, онон Арҕаа Хаҥаластары балачча билэттибин диир этэ. Кырдыга да оннук эбит. Хаҥаласка биллэр-көстөр ааттаах олонхоһут Ырыа Былатыаны (Платон Саввич Семенов, III Малдыаҕар нэһилиэгэ) бэркэ билэр, истэр эбит. Маны таһынан Ырыа Миисэ (М.Ф. Федоров), Өлүөхүмэ уола Кинкиниир Килимиэн диэн бэрт ырыаһыт-тойуксут дьону эмиэ ахтан аһарара. Кэпсэтэн, билсэн, бииргэ сылдьан истэх аайы, киһи кэрэхсээн ахтыһан ылар түгэннэрэ элбэх буолара.

Олонхоһут сахалыы үҥкүү тылын таптаан этэрэ, хоһуйара. Ону таһынан ааттаах алгысчыт этэ. Кини биһикки оһуохай түһунан санаабыт биир хабааннааҕа. Ол курдук, үҥкүү тылыгар иккиэн Өлүөхүмэли уонна Бүлүүлүү этэри соччо сөпсөөбөт этибит. «Биир кэм өрө көтө сылдьар сылаалаах», – диирэ кырдыаҕас. «Эбэтэр, наһаа уһатар, энээритэр эмиэ соччото суох. Ол эрэри, ким хайдах сатыырынан буоллаҕа» – диэн баран, күлэн кэбиһэрэ.

Сайынҥы күннэргэ сарсыарда эрдэ туран, үрэх кытылынан, эбэтэр даамба кытыытынан хаама сылдьан, кырдыаҕас көхсүн иһигэр кининэйэн ыллыы, эбэтэр ботугураан саҥара сылдьар үгэстээбэ. Ити аата кини биир эмэ олонхо геройун аатын айа, биир эмэ үтүөкэннээх тойугу, эбэтэр өрөгөйдөөх үҥкүү тылын айа сылдьар кэмэ буолар. Итинник кэмнэ эн кини аттыгар баар буоллаххына, саҥарбакка, быһа түспэккэ сырыттааххына, кырдыаҕас олонхоһут астынар буолара. Туох эмэ саҥаны айбыт, үчүгэй уобарас, персонаж кирибит буоллаҕына: «Ноко, олоро түс. Мин ыллыы түһүүм эрэ, дьэ маннык», – диэн баран тохтуура уонна олоро түһээт, ыллаан кириэн барара. Ыллаан бүтэн баран, хайаан да кыратык сыаналата түһэрэ, оччоҕо астынара. Олонхоттон, үҥкүү тылыттан сэдиптээн, кини биһикки арааһынай сэхэни барытын тардан кэбиһэрбит.

Николай Михайлович онно-манна сылдьан, ыллаан-туойан кэллэҕинэ, хайаан да миэхэ кириэн, биир-икки чаас олорон, кэпсээн-ипсээн тахсара. Ханнык сиргэ, ханнык коллективы кытта сылдыбытын сэхэргиирэ. Ол быһыгар, анаан дьарыктаммыт киһи, талааннаах оҕолор бааллар эбит диэн астынара. Кини ордук тоһоҕолоон туран кинини өрө көтөхпүт дьону сотору-сотору ахтан ылар. Холобура: «Үҥкүү тылыгар Степан Николаевич Федоров куораттан тахсыбыт дьонго биллэрэн, бастакы миэстэни ылан турардаахпын. Арааһа, суруналыыс киһи апаратытыата улахан суолталаммыта буолуо», – диирэ.

Мин саҕа этээччилэр бааллар этэ диэн, ханнык эрэ түгэни астынан туран ахтара. Биирдэ: «Куоракка сылдьан, Петр Петрович Кумечко диэн нуучча оҕонньордуун билистим. Дьэ, нуучча киһитэ диэтэххэ, ноко, ылбычча саха хоппот уус-уран тыллаах, кизэг түһүлгэлээх оҕонньор эбит. Мин киниэхэ сылдьан, хонон-өрөөн аастым», – диэбиттээх.

Кырдыаҕас улууһун иһинээҕи дьону барытын убаастыыр этэ. Чуолаан, культура управлениетын үлэһиттэрин, управление салайааччытын Тама-ра Николаевна Кесареваны, онтон да атыттары. Бэрдьигэстээх, Кировскай нэһилиэгин дьаһалталарыгар, киниэхэ күүс-өйөбүл буолар инбэлииттэр

уопсастыбаларыгар, социальной көмүскэл управлениетын начаалынньыга О.А. Испандяроваға махтанара.

Олонхоһут кэнники төрдүс олонхотун айан испитэ. Ону миэхэ аахтарара, сорох-сорох сирдэринэн кылгатын, редакциялаан дуомнуурбун бэркэ ылынара, астынара. Дьингинэн ыллахха, кини тылын ууһа мунгура суох астык, уһун буолара. «Аныгы ыччат дьон ааһалларыгар сылаалаах буолуо, сорох былыргы тылы-өһү өйдүөхтэрэ суоҕа», – диэтэххэ, бэркэ сөпсөһөрө. Кини улуус үбүлүөйдээх Ыһыаҕар санааҕа түһэ сылдьар көрүнгнээҕэ. Ол да буоллар, Ыһыах аһыллытытын сиэрин-туомун толорууга национальной танастаах ытык-мааны аар кырдыаҕас суол тэлэн бастакынан хааман, кини кэнниттэн улууспут биллэр уолаттара С.И. Тарасов, А.Н. Осипов, онтон да атын ыалдыттар хаамсан иһэллэрэ – көрүөххэ астыга сүрдээх этэ.

Ааспыт үйэ иккис ангарын аҕыйах ахсааннаах олонхоһуттарыттан биирдэстэрэ Николай Михайлович Тарасов туһунан ахтыбын манан бүтэриим. Хомойуох иһин, хаһыат балаһата сурунаал буолбатах, кыра.

*Тихон ОСИПОВ,
Бэрдьигэстээх, «Үлэ күүһэ» хаһыат*

ОЛОНХОЪУТ ТИЪЭХ АХТЫЫТА

Е.Г. Степанова улууска, республикаға киэнник биллэр олонхоһут Ньюкулай Тарааһабы көрсөн, кини олоһун эйгэтин, туох былааннааһын, олонхоһут бэйэтин кэпсээниттэн суруйан ылан кэриэстэбил онгорбута кэрэхсэбиллээх.

Ньюкулай Тарааһап тарбахха баттанар олонхоһут быһыытынан суолтага улахан. Онон өлүөн адьас аһыйах хонук иннигэр суруттарбыт ахтыыта дьон-сэргэ болһомтотун тардыаға.

Мин 1928 с. Тоннуулаахха, Муоһааны үрдүгэр баар алааска төрөөбүтүм. Сиинэ үрэх онтон чугас. Дьын төрөөбүт сылым – 1925 сыл. Ону дьонум үөрэххэ биэримээри, сылбын эбэн биэрбиттэр.

Ийэм – Батаакаба Кэтириинэ Ыстапаанабына, эһэм Бырыкы Ыстапаан булдуан-алдынан дьарыктанара. Кыра сылдьан көрөр этим. Эбэм эрдэ өлбүт, онон көрбөтөбүм. Эһэм аах тусна, Сатаһай эгин устун олорбуттара. Эһэм бииргэ төрөөбүттэрэ – Мэхээлэ (ити Потапов Егор Васильевич аһатынан эһэтэ), Лэгиэнтэй (Варламов Прокопий Иннокентьевич аһата, Варламов Николай Прокопьевич эһэтэ).

Ийэбин кытта бииргэ төрөөбүт 6 оҕо: Потапов Елисей Степанович, Потапов Николай Степанович – Потапова Ульяна Николаевна аһата, Потапов Гаврил Степанович – ити Тураах Хабырыы, Заровняева Варвара Гаврильевна аһата Потапов Александр Степанович (сааһа дэһнэнэн өлбүтэ), Потапова Матрена Степановна – оҕото суох.

Аһам – Тарасов Михаил Семенович. Үлэһит бөһө киһи, булчут этэ. Сэри саһана өлбүтэ. Аһам аһатын билбэппин. Аһам Нэлэкэ Уйбааннаахха итиллибит. Онон төрүт аймахтарбын билбэппин. Аһабын кытта бииргэ төрөөбүт Байбал Алексеев – Дыдыр Байбал. Байбал олох эрдэ өлбүт. Уолаттара Алексеев Афанасий Павлович (Байыас) 1996 с. өлбүтэ, кыра уол Игнатий Кэптингэ бэкээринэҕэ үлэли сылдьан, 80-с сылга өлбүтэ. Ийэлэрэ Мотуруона сүрдээх эйэһэс-сайаһас, элбэх сэхэннээх эмээхсин этэ. 90-ча сааһыгар Кэптингэ өлбүтэ. Оҕо бөһөнү дьизлэригэр ордон үөрэттэрэллэр этэ.

Миигин кытта бииргэ төрөөбүт 4 киһи: убайым Тарасов Егор Михайлович – икки кыыстаах, Булгунньахтаахха олороллор; эдьиийим Дьяконова Мария Дмитриевна, кэргэнэ Борокуоппай (Күүстээх Борокуоппай – Ньыппа уола). Оҕолоро Аана. Кыргыттара иккилэр: Мотрена Николаевна – дьиз кэргэн комитетын үлэһитэ, иккис кыыс Сардаана оҕо саадыгар үлэһир. Быраатым Тарасов Дмитрий Михайлович өрүскэ киирэн, сөтөлтөн өлбүтэ. Онон билигин 14 оҕо төрөөбүтүттэн соһотох ордон сылдьабын, сааһым 73-пэр сылдьабын. Сэри саһана, 13-14 саастаах оҕо, Покровскайга мас кэрдиитигэр сылдьыбытым. Ол саһана, сэри кэмигэр мантан элбэх киһини киллэрэн үлэлэппиттэрэ. 9 сылы быһа мас кэрдиитигэр үлэлээбитим – Дабаанга, Экилэҕэ, Покровскай кэтэһэр Лох диэн сиргэ

эмиз хас да съл мас кэрпитим. Ол сълдъан, Бугаева Мария Даниловна диэн маҕаһыын остуораһа кыыһы кэргэн ылбытым. Онтубунаан бүгүнгэ диэри олоробут. Ити 1953 с. холбоспуһут.

Намҕа баран хас да съл үлэлээн баран, холкуоска буоллаҕа диц, манна төннөн кэлэн, Кировскайга олохсуйан, дьиз-уот туттан олорон кэллим. 5 оҕолоохпут: Зина, Лидия, Александра, Светлана, Владик диэннэр. Лида 2 оҕолоох, Александра 1 оҕолоох, Света 4 оҕолоох. Улахан уола үрдүк үөрэххэ үөрэнэр, атыттара 5-8-с кылаастарга үөрэнэллэр.

Оһуохай тылын олох кыра эрдэхпиттэн этэбин, хойут олонголообутум. Таайдарым Василий Потапов, Николай Потапов олус үчүгэй олонхоһуттар этэ. Эдэр сълдъаннар, Маппый уонна Максимов Сааба диэннэр, биир олонхону аңардаһан, биир түүн олонхолуулар этэ. «Кэнэли Хаадыгай» диэн олонхо этэ. Ону билигин да үчүгэйдик өйдүүбүн, сынгаахтарын анныгар киирэн олорон истэр этим. Доргутан, үчүгэйдик да олонхолуулар этэ. Киэһэ эрдэттэн ас-үөл бэлэмнэтэллэр, онгостоллор. Хас да ыал киирэн истэр этэ. Олонголоон, туюан бардахтарына, ити билинҕи тэлэбиисэринэн көрөр курдук буолара. Маппый унуоһунан улахан, бөдөҥ киһи этэ. Дьон мин аҕабынан этитэллэр этэ, «олонголоон» диэн. Аҕам тылын ылынан, олонхолууллара.

Мин бастакы олонгом – «Күн Эрили». Ону С.Н. Федоров толору уһулан ылан, кыра киирии тылын «Үлэ күүһүгэр» бэчээттэппитэ. Кировскай нэһилиэгин баһылыга П.Н. Павлов сүүрэн-көтөн, харчы булан, «Күн Эрилини» 50 ахсааннаах кинигэ онгрон таһааттарбыта. Иккис олонгом – «Күн Дьөһүөлдүүн». Бу олонгоһун Леонтьева суруйан, дипломнай үлэтин көмүскээбитэ. Үһүс олонгом – «Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕө», гуманитарнай институт үлэһиттэрэ үс күн ыллтан, видиккэ устан ылбыттара. Устубуттара өр буолла да, кинигэ таһаара иликтэр. Төрдүс олонгом – «Добун манган халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт Дуулаҕа Баатыр». Ону бэйэм суруйдум, икки экземплярга, бири Бочонина Валентина ылбыта. «Күн Эрилини» эмиз ылбыта. Бэһис олонгоһун, «Ала Дьоруо аттаах Ала Туйгуну» суруйа сълдыабын. Өйбөр барыта баар. Эн да суруйар буоллаххына, этэн биэриэм этэ. Олонголорум уһун буолбатахтар, 4 чаас устата салҕаналлар. Кириитэ 9 страница буолла, суруллубутунан.

Мин тылбытттан Степанова суруйда: Тарасов. (Илии баттаабыт).

**Николай Петров бэчээккэ киллэрдэ,
алтынньы 9 күнэ, 2002 с**

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Корякина А.Ф.</i> Эпические традиции в сказительстве Н.М. Тарасова.....	3
<i>Борисов Ю.П.</i> Стилистические особенности эпических текстов современного олонхосута Н.М. Тарасова.....	14
КҮН ЭРИЛИ.....	25
<i>Павлова О.К.</i> Примечания к тексту олонхо «Кюн Эрили».....	76
<i>Львова С.Д.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей олонхо «Кюн Эрили».....	77
<i>Павлова О.К.</i> Сюжет олонхо «Кюн Эрили».....	81
БҮДҮРҮЙБЭТ НҮҮЭР БӨБӨ	85
<i>Саввинова Г.Е.</i> Примечания к тексту олонхо «Неспотыкающийся Нюсэр Бөгө».....	130
<i>Львова С.Д.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей «Неспотыкающийся Нюсэр Бөгө».....	131
<i>Саввинова Г.Е.</i> Сюжет олонхо «Неспотыкающийся Нюсэр Бөгө»	134
ДУУЛАҒА БААТЫР.....	137
<i>Сатанар М.Т.</i> Примечания к тексту олонхо «Дуулага Баатыр».....	180
<i>Львова С.Д.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей олонхо «Дуулага Баатыр».....	181
<i>Сатанар М.Т.</i> Сюжет олонхо «Дуулага Баатыр»	184
АЛА ТУЙГУН.....	187
<i>Божедонова А.Е.</i> Примечания к тексту олонхо «Ала Туйгун»	221
<i>Львова С.Д.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей олонхо «Ала Туйгун».....	221
<i>Божедонова А.Е.</i> Сюжет олонхо «Ала Туйгун».....	224
Алгыс баһа сылаах (алгыстар)	226
Использованная литература	231
Лексикографические источники.....	232
Сокращения.....	232
<i>Приложения</i>	
<i>Илларионов В.В.</i> Олонхоһут Н.М. Тарасов аата ааттана туруо	233
<i>Федоров С.</i> Норуот ырыаһытын туһунан иһирэх тыл.....	239
<i>Семенова Е.</i> Өбүгэлэрин ааттатаары.....	242
<i>Иванова С.</i> Аҕабыт талааныгар сүгүрүйэбит.....	243
<i>Осипов Т.</i> Тойуксут талааннааҕа, олонхоһут бастыҥа этэ.....	244
Олонхоһут тинэх ахтыыта.....	247

Научно-популярное издание

Тарасов Николай Михайлович

**КЮН ЭРИЛИ
НЕСПОТЫКАЮЩИЙСЯ НЮСЭР БЁГЁ
ДУУЛАГА БААТЫР
АЛА ТУЙГУН**

Олонхо

Подписано в печать 05.05.2019 г.
Формат 70x100/16. Усл.п.л. 20,3
Тираж 300 экз.

Издательство "Кытыл"
ИП Галактионова Т.Н.
"Медиа-Холдинг Якутия"